

ЖИТТЄВІ АНАЛОГІЇ

Гнат Хоткевич

Гнат Хоткевич
ЖИТТЄВІ АНАЛОГІЇ

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

ЖИТТЄВІ АНАЛОГІЇ

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу розміщено в «Літописі Українського Друку» та «Картковому репертуарі» Української Книжкової Палати.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укредитовано 3030 Тираж 4040
Зам. 1458

1928

2. Хоничев Р.

З М І С Т

	Стор.
I	7
II	14
III	24
IV	32
V	44
VI	54
VII	84
VIII	175
IX	216

Репринтне перевидання здійснили: державно-громадський
благодійний фонд національно-культурних ініціатив імені
Гната Хоткевича, Харківський літературний музей і Спілка
Української Молоди Харківщини при фінансовій підтримці
*п.Галини Хоткевич, Олександра Шауліса, Василя Семенюка,
Олександра Демченка*

До друку підготував *Петро Черемський*

Відповідальний редактор *Анатолій Перерва*
Художник *Валерій Бонгар*

Здано до виробництва 2.06.99 р Друк офсетний. Наклад 2000 прим.
Друкарня ДП „Завод імені Малишева“ Харків, вул.Плеханівська, 126.

КІЛЬКА СЛІВ ВІД АВТОРА

(до 2-го тому)

Я завжди заздрих поетам, котрі, написавши вірша, доконче дрібненько додають: «К у ч у г у р і в к а, 18 липня, коло млина, уранці. Присвячую Марусі.» У мене цієї благородної звички не було,— і от тепер доводиться каятись: хоч роди, а дати давай. Тільки ж і взяти з мене нічого, бо воістину дня не знаєм, бо календаря не маєм.

Можу тільки сказати, що писано те давно, в усякім разі в період 1897 — 1902 років, не пізніше. Новелі 1 — 5 найраніші; друга частина новелі ч. 4 заснована на безпосередніх вражіннях від смерти брата одного з моїх товаришів-студентів, я провів коло цього хорого літа, але в яким році—згадати не можу. Думаю, що або 96 або 97. Пригода з машиністом Терещенком могла повстати тільки після 1897 — 98 років, бо це були роки, коли я сам їздив машиністом.

Новеля ч. 7 повстала десь коло 1902 року, а пам'ятаю я це ось чому: в той період я жив на (так тоді називалася) Михайлівській площі в домі Івана Михайловича Бич-Лубенського. А в Івана Михайловича був сад. До нього не вільно було ходити (а тепер там вулицю проложено — сказано: tempora mutantur!), але я ходив. І от, бродячи алеями по осінньому палому листю, надумав ошчасливити світ отим твором.

Десь мабуть коло тих часів було написано й новелю ч. 9, як кінцевий акорд.

До речі, що до неї. Де-хто закидає песимізм, ніби то розлитий в оцім «творі». Не знаю, що там є, а тільки роки 1897—1902, здається, самі за себе говорять — великого оптимізму взяти було ніде. Леся Українка—і то (я пишу «і то», бо про неї Франко сказав: «з усіх мужчин на Україні ся хороблива дівчина—єдиний мужчина») і так от Леся Українка пише вірші, де мати співає над колискою дитини, що от прийде свобода, і вона, дитина, буде жити в свободній країні. А потім нараз мати згадує, що й над її колискою її мати співала ту ж саму пісню... Отже, як що й у мене де-хто добачав там песимізм, так я в цьому невинуватий—«среда заела»...

Гнат Хоткевич

Вечеряли. «Сам», швець, низенький на зріст, чорнявий, шарпонував з голови реміняку (призначення її було тримати скуйовджене волосся) і з серцем кинув на круглий ослін. Так само з серцем сів до вечері.

Хто хотів би пізнати причини отого самого серця, тому треба було би лише сказати, що сьогодні понеділок, а вчора, виходить, була неділя. Шевцеві хотілося до чогось причепитися, на чомусь зігнати внутрішню свою їдь, але його дружина, дама дуже в тих настроях досвідчена, робила все можливе зі свого боку, аби не дати їй найменшої притоки до вибуху. І власне мабуть оце найбільше гнівало главу сім'ї. Та воно їй не дивно. Стільки працює мозок, всі сили розуму направлені на те, щоби знайти причину незадоволення, а втім і сварки — і все даремне, машина робить напорожньо. Спробував був швець сердитися на шило, на дратву, але їй з того теж нічого не виходило.

І от уся родина, тоб-то батько, мати й дочка, що лише вернулася з роботи, сидять за вечерею. Борщ не дуже гарячий, саме в-раз посолений, всі балакають півголосом і не дуже багато. Словом, усе складається як найгірше, і настрій шевця з кожною хвилиною падає.

Нараз знадвір'я почулося довге протяжливе виття. Вила Ледька, невеличка кудлата псиця. Вчора в неї відібрали щенят. Хто має в долоні зашитий шматочок див-трави, той зрозумів би, скільки горя, розпачу й сліз, хоча й собачих, але все ж гірких, чулося в тім витттю; він зрозумів би, що все велике почуття матери, увесь біль, що його може відчувати ота маленька собача душа, все оте невідоме й непримітне страждання—ото все було в тім витттю. Псицю тримали на ланцюгу, псицю не годували, а хоч і годували, то вже найостаннішими відпадами; псицю мав право вдарити кожний, у псиці, нарешті, відібрали дітей—і єдиний її протест, і не протест навіть, а тільки заява світові про свій біль і образу—було оте сумне, жалібне виття.

А псицю ніхто не розумів. Вона говорила мовою, усім чужою. Люди якось не хотіли знати того, що коли не дають жити, то нехай зоставлять хоч право плакати. Жінка шевця, злякавшись, що виття може дати так бережно обхожену притоку, вийшла надвір і крикнула на собаку. Та на хвилину замовкла, але скоро знову різкі довгі ноти почали термосити з'їдені алькоголем нерви голови сім'ї. Тоді швець раптом скочив з-за столу, ухопив кочергу й вибіг. Ні жінка, ні дочка не сказали ні слова, бо, в разі оборони, кочерга могла походити по їх спинах.

Надворі замість довгих тужливих нот почулося коротке болюче крикливе визкотіння. Дочка нервово здригнулася й зробила рух встати з-за столу, але мати таким зрозумілим поглядом подивилася на неї, що та знову сіла й тільки прошепотіла: «Та що ж оце він робить?»

Швець знова увійшов до хати. Швиргонув кочергу в куток і сів за стіл. Щось, неначе зі стелі, давило усіх. Було тихо. Тільки на плиті сміло булькотів чавун із білизною, та «сам» сопів, запихаючися кашею.

А знадвір'я, спочатку обережно, потихеньку, а далі дужче, дужче знова почулося жалібне, тоскливе виття. Всі неначе якимись самітніми робилися від того, неначе загубленими десь у широких просторі. То плакала мати... душа її боліла дужче за побиті ребра.

Швець міцно й одверто вилаявся, а дочка, сховавши під запаску шматок хліба, вийшла з кімнати.

* * *

Він грає Гамлета?!

Він, комік, та ще й комік «незавидний», як звикли про нього говорити. Яким то способом, ціною яких жертв удалося йому побороти всі закулісові махінації — невідомо. На лице лише результат: сьогодні йде «Гамлет», а він — у заголовній ролі.

Місцевий «любимець публіки», нахабна, самозадоволена фігура, ліниво походжав серед товпи маленьких акторів і, кривлячися, скаржився: «От біда! Доводиться помирати: Н хліб відбиває». А маленькі акторики, радіючи такій увазі місцевої знаменитости, розтягали рота до усмішки й підхихикували.

Він давно вже захарактеризувався. Ролі йому не треба було вчити — він з дитинства ще знав її на пам'ять. Його душа вся була повною тими великими вічними картинами, відгомонами неземного існування, що їх уміють нам рисувати такі ж великі художники. Ще тоді, як стояв він за оправним станком, і кожний прищуватий півп'яний майстер мав право бити його по голові й виривати волосся, — ще тоді, використовуючи кожну вільну хвилинку самоти, виймав він з-за халяви засмальцьовану дешевеньку книжку віршів і надхненно читав їх собі голосно. Кожне красиве слово, кожний поетичний зворот будили тоді в його душі безконечне число образів — вмка росла й неслася вперед, і прекрасні яли одна одну. Бачив він і далеким-

далеким було в дійсності. Чув, як величне синє море дихає в беріг теплою хвилею, як ліс таємно й розкішно шумить верхів'ями дерев, як чайка кигиче над річкою, купаючи срібло в сріблі. І бачив він, як на далекім північнім морі стрічаються дві ледяні гори і, вдарившись одна об одну, розбиваються в порошок дорогоцінного каміння, блискаючи іскрами в тремтячим світлі північного саява. І бачив, як на вершину високої стародревньої гори наповзає темна хмара, як вона, наче милу дитину, окутує суворий верх і шепоче йому таємні речі. А ще бачив він, як під впливом гри артиста затихав, неначе завмирав увесь наповнений людьми величезний театр; як блискуча, позолочена зверху товпа жде, затримуючи дихання, слова, одного тільки слова від отого маленького, що стоїть он там на сцені, чоловічка. І наповнялася тоді душа хлопчика, він виростав — а жорстока дійсність помістила його в низах життя, серед тих, хто навіль, як кажуть, ні родити, ні родитися не має права. Він мріяв, він уносився думками в далекі, любими, прекрасні світи — а розпатланий хазяїн що-хвилі нагадував йому, як далеко стоїть дійсність від мрій. Комусь подобається мішати золотий пісок із гноєм, а троянди кидати в брудне болото.

Але прийшов і такий день, коли він кинув оправну майстерню й пішов туди, де думав знайти світло сонця й мистецтва. Хотів стати так високо, щоб не чути запахів з одчинених дверей шинку. Але що ж... Не мав він у руках «диплому легкохліб'я», за спиною не стояла бабушка, що вміє ворожити, не було й тітоньки з хвостиком, що за нього можна було б держатися; зрештою, і сам він далеко не був результатом доброго полового підбору, не мав ні кігтів, ні гнучкого хребта; словом, на широкій життєвій арені життя тією був поганеньким глadiatorом.

Але сьогодні він грає Гамлета.

Грає й для себе і, головне, «для них», для тих, що живуть у маленькій домику на кінці міста, що серед них він провів так багато чудових незабутніх вечорів. Коли й без того тихі, з довгими парканами й маленькими домиками вулиці стануть цілком безлюдними; коли майже самотнім і то досить раннім прохожим стане ліхтарник, що перебігає від одного стовпа до другого та засвічує лампи — тоді в маленьких знайомих кімнатках буває так тепло, так радісно, що хочеться все життя зробити таким тихим. І серед тих бідних, злегка покривлених стін, серед дуже скромної обстановки багато переживалося того, чого не купиш за гроші й чого не буває навіть на ринку.

А тепер він грав.

Так, грав, хоч одразу, лише вийшовши на сцену, відчув душею ворожий настрій публіки. Він завжди вмів якимось душею відчувати його, той убійчий настрій, і раз відчувши, весь затихав, стискувався й ховався в себе. Так бувало давніше. Але сьогодні було інакше, якимось навіть незрозуміло: що ясніше він відчував холодність публіки, то все з більшим запалом і почуттям переживав свою роль. Він неначе викликав на боротьбу тих людей, що оце прийшли посміятися з нього; відсидівши в театрі на всі свої гроші, вони підуть потім до ресторанчику й там за чаркою забудуть, що от зараз, тут, недалеко, жила людина життям нервів, духовною силою, говорячи невідомою мовою почуття. І забудуть, усі забудуть... І згадають тільки вони — старий батько й дочка. Це ж для них грає він сьогодні, ради них витерпів стільки... ради них...

І датський принц плакав справжніми, палючими сльозами. Його слова рвали йому душу — а в рядах крісел чувся стриманий сміх тупої інтелігентної товпи. Артист підіймався вгору, чув і творив музику небес —

а там десь в партері роблено-шумно сівав хтось на своє місце. І він чув усе це, не міг не чути, але не падав духом: Оля тут десь, хоч він і не бачить її. Вона тут, вона дивиться на нього своїми глибокими задумливими очима і—розуміє його! Це все! А коли після сцени з матір'ю він ледве вчув тихий стриманий плач—немов животворящі сили влилися йому в душу й він забув усе. Забув насмішкуватий блискучий партер, забув завмерлі у віковичнім спокою традицій ложі, забув шумливу «гальорку», забув про маленьких своїх колег, статистів, що весь час висовували голови з-за куліс та показували один одному пальцями на нового Гамлета... Усе забув. Він грав, як герой—героєм і вмер.

Завіса впала, стукнувши брусом об підлогу. Забігали, засуетилися робітники. Датський принц, хитаючися, ішов за куліси...

І нараз, неначе на яку команду—весь театр наповнився свистом. Свистали й дзвінко й глухо, і високо й низько; свистали фатоваті прикащики галантерійних магазинів, свистали білопідкладочники-студенти, піжони й женоми¹ свистали подряпані вугрями гімназисти; з якимсь диким реготом били в долоні й кричали „Foga“ безмозглі офіцери, молоді аферисти й комерсанти; товсті банкіри й рантьє грімотіли, колишучися всім своїм жиром, і навіть сам пристав великодушно дивився, як «нарушали общественную тишину», стукаючи палками, кріслами, плескаючи в долоні, гупаючи кулаками по бар'єрах.

...У нього неначе відірвалася половина серця... Пусто якось і холодно стало в грудях. Він чекав, він передчував такий кінець, але не в такій мірі. Такого пекла, наповненого свистящими чортами, він собі не уявляв.

¹ Jeune homme—властиво «молодий чоловік». Pigeon—властиво «голуб», але обидва слова вживалися в смислі «фат».

Відшукав своє пальто, машинально якось одяг його на себе поверх театрального костюму, і в якісь півсні знову вийшов на сцену. Постояв кілька секунд і якось сухо кинув до робочих: «Давай». Завіса підлетіла вгору й стала там.

Шум, свист і регіт подвоїлися, але він вийшов на сцену й якимось незвичним могутнім рухом повів рукою. І товпа послухалася, не могла не послухатися. Увесь театр притих, замовк: він уже повинувався оцій людинці в пальті, людинці, що оце стоїть там на сцені й хоче щось говорити.

І серед тиші, подібно до звуку металу, почувся слова:

— Відповідайте: чи зрозумів мене хоч хто-небудь?

Гробову дивну тишу родив оцей скорбний, повний страждання запит. Товпа затаїла дихання... А в останніх рядах партеру встали дві фігури. Високий, увесь білий старик голосно сказав:

— Я!..

І на це, мов далека луна з блакитних гір, мов тихий сплеск річної хвилі, відозвався молодий жіночий голос...

У ту ж хвилю отой герой, пан товпи, принц датський, вихопив револьвера з кешені, і з криком «спасибі!» — вистрелив у стелю. Завіса спішно гримнула вниз, а він, закривши обличчя руками, біг пріч зі сцени.

І знов неначе на рішуче слово команди — розітнувсь грім оплесків. Театр стогнав, викликаючи Гамлета, а він, бідний принц датський, забившись в найдавший ший куток, ридав як дитина.

II

Ранком мене розбудив якийсь страшний шум, визкотіння й дикі крики.

— Ага-га!—чулося «на чорнім ходу». І голос гримів, тисячі разів відбиваючися від сходової клітки. — Ага! Попалася!

Тут додавалося особливо круте слово — власний винахід двірника Йвана, бо це ж він кричав, невинно гримаючи чимось від часу до часу.

Моїй півсонній уяві хто й зна й що причулося в тих надзвичайних звуках. Начитавшись з-вечора древньої історії, я був певен, що то картагенці осадили наше вбоге подвір'я, а відважний Іван, боронячися, гримає катапультами. В одну хвилю стрибнув я з ліжка і, наспіх одягнувши свою тогу з блискучими гудзиками, мов камінь з пращі, вилетів на чорний хід, готовий до кривавої оборони. Але на побойовищі побачив тільки самого Івана, правда дуже схвильованого й розтріпаного, але все ж без жодних артилерійських причандалів.

Дивна людина був цей Іван! У звичайнім буденнім життю я не бачив двірника більше спокійного й не-смілого. Коли би він засідав у якій хочете судовій інстанції—я певен, що в його присутності його можна було би приговорити до кари смерти, і він сам підписав би свій приговор, як би вмів писати, звичайно.

Прослуживши без грошей за двірника не менш як півроку, він якось насмілився й пішов до господині за грошима. Господиня, будучи сама особою надзвичайно моральною, побачила в тім верх розпусти й попросту набила Йванові щоки. Як би вам здавалося, що зробив Іван у такім разі? Протестував, скажете, або, як зробив би кожний порядний двірник, узяв свою «госпожу» за куделю та виволожив землю? Анічогісінько подібного! Він тільки низько поклонився й пішов до своєї двірницької, в якій, до речі сказавши, нормальною температурою було 0° і за Цельсієм, за Реомюром, а часом і за Фаренгейтом. Після того випадку Іван ніколи більш не підіймав розмови про гроші. Я, звичайно, розумів той великий рух його душі,—то був пасивний протест проти всього деспотичного, то був учинок, достойний якого хочете римлянина.

От що таке був двірник Іван у звичайному буденному життю. Але як тільки починав «требовать поета к священной жертве Аполлон»,—о, тоді треба було подивитися на мого Йвана. Очі його горіли, рухи ставали певними й зручними, а з уст сипалися... сипалися... Ні, я певен, що ні один з древніх промовців не вмів так повно, так широко й красиво лаятися, як лаявся в ті хвилини наш скромний двірник Іван. Людині, не позбавленій де-якого художнього почуття, можна було дістати глибоку насолоду, послухавши Іванової творчости хоч з півгодини. От яка метаморфоза ставалася тоді з Іваном.

Але коли ж, власне?

Оце ж то мене й дивувало. І тоді й тепер. Бо єдиним мотивом, який міг викликати в мого Йвана пробудження творчих сил, єдиним імпульсом, що подвигав на незмірні висоти весь інтелект Іванів, було... був... ну, як це сказати? Словом, Іван лише тоді скидав з себе всю свою чудову римську спокійність,

коли до мишоловки попадалася миша. Чи могли би ви подумати, що така мізерна причина мала силу давати такі величезні наслідки? А між тим то було так, — Іван лише тоді виходив зі своєї пишної рівноваги, але зате тоді ним можна було любоватися.

От і тепер. Коли я вискочив зі своєї кімнати, що температурою все намагалася зрівнятись з апартаментами Івана, перше, що кинулося мені в вічі, було широке, масляне, повне неземного блаженства лице двірника. Один погляд на цю безконечно щасливу фізію, — і я зрозумів, що маю щастя бачити Івана в одну з кращих хвилин його життя. І дійсно, Іван стояв, широко розчепіривши свої криві ноги, і вертів довкола себе мишоловку, прив'язану на довгій бичізіці, а Цербер (яке чудове ймення!), наш дворовий лохматий пес, з голосним гавканням бігав за мишоловкою й визкотів, коли діставав по зубах. І я бачив ясно, що власне в тому крутітню прив'язаної мишоловки й криється те високе задоволення всіх душевних потреб, яке переживав Іван у ці урочисті хвилини. Я бачив це, і благородно не вмішувався у священодійство, а тільки стояв у позі Цезаря перед Рубіконом та велично дивився з-під нахмурених брів на проявлення вищих почувань у людській особі.

— Ага-га-га!.. А та-та-та!.. — гримів голос Івана, і ці крики, гавкання Цербера, стукіт дротяної мишоловки багато нагадували мені з прочитаного вчора.

Не знаю, як довго тяглася би ця сцена, і як довго я міг би стояти в досить невідгідній позі Цезаря (невідгідній ще й тому, що хоч моє взуття конструкцією своїх дірок і їх розподіленням і нагадувало трохи сандалії Цезаря, але клімат наш чи, властиво кажучи, температура мало відповідала характерові взуття), — коли б нараз калейдоскопічні рисунки римської історії, що проносилися в мене перед очима, не перервалися були найпрозаїчнішим способом. Нече-

саний, немитий, заспаний хазяїн висунув свою голову з дверей і голосом, що в ньому ще чулися впливи вчорашнього «засідання», крикнув:

— Іване!.. (тут він додав один з виразів, запозичених у того ж самого Йвана). Чи довго ще ти будеш там гриміти? Самувар!— і голова щезла.

Як все те мусіло вплинути на надхненну душу Йвана, це, я думаю, ясно вам і самим, — отже, не потрібую о тім писати. Результатом же отого всього несподіваного втручання прози було те, що Йван, розмахнувшись мишоловкою, з силою Голіяфа та зі зручністю Давида швиргонув її вниз по сходах, пославши вслід ще один зі своїх любимих виразів, і пішов з видом гіркого незасланого розчарування до панських покоїв. За мишоловкою з голосним гавканням побіг Цербер, а вже вслід за Цербером, мальовничо драпуючися у свою світло-зелену тогу з блискучими гудзиками, кроком тріумфатора пішов і я.

Мишоловка лежала боком. Довкола неї, дряпаючи кігтями, з визкотінням, гавканням та виттям, вертівся Цербер, а в мишоловці, притулившись до одної зі стінок, сиділо маленьке мишеня. Я підійшов ближче, нахилився...

... Мишеня тремтіло... Сіренька шкурка на нім помітно дрижала, а очі, повні якогось мишачого великого жаху, швидко бігали в усі боки, шукаючи захисту, шукаючи рятунку. Жах смерті, близької, неминучої, відбивався в тих маленьких оченятах... Мишеня спітніло, і шкурочка стала мокрою, блискуною...

... І жаль мені стало цього маленького життя, страшно стало за нього його ж страхом. Я нахилився, відчинив мишоловку... Але бідне залякане звірятко, хоч і бачило свою темницю одчиненою, але навіть і не намагалося тікати, паралізоване жахом,—жахом смерті.

Тихо в маленькій кімнаточці. Ледве блимає світло на столику, освітлюючи маленьку частину просторони, і неначе чорні руки якісь простягаються звідусюди до світляного кола та хочуть захопити й його. Важкий специфічний запах якихось крапель, мазів та інших ліків пересяк кожную частинку повітря й відразу казав кожному, що загіздилася тут хвороба.

Так, тут загіздилася хвороба.

Тут лежить маленький хлопчик. Он він розкидався на ліжечку й хрипло, переривисто дихає. Шийку перев'язано білою хусточкою, м'яко й безпомічно схилилася голова, а весь він такий слабенький, беззахисний, лежить отут під вагою страждання. Крізь прозорчасту тоненьку шкірочку видно, як б'ється пульс на висках, а яскраві рум'янці яскравими плямами то виступлять, то знов сховаються на щоках. Одна ручка сховалася під ковдру, а друга, біла тоненька, лежить на коліні у чоловіка, що сидить на ліжку і... тільки дивиться на дитину.

Давно вже так сидить, давно стримує дихання, аби не потривожити найдорожчого, найсвятішого — дитячого сну. І кожне хрипле зідхання дитини, кожний ледве помітний рух коле цього чоловіка в саме серце; вагота, що лягла на маленькі груди хлопчика й не дає їм вільно піднятися, неначе збільшилася в тисячу разів і каменем лягла на душу дорослого. Чого не віддав би він за минуле здоров'я дитини, чого не переніс би за можливість надії! А знов — які прокльони вирвуться в нього, коли все скінчиться.

А воно скінчиться. Бо він — лікар. Не один раз у життю доводилося йому отак сидіти коло ліжок смертельно хорих дітей, багато разів з тремтячим блиском надії дивилися на нього чужі очі, багато матерів із слізьми, з мукою безконечною питали

у нього про можливість кінця. Але все те було чуже — чужі діти, чужі сльози. Бувало жаль, стискалося серце, іноді навіть дуже, але він і не підозривав, що буває ще й інше почуття. Його не передати ні словами, ні слізьми, — і от воно заволоділо тепер ним.

Тепер він теж сидить біля дитячого ліжка, але на нім догорає не чужа дитина. Коли вернеться він додому, назустріч йому вже не вибіжить веселий здоровий хлопчик і не запитає дорогим голосочком: «Татусю, чи можна до тебе підходити»? Ось він, ось цей хлопчик. Оця тоненька, наче стеблинка, ручка — це його; горлечко, зав'язане хусткою, мов помічене білим — це теж його. Господи, господи!.. Хотілося би вірити в тебе, у твоє існування, аби знати, що в найтяжчу хвилину, коли серце тріскає від скорботи — ти прийдеш і допоможеш. Що варт тобі, всесильному, прийти й дотиком одним цілити мою дитину? Ісусе!.. Ходив же ти по стогнах Палестини й там десь підіймав мертвих із гроба, ціляв смертельно хорих. Прийди ж і сюди та ціли мою дитину, мого хлопчика дорогого!

І сухими, без сліз, очима дивився батько на маленьке обличчя. Часами в нього починало мутитися в голові, хотілося стрибнути, крикнути щось, ударити рукою по столі. Зі дна душі підіймався протест, якийсь різкий голос говорив: «Завіщо? Я питаю — завіщо?» — і очі тоді суворо дивилися в темний куток, неначе звідти саме йшло зло. «Чужі діти... Але не можу ж я всіх так любити? Хіба може мене хоч у чімсь докорити моя совість? Ні. А тоді я й питаю — завіщо? І хто це? Хто має право посилати такі карі без провин?»

Він стискав зуби, але не рухався ні одним членом, щоб не потривожити дитини.

Безконечні картини людського горя, болю й сліз почали проноситися перед його очима. Всьому тому

він був свідком, але — тільки свідком. А тепер... тепер самому прийшлося сісти на лаву обвинувачених і три-вожно чекати рішення. Скільки разів, було, з бодем почував він, що й можна було б допомгти, коли б від-повідне харчування, світло, чисте повітря, догляд. А тут? Тут було все, що могла дати наука, що могла приказати гігієна, що міг дати комфорт. Коло цього ліжечка поперебували всі найкращі місцеві лікарі, складалися консиліюми, кращі медики признавалися один одному у власнім незнанню; все, що лиш приходило кому з них у голову, зараз же обсуджувалося коле-гіяльно, і як що давало хоч найменшу надію на полекшу—виконувалося скрупулятно до найменших де-талів. І що ж?.. Приїздили, говорили, похитували головами. «Дифтерія»...

— О, боже!.. Та я й сам знаю, що дифтерія!—нервово скрикував батько, наче докір кидаючи всім своїм колегам, усім університетам, що випускають зі стін своїх безпомічних дилетантів, усій науці, всьому вбогому знанню людському.

І от... лежить його хлопчик. Хтось схопив його, зім'яв, скрутив і без жалю, не слухаючи мольби й криків болю, кинув на це ліжко. І приказав: «лежи і вмирай. А ти дивись на те—і мучся». І приказ виконується. Певно, точно.

Дитина спить, — і це може останній її сон. Ос-танній... Ні, передостанній. Бо за ним прийде той вічний дивний сон, що дістає свій початок на наших очах, а кінчається невідомо де. Властиво, смерть — це тільки нове рождення, — чого ж так її боятися? Не треба. Треба любити її, бо вона і тільки вона відводить від усієї мерзоти тутешнього життя. Отже, нехай умирає мій син, щоб не збільшити собою числа тих, хто пощось живе. Коли б йому навіть і вдалося зістатися чесною людиною, без компромісів, то його замучив би кожний крок, зроблений по землі, бо сама земля

вже просякла людською кров'ю й слізьми, і кожний крок по ній витискає назверх цілі фонтани отої страшної мішанини. А коли йому написано стати одним з багатьох, то... нехай краще буде їх менше. Бо й так багато їх, сліпих вонючих черваків, що живуть у моральних печерах та підземеллях, годуються теплою кров'ю людей і з піснею нахабства топлять духа в брудних болотах. І бачити мені, як похитнеться мій син на шляху істини; бачити мені, як чорне й підле буде поволі заволодівати ясною душею; дивитися власними очима, як у мій сад, що сам я садив і лелівав, кохаючи кожне дерево й квітку, прийдуть чужі люди й будуть топтати дорогі мої квітки, мої лілеї білосніжні, — о, ні, ні!.. Я не хочу дожити до тих хвилин, коли моїй дитині вперше прийде до голови мисль гріха, і п'яний товариш стане зразком. То було би в тисячу разів важче, ніж згубити його так, одразу, під натиском сліпого випадку. В цій смерті я не винен, а в тій...

То ж умирай, умирай, мій синочку, чистим, святим! Я буду плакати над твоїм трупиком, на могилку твою посаджу таких же чистих квітів — і буду ходити туди часто-часто, буду молитися тобі й твоїм ім'ям любити всіх. Усіх любити... усіх «чужих» і далеких мені дітей.

Сльози закапали у нього з очей, аж мусів голову відхилити, щоби ті гарячі краплі не впали на руку дитині та не пропалили її. Прилив якоїсь гострої надзвичайної любови нараз обхопив його. Йому хотілося кинутися до сина, обняти його міцно-міцно, зіллється з ним в одно й віддати йому все своє здоров'я. В душі ще гомоніли, ще викрикувалися слова про потребу смерті, про її красу, а сам він увесь уже був протестом проти власних настроїв. Він наче заграв перед кимось трагічну роль, хоч власне тепер він найменше був актором.

«Це ж насильство! Я не хочу!.. Я не можу!.. — кричав він сам собі, але той, до кого він звертався, не чув його, та зрештою — він не знав, кого й кличе.

А потім знову хотілося йому святогудства, дерзких слів і вчинків, — і знову потім щоби падати на коліна перед вищою силою й молити, молити, молити без кінця про помилювання, прощення, забуття... Душа розривалася від тисячі почувань, і де-далі, то все більше якась тривога, якийсь таємний жах обхоплював його. Наче з зав'язаними очима серед глухої темряви йде він і дихає вохкістю підземелля й знає, що конче мусить упасти в безодню, тільки невідомо після якого кроку. Якийсь із них, із цих звичайних кроків, скінчить... і тоді все порине в якусь важку порожню мряку.

— Синочку... синочку мій... Пощо ж прийшов ти сюди, коли хочеш так скоро йти назад? Пощо промайнув ти коло мене таким світлим, теплим променем, пощо так зігрів мене, дав мені таку любов до себе? Невже тільки по те, аби потім так нагло, так безжалісно й дико розбити все? Синочку мій дорогий... милий мій сину... Та навіщо ж я так безумно тебе полюбив?

Батько подужав людину й лікаря. Кинувся до сина, обхопив його руками й не стримував уже більше нервових хорих ридань, обсипав поцілунками руки й ноги дитині... цілував безумно, спішно...

Хлопчик прокинувся. Якось відразу, наче й не спав.

— Це ти? Це ти, тату? — спитав сиплим, ледве чутним голосом хлопчик. І затремтів.

— Я, голубчику.

— Татусю... Мені снівся... страшний сон...

І знову тремтіння пробігло по маленькому тілові, а очі, великі невинні дитячі очі, з острахом шукали очей батька.

— Що за сон, синочку? Ану розкажи, може там і страшного нічого нема.

Він говорив неначе спокійно, але чув усім своїм еством, що дитина мала справді страшний сон. І холодно - холодно нараз стало йому... порожньо. Він ще дужче обняв сина; та й хлопчик, висвободивши обидві руки, судорожно обіймав ними батька й тягся до нього всім своїм схудлим тільцем.

— Таточку... таточку... Ой, таточку, таточку!.. Мені снилося, що я маю вмерти. Татусеньку, я вмру!.. — і, хлопчик, ридаючи, відкинувся на подушку, дрижачи на ній своїми вимученими членами.

· · · · ·
— Синочку... синочечку... Та ж душу свою...

А хлоп'я перестало нараз плакати. Піднялося на лікоть і, стримуючи дихання, дивилося широко розкритими оченятами кудись далеко - далеко... На чолі у нього виступили великі краплі поту, а губенята ледве чутно шепотіли: „умру... умру“...

III

Бачив я раз, як їхав на базар різник. Він був, як більшість різників, високий на зріст, широкий у плечах і тепло одягнений. Від його масляного обличчя з ухованими слідами жорстокости йшла пара, і не зважаючи на сильний мороз, по обвислих щоках текли краплі поту. Мабуть тепло жилося йому на світі.

Він міцно ступав своїми величезними чоботищами по снігу, безперестанно підтримуючи сани, щоб не забігали, і час від часу, більше зі звички, ніж з потреби, погано лаявся. Здоров'ям і міццю жил, мускулів, тіла віяло від нього. Це ж була дійсно „нормальна“, „здорова“ людина: всі члени були пропорціонально розвинені; ні хвороби, ні всякі там бацили не мали на нього жодного впливу; шлунок робив, як машина; навіть думка працювала в „яснім“, „певнім“ напрямі—чого ж іще?

А на санях зі зв'язаними ногами лежало невеличке худеньке теля. Тушку його було прикрито рогізкою, голова звисла над краєм возу й билася то об придорожній стовпчик, то об великанські чоботища різника; тоді теля жалібно — не кричало навіть, а тільки стогнало. І ніхто не чув того стогону серед шумливої суєти великого міста, бо тут і взагалі не чують стогонів. Теля замовкало, і тільки великі очі його, що

нічого не могли зрозуміти, наповнялися слізьми, благаючи допомоги й співчуття. Назустріч їхала валка саней із хмизом. Дорога йшла з гори й була сильно наїзджена.

— Та куди ж тебе чорти несуть!— кричить різник. Він боїться, щоби стрічні сани, забігши, не перебили ніг його коневі.

— А ти чого, анахтемська твоя душа, не звертаєш?

— Батькові своєму лисому скажи, а не мені!

А стрічні сани біжать і біжать з гори. От останні, сильно розігнавшись, забігли, різник не встиг задержати в потрібну хвилю,— і відводами вдарило коня по ногах, а одна хворостина зачепила теля по голові й розірвала око аж до губ. Полилася кров, теля забилося, засовало сплутаними ногами й замукало. То був стогін безпомічності. Так стогнуть усі ті, хто звук покірно схилятися перед всесильною долею й не знаходити в собі сили хоч до якого протесту. І як багато їх, отих стогнущих!.. Ранком устань, як тільки хочеш рано, а вже почувеш його десь, отой стогін, і чуєш його потім увесь день, вечір, ніч. Уже пізно, заснути б, а він не дає... Все квічить мукою, слізьми. А різникам обридає цей протест звуковий, і вони кричать тоді.

— Та замовчи хоч ти! І без тебе млосно!

Так крикнув різник. Але такі окрики не мають сили зменшити болю, і теля не замовкало. Мабуть дуже вже докучав той стогін різникові, може щось ворушив у душі, бо різник, розлючений, оскраженілий, нараз схопив теля за голову й сильним рухом крутнув вниз. Щось хруснуло... тріснуло,— і теля замовкло. Затих стогін, що надривав душу, безсило й мертво повисла голова, тільки з очей разом із кров'ю почали падати великі сльози...

І падали вони на білий, чистий, як сама природа, сніг — і сніг боявся, що не витримає ваги отих крапель

і згорить. Кривавими рисами на білій пелені позначився слід одного життя, але не надовго: сани, що їхали вслід, люди, що спішно йшли й рівнодушно затоптували чужий біль, та й взагалі вся ота суєта життя, що душить, як дим, і як дим виїдає очі — все те нищило кривавий слід, повертало його в ніщо. Так водиться. На божественно-невинній, святій землі, під небом зірчастим, серед тихих розкошів природи що-хвилинно відіграються криваві трагедії, а сила життя в звичку обертає переживання й новими гілками, новими травами закриває трупи. Та й правда! Бо коли б берегти та ховати всі ті криваві сліди — довелось б не ходити по чисто-білому снігові, а плавати в густо-червоній жижі.

І тільки один хитрий, пронирливий песик, мов лихвар, скористав із чужих сліз і, спішно пробігаючи поміж саннями, ховаючи ребра, підлизував смачну, ще теплу кров.

* * *

Не балувала Пашку доля ще змалечку. «Виховувалася» вона у свого дядька-лавушника, що в нього було досить і своїх клопіт, а взяв він Пашку до себе просто, коли можна так сказати, через пальці, котрими на нього показували сусіди.

— І якого йому ще ідола треба? — казали вони, криючи під цією грубою формою безліч благородних почувань. — Якого йому ще ідола треба? Лавка, дім свій, дітей нема, тільки двоє їх з отою беззубою. А Пашчина мати, як там не кажи, а сестрою рідною йому доводилася.

І дядько, вислухавши кілька разів отаке, був змушений, нарешті, взяти до себе племінницю, хоч і «скрипів серцем».

Та й взагалі якісь дивно могутні впливи мали на долю Пашки оті всякі пальці. Ні одна з більш-менш

значних змін у життю Пашчинім не сталася сама собою, а все через пальці. Захотілося, наприклад, Пашці вчитися. Тітка лавушниця, в крайнім ступеню обурення, казала їй добросеречно:

— Ах, ти ж, паскудо неприкаяна! А що ж я по хазяйству сама тоді маю бігати? Навіщо ж ми тоді тебе брали? От і відігрій змію за пазухою!

Переконана цими, та й іншими, аргументами, Пашка залишила свою думку про школу й далі бігала, куди посилали. Але варт було сусідам, мешканцям усіх отих соломою, залізом і черепицею критих хаток побалакати раз-другий не з лавушником, ні! а між собою, за обідом, що от, мовляв, якої святої жисті наш Скоробагатько: не хоче племінниці до школи віддавати, щоб її там не обідили часом. Варт, кажу, було сусідам побалакати отак разок-другий поміж собою, у своїм сімействі, за обідом чи там за вечерею — і Скоробагатько, стиснувши зуби, віддавав Пашку до школи, відбував договір з учительшею.

Три роки, як батогом ляснув, пішли на школу. Пашка виросла, була б уже доброю робітницею, помічницею при лавці, але, як на біду, зійшлися раз на базарі дві лисячим хутром підбиті кохти: одна покрита синім каніхвасом, а друга якимсь рудуватим сукном. Зійшлися й розбалакалися, тримаючи свої кошики «з провізією» під боком.

— А вже скільки ж вони й помитарили її, так і не доведи ж, мати пресвята богородице!..

— Ох, і не кажіть, Іванівно. Знаю я, через до-рогу живемо.

— От і тепер: дівці дванадцять років, саме б пора її до вчення якого віддати, а він держить, не пускає. А без учення куди ж вона буде годитися? Хіба...

— А чи не для того він її й держить? Думка така — самому здається.

Міцно поцілувавшись, підсмикнувши свої спідниці, кожушанки розіходилися, а несподіваним результатом отакої приятельської бесіди було те, що Пашку віддано в науку до m-me Angan з контрактом на п'ять літ.

Ні, таки що не кажи, а пальці мали велике значіння в долі Пашчиній.

От закінчилося й учення, знову вернулася до дядька Пашка. Сидить, обшиває всіх, латає, пере, штопає, — словом, вертає затрачений капітал. І от треба ж було отакого нещасного випадку!

Одного прекрасного вечора приходить у гості до Скоробагатьків якась далека їх родичка, того ступеня родичання, що називається десятою водою на киселі, або — нашому тинові двоюродний пліт. Жінка то була здоровенна, вершків так на дванадцять росту, багатенька собі, отже незалежна, літня досить — все те неначе давало їй право на одверте виголошування своїх думок.

Прийшла і, наче виконуючи тяжке своє земне призначення, почала вичитувати.

— Я, Семене, людина проста. У мене що на умі, те й на язиці. Може це й не подобається кому, я не знаю, але такою вже мене бог создав (вона чомусь була переконана, що бог приймав велику участь у її сотворенню). Такою вже, кажу, мене бог создав. От я тобі й кажу: недобре ти робиш, не харашо. От ти, правда, скормив, споїв дівчину. Діло хароше, і багато гріхів спишеться тобі з книги на тім світі. Але пощо ж робити діло наполовину? Кінчай, а тоді вже й нагороди дожидай.

— Та жодної нагороди... — почав був виправдуватися лавушник, але родичка твердо виконувала призначену їй на землі місію — «глаголом пекти серця людей» і не давала Скоробагатьковій навіть рота роззявити.

— Помовчи, помовчи. Я старша за тебе, отже дай раніше мені сказати. Я кажу: кінчай діло, а тоді нагороди жди від творця, господа нашого милосерного. Пощо ти держиш дівку в себе? Пощо, кажи?

— Та я...

— Підожди, підожди. Пощо, кажу, дівку держиш у себе? Аби про тебе не знати що казали?

— А щоб їм язики повідсихали! — не витерпів лавушник.

— Та ти не лайся без толку, не лайся. А от узяв би ти та по-християнському, та по-божому визначив би її на службу куди-небудь. От вона вилюдніла б, світа б побачила, та й собі що-не-що справила б. А то — річ світова — трапиться чоловік, то дивись і перев'язати нічим. А воно й про те треба подумати, діло таке. Не вік же їй у дівках сидіти. Така вже наша доля бабська...

І Пашку бачимо після того білошвейкою в благороднім домі, де був, між іншим, і «гарний син». Бувають такі. «У мене гарний син», говорить тоді про нього мамаша й розповідає гостеві, яким гарним був її син ще навіть тоді, коли, підстрибуючи й радіючи, робив усякі негречности на руки няньці. Гість, звичайно, потакує й дивується. Впрочім, бувають і скептики. Такі здебільшого кряхтять і кахикають.

Але який би не був скептик, — варт було його закликати хоч би на одне зібрання «гарних синів», то в цій надхненій атмосфері, в тім каскаді блискучих промов усякий скептицизм мусів би розтоплатися, як віск на вогні. Невже й тоді, вислухавши бурю оплесків товаришів, що їх дожидає (або вони дождають) після промов гарна, хоч і «скромна» вечерея; вислухавши на повнім ході весь діапазон мелодійного голосу майбутнього світила юриспруденції, голосу, що вмів і гриміти філіпіками проти рутини, і тихим шепотом кликати до боротьби за святе діло; не вже

й побачивши сльози щасливої матери, що завжди під кінець розкривала свої обійми й з чисто материнською саможертвою говорила: «Забудь мене, мій сину... Забудь, і йди туди, де ти потрібний!»;—Невже й після того всього серце скептика не тріснуло б від жалю й не розтопилося б, як м'яке сало? Ні, він мусів би признати, що дім цей і є, власне, домом з «гарним сином».

От Пашка—так з перших же кроків у цім домі не сумнівалася ані трохи. Вона шила в кімнаті обіч залі й завжди, затаївши дихання, слухала тих гарячих промов і ще гарячіших побажань. Вона все ж прочитала десь колись якусь книжку, і їй хотілося часом світла, ширшого знання, загалом усяких таких зовсім непідходящих річей. А там, за стіною, у залі багато було й світла, й знання, й усього.

І от коли раз «гарний син» зачепив її зі своєї високости, вона наче на небо унеслася, наче вісник далеких незримих світів злинув і торкнувся її своїм крилом, покликав за собою... туди... де світло й свобода, де промінь сонця з місяця промінням сплітається у вінок розкішний над головами великих людей. «Він» розкаже їй усе, що хотілося їй знати. «Він» поведе її за руку до тих зачинених дверей, котрих вона й не бачила ніколи, але знає, що вони існують і криють за собою все прекрасне землі.

Одне тільки дивувало її, що от скільки разів уже вони зустрічаються насамоті, але ще ні разу він не забалакав з нею про ті безсмертні, але мертві для неї питання, що так усе мучили їй душу. Він тільки обіймав її якось негарно, наче за все тіло, та шепотів їй до вуха якісь інші речі. А потім... як це воно сталося—вона й сама не розуміє. От і досі навіть, і тепер все здається їй, що все це—тимчасове, що от сьогодні, власне сьогодні розпочнеться щось інше, і він на її тихий запит не відповість, як завжди—

«та про цю матерію ще встигнемо побалакати», а сердечно розкаже... Він же так багато знає!

Але такий день не приходив. Зате прийшов інший— їй виповіли посаду...

Наче в тумані яким ходила вона ввесь час, коли вислухувала той бруд, що матуся «гарного сина» виливала їй на голову; наче в тумані збирала свос лахміттячко, несвідомо взяла від матусі «гарного сина» якийсь жмут з асигнаціями й пішла. Куди й пощо— не знала.

Крутнула доля за голову. Щось хруснуло, затріщало,—і важкою грудкою впала білошвейка Пашка на своє самітне ліжко під дахом великого будинку. Оросилася подушка, каміння лягло на серце. Треба було неземної любови, неземної вмілости, щоб, не боячися спричинити біль, підійти до розкритої рани та хоч трохи її загоїти. А на землі, окрім часу, нема таких лікарів.

І тільки один хитрий, прониристий лихвар, мов песик, скористав із чужих сліз і, не ховаючися, не криючися, все приходив до кімнатки під дахом великого будинку та все кликав, подзвонюючи монетам, Пашку перейти трохи нижче до двох гарненьких, заново умебльованих кімнаток.

IV

— Жінко, жінко! Лошатко маємо!

І з тими, радісним та веселим голосом сказаними словами, до хати увійшов селянин. Ростом невеличкий, русявенька борідка на молодім з гарним виразом лиці; з-під брів весело блискотіли добрі очі, рухи були живі, та й взагалі весь він був зараз сама радість. Та й не диво. Лоша — це ж майбутній кінь, майбутній робітник, вкладчик, та ще й багатий, до банку домашности. Як же ж не радіти, як же ж тут його утриматися, щоб не нарисувати собі де-кілька фантастичних картин?

І Семен був щасливий. Він навіть анекдоти якісь почав оповідати, щось таке, лиш йому самому зрозуміле: про писареву кобилу та громадський вигін, здається; але його ніхто не слухав, і він знову вийшов надвір до лошати. Вийшов, поглянув догори, довкола — і небо веселе, і хмарки веселі, і весело вітерець дихає, колишучи кінець високого журавля над колодязем. Все радіє. Навіть лоша здається веселеньким, хоч і тремтить на своїх тоненьких, як сірнички, ногах.

— Кінь буде! — гордо подумав Семен, усміхнувся собі в борідку й пішов за соломою.

.....

Спішить, опереджає життя село.

Рано починається робочий день на селі. Ще не встало сонце, а вже скрипнули ворота, випускаючи віз у поле чи до лісу, а вже шумить веретеном безсонна молодиця. І рано розпочинає жити дитина: на умі ще в неї й річка, де би так весело можна поплескатись та збудувати млин, і ліс, де хотілося би ще погойдатися на груші, нахилити ліщину, — а життя вже квапить і жене то овець пасти, то ріллю боронити, снопи класти, вісь підтесувати... Рано, може аж занадто рано на селі робочий день розпочинається.

І Сіренький теж рано розпочав свій робочий важкий день. Спочатку його в полі до борони припрягали, потім на базар чи до церкви на ньому їздили, а далі вже й для важкої роботи почали вживати, хоч він іще й не вирівнявся, не викачався на росистих травах, не наївся ще отих колосків, що зірве, було, на бігу їх зубом і довго біжить з колосочком у роті, маючи маленькою гривкою та вибрикуючи. Але доводиться вже робити, і треба було бачити, як молодо брався він спочатку за роботу, як ревно тяг плуга; видимо рахував, що це все скоро минеться. Але потім, коли побачив, що робота не перестає звалюватися на нього що-дня, коли ясно зрозумів безрадісну дійсність, — сумно стояв уже він тоді, придавлений, знищений, покійно заходив до голобель, підставляв спину під черезсіделень і не пробував навіть протестувати, вирватися хоч на момент на волю, на рівні луки. Сумно приходив увечері додому, давав зніматися з себе хомута, і сам уже покійно йшов до хліву, до свого несвіжого сіна й вонючих ясел. Так і запаршивів він, не вирішивши, як слід; шерсть зробилася брудною й кошлатою, у гриві та хвості й літом і зимою було повно реп'яхів та засохлої грязюки; він увесь осунувся, слабі тоненькі ноги майже не вирости,

і взагалі весь він був типовим зразком тої осібної породи, що називається «мужицьким конем».

Але поки була жива стара кобила, все ж не було ще так трудно. А вже, як вона померла...

Поїхав якось Семен до глинища. Вона поставив поближче до глини, ще й догори поглянув: мов гора повисла над возом та кобилою — люди підкопали. Копає собі й Семен. Утомиться, сяде, спочине, скрутить цигарку, викурить у холодочку. Та й кобилі гарно: від глини сирість іде, муха не так б'є. І... далі нічого не пам'ятає — глинище обвалилося.

Піднявся галас на селі.

— Глинище обвалилося!! Глинище обвалилося!!

Діти біжать, кричать. Люди — саме обідня пора була — вибігають із хат зі шматками хліба, на ходу підперізуються. Хто заступа схопив, хто просто коляку...

Ридаючи, прибігла й жінка Семенова. Об землю билася, поки чоловіка відкопували. Тоді тільки й заспокоїлася, як побачила живим й кинулася йому на шию.

А кобила пропала. Мабуть камінюкою якою вдарило її по голові, а морду заліпило глиною, — хто його знає, як уже воно там сталося, а тільки неживою її відкопали.

— Та бог з нею... з кобилою... Аби ти, — говорила жінка Семенова, дивлячись на чоловіка повними сліз очима.

Отак і зостався Сіренький сам. Звалилася тепер на нього вся й важка й легка робота. Тягав він сани по розмоклій дорозі так, що аж груди тріщали, і плуга тягав, і з паном на вокзал бігав, батога доволі коштуючи, як що пан попадався сердитий. Доводилося й у лісі мерзнути під тонкою рогіжкою, і під кригу зимою провалюватися, і голодному надгнилою соломою місяцями простоювати. Не багато,

як то кажуть, прожилося та багато пережилося. Захирів він, підірвався...

.....
— Узявся я бруси з міста перевозити,— сказав Семен жінці увечері.

— Кому?

— Кому ж? Лавушнику. Хату хоче перекинути.

— Ну що ж, їдь.

Тільки й розмови. Тихо в хаті.

— Та я поїду. Тільки дорога той... розквацювалася — ні возом, ні саньми.

— А ти не накладай багато: коник плохенький.

— Не був би плохенький, як би кобилу не вбило, ще який би кінь хвацький вийшов.

Знову тиша в хаті.

— Я б і радий не по-багато накладати, так коли ж він сам накладатиме. А він уже надавить, хай би йому душу так на тім світі надавило.

Та й вправду, навалив лавушник. Хазяйською рукою навалив.

Смикнув Сірій — і зразу мабуть почув, що не вивезти йому цієї ваготи.

— Но-но, Сіренький!.. Но-но, маленький!..

Бився коник з останніх сил у своїй бичів'яній упряжці, вилізав із свого лохматого хомута, але толку було мало.

От виїхали за місто. Чорним-чорна простяглася дорога серед оголених піль. Де-не-де лише білили плямки снігу на полях.

— Но-но, Сіренький!.. Но-но, маленький!..

Важко дихає шкапина і вже хитається. Смикне, смикне — і знову стане. Боки бистро підіймаються й блищать від поту. А підводи он уже де, далеко.

— Доганяй, Сіренький!.. Доганяй, маленький!..

Високо замахнувши головою, впав Сіренький зразу з усіх чотирьох. Мов відрізав.

І злість така нараз напала на Семена — прямо немилосерна злість. Йому здалося, що то все лінощі.

— Вставай, чортова скотино! Вставай, щоб ти йому здохла!.. — кричав він і бухав чобітьми в живіт. Але Сиренький не вставав, тільки відкидав голову при кожному зідханню. Ноги витяглися впоперек дороги, сухі такі, безсилі.

І зрозумів Семен, що не вставати більше його Сірому, його доброму помічниківі. Кинувся до нього, розсупонив, розстібнув тремтячими руками через сиделень, дугу зняв...

— Ну, вставай же, вставай, голубчику... Та ну ж бо, ну!..

А Сірий і не намагався підводитись. Дихати наче стало йому легше, тільки голова все так само кивала, відкидаючися при кожному зідханню.

— Та ну ж бо, голубчику...

... Крикнув Семен товаришам. Стали ті, вернулися назад. І ні слова ніхто з них не сказав: кожний і без слів розумів, що це означає. Тільки старий дід підійшов до коня, помацав якусь жилу на шиї й безнадійно махнув рукою.

— Добити треба...

Мовчки підійшов Семен до воза, мовчки висмикнув кіл. Вдарив раз... другий... Сірий судорожно засовав ногами.

Кинув Семен коляку, притулився до воза й заплакав важкими мужицькими слізьми.

* * *

Удар дзвоника збудив мене. Я встав і ввійшов до кімнати. Невиносимо важкий запах ударив в лице, мов би то труп в останній стадії розпаду лежав тут.

Він лежав навznak, і важке протяжливе хрипіння виривалося з його грудей. Очі запали глибоко-гли-

боко й гостро блищали звідти—мов би з пащею темних печер виблискували вогні, застелені туманами.

— Підійміть мене вище...

Це був ледве чутний шепіт. Треба було майже прихилитися вухом до рота, щоб почути.

Я підняв це сухе легеньке тіло, поправив під спиною й головою подушки, зігнув йому коліна, — він каже, що так буцім легше йому лежати.

— Спасибі, голубчику...

Я потім тільки довідався, що ці слова були останньою вдякою. Це була послідня данина всьому земному.

— Чи не треба вам ще чого? — питав я.

Він уже не відповідав. Та й пощо? Вершилося вже велике таїнство. Закриті очі вже бачили «той бік», і вся істота переживала щось невідоме, незрозуміле, щось вище. Він еднався вже з іншим світом, повним таємниць, з котрих докучливий мозок людини не зумів украсти ще ні одної; там світлом знання не освітилася ще ні одна з тих таємних урн, в яких сховано і смисл, і продовження життя. І дивно! Жива, повна крові й руху людина томиться й б'ється в кайданах обмежености, а холодному, з вишкіреними зубами, смердючому трупові відкриваються дивовижні тайни!..

Я вийшов на ганок.

Чудовий літній день шойно розпочинався. Глибоко й гарно дихалося в чистому прохолодиному повітрі. На сході розсипалися рожеві й червоні квіти, промені сонця невтримно вибивалися з-під фіолетових хмарок. Повітря заповнялося щебетанням птиць, і хвилі того щебетання одна за другою котилися з лісу, а кожна квітка, кожна стебелінка спішно несли свій маленький дар до загальної скарбниці пахоців. Пахла земля, пахла недавно зрубані дерева, солома, і навіть старий півзотлілий пліт з перелазом хотів, здавалося, усміх-

нутись запахом, але не міг і тільки кидав ажурові тіні на зелень трави.

Все живе прокинулося. Десь із протягом заскрипіли ліниві ворота. Далеко в лісі їхав віз, і його гримотіння луною розстиалося між деревами, долітаючи й до мене. В сусідньому дворі вийшов з хати маленький хлопчик і, потягаючись зі сну, дивився на схід, прикривши очі долонею. Тільки в панському дворі, що стояв недалечко, ставні були закриті: там сплять, і довго ще будуть спати. Довго ще самі для себе будуть пахнути розкішні садові квіти, а на всіх газонах, клумбах і квітниках довго ще брильєнтами блищатиме роса; квітки боятимуться струхнути її з себе, вони тільки покірно хилитимуться, ждучи сонця, щоб випило воно ті важкі краплі й увільнило похилені стебла.

Все жде сонця животворящого!..

...животворящого...

А чому ж тут от лежить людина, і сонце не дає їй життя? Прийде день золотий, все рухнеться, як і вчора, сіяч піде на ниву, дівчата побіжать до колодязя, дзвін ударить на дзвіниці, і довго колихатиметься звук той в просторах; мати проведе сина до церкви, дасть йому копійчку в руки, — а тут? Тут нічого вже не буде, і те ж саме усміхнене сонце освітить лише труп, тільки холодне сухе тіло. І не треба вже йому ні пісень пташиних, ні чудового ранку. Востаннє розчеше йому хтось липке волосся, закриють очі та ще подержать їх пальцями або положать по великій мідяній монеті, щоб, як дірки у вічність, витріщалися вони.

Я знов увійшов до покою.

Яке ж таки, справді, важке повітря! Дійсний дух смерти.

Я сів коло самого ліжка. За якимись невідомими мені фізичними законами тут не так сильно давав себе чути трупний сморід.

Бліде-бліде висхле лице вирисовувалося на подушці; очі, як і раніш, блищали в глибинах, а з піводкритих уст із силою виривалося хрипіння. Іноді злегка підіймалися, мов підважувались, сухі руки, мов би починали шукати чого довкола себе, нервово стулялися пальці, але потім знову заспокоювались. І весь той худий тонкий тулуб підскакував від страшного хрипіння, що кликотіло в запалих грудях, а голова хиталася збоку вбік.

З завмерлим серцем, з якимось невідомим, нез'ясним почуттям заглядав я тепер в оце жовте знайоме лице. От те ж саме чоло, ті ж самі очі, ріденькі вуса, гостре підборіддя,—але дух смерти поклав уже свою незриму печать на це обличчя, і щось дивне по ньому розлилося.

Що бачить він зараз, цей чоловік, готовлячися поневолі переступити грань, яка ділить відоме від невідомого, намацальне від таємного, земне від решти сотвореного? Він же жив і живе ще так, як ми,—а чому ж він з таким призи́рством відноситься тепер і до нас і до всього, що ми цінімо, любимо? Він не хотів іти сюди, його витягли силоміць, а тепер він не вернеться, хоч би його кликали з риданнями й слізьми.

А хрипіння й стогін, від яких підскакувало все тіло, били по нервах. Наче обнажив хто страшну рану й водить по ній тупим долотом. І кожне зідхання глибше, ніж попередні, кожний помітніший судорожний рух тривогою сповняли всю мою душу. Може це останній?.. Може це він?..

І страшно якось та холодно ставало мені. Я весь скулювався, боячися його, отого останнього зідхання. Я боявся його таємної сили й не розумів, чому власне воно мусить бути рішачим, конечним? Що воно таке й чим різниться від інших, до себе подібних? Як і де завоювало воно собі ту власть — відривати

нас від життя, від його радощів, праці й скорбот, від усіх тих і від усього того, що ми любимо, і кидати нас, невідомо куди, в якусь тайну й тьму? Та й хто, взагалі, дав такий закон, що за життям мусить приходити смерть, за початком—кінець, за існуванням—нірвана? Дав цей закон — а разом з тим поселив нас серед просторони, яка ніде не кінчається, і в часі, що тягнеться безконечно. Чому ж от я не розумію кінця, не розумію смерти, що приносить з собою ще й ще страждання, біль і муку, що кличе за собою ще й інші смерті, моральні, тоб то страшніші й важчі?

То чому ж не спробувати знайти смисл у тім, щоби витиснути з життя весь зміст його радощів і утіх, щоби знайти, а ні — то вирвати можливе «щастя»? А, не кажіть мені, що погоня за хвилиними радощами недостойна людини! Не кажіть, що виривання з чужих рук — то є насильство. Що з того?.. Я хочу засадою й догмою поставити насолоду, а далі — *après nous — le déluge*. Я хочу з веселим та нахабним сміхом пройти повз кімнату труженика й кинути йому камінь у вікно. Я хочу вдарити ногою скорбну істоту, що впала до ніг мені з мольбою, але перешкоджає слухати дзвону кришталевих бокалів, шипіння іскристого напою. Я хочу вирвати з рук жебрака той шматок хліба, що впав з мого столу, погнутого під вагою яств. Я хочу захитати всі моральні основи, я хочу...

І ти, ти, бідний, глупий робітнице! От лежиш ти тепер у поросі переді мною — чому ти не поставив перед собою інших задач? Твоє життя, що кінчається тепер серед оцих убогих стін, далеко від усяких радощів і утіх, може пішло б іншими шляхами, і ти, забруднивши трохи душу, носив би, може, чисту одежу. Ти визнав би, може, що таке ілюзії щастя, упився б може розкішним поцілунком життя...

І наче в калейдоскопі, пролинуло переді мною сіре оте існування.

Чи було хоч що-небудь світле в цім ряді бідних буденних образів, в оцих плямах темного кольору на чорному тлі? Де хоч один момент життя для себе? Душа ж, певно, рвалася вперед, розум бився серед питань, як вільний олень б'ється в міцних охотничих тенетах. Хотілося йти далі, поширювати свій світогляд, за генієм пізнавати смисл знання, а через нього й існування смисл. І замість того — вічне шукання шматка хліба, вічне заковування духа в ланцюги. Ох, які ж вони важкі—оті ланцюги для духа!

І вони певне вже так придавили його тисячолітнім рабством предків, що йому навіть і здалека не приходила в голову можливість розв'язати питання життя яким-небудь бистрим раптовним шляхом. Йому тільки безконечно жаль було самого себе, коли він бачив, що мусить віддавати свою душу на компроміс, а свій час — на безплідну роботу; йому тільки страшно було дивитися, як в radoшах прожигають життя здорові люди, коли в той же самий час сотні тисяч таких же людей блукають у тьмі; як за одну ніч у пашу розпусти кидається стільки грошей, що десятої долі їх стало б на цілий рік життя його матері й сестрі. Йому тільки невиносимо боляче було бачити експлоатацію, рабоволодіння й білих негрів.

Він скінчив семінарію. В руках папірець, перед яким одчиняються де-які низенькі двері. Є можливість хоч трохи двинутися вперед, до знання, в безконечну просторінь вільної думки, але... нема сил зоставити в злиднях тих, з ким пов'язали пута крови. Він і сам довго дивувався, коли перерахував, скільки то обов'язків кинув чоловік собі під ноги, — але все ж пішов заробляти гроші, віддаючи себе самого. Так мати-пелікан викльовує собі груди, щоб нагодувати дітей своєю теплою кров'ю.

Куди ж іти? В попи? Накласти на себе вічне ярмо, що його ні скинути, ні послабити? Ні, на це треба

інших сил і іншої натури. Бути нечесним пастирем чи попросту пастухом — це гріх перед власною совістю. А бути дійсним отцем своєї пастви — о, це так трудно, майже непосильно.

Так куди ж іти? В чиновники? Так там можна засохнути над мертвим ділом, або, переписуючи нікчемні, нікому, окрім архівних мишей, непотрібні папери, приєднати й власну особу до плеяди людей у мундирах.

Ні... Коли вже вмирати, то вмирати так, щоб на твоїм трупі хліб виріс; коли вже продавати себе, то бодай так, щоби кожний прожитий день не був лише стогоном ображеної, закованої душі.

Самому нема змоги йти далі, то треба хоч ті знання, що маєш, передати ще біднішим. До праці! До праці на твердій ниві народній, де тернія і волчці родилися досі! До праці для них, темних й убогих, для їх дітей, нещасних від народження... Тут смисл! Тут життя!..

І він працював... Усі сили віддавав дітям, решту — матері. Що ж zostавалося самому?

Є плід на берегах Мертвого моря. Він висить на гілці й красується показним боком. Але доторкніться до нього — і він розсиплеться геть у гнилий порошок. Залізом та муром берегти його треба від смілих доптиків, — і вчителя кидали з села в село, віддавали під догляд, під огляд і просто гляд, звільняли; але всі ці засоби усмиряють лише тих, хто розуміє в чім тут діло. А він ніяк не міг зрозуміти, — що ж він такого поганого робить. І працював, працював — і доробився до туберкульозу.

Тепер він умирає. Дихання все більше утруднюється; очі неначе застигли, дивлячися на потусторонню велич, і все худе мертвенне лице сяло вищою красою.

Я взяв його руку — вона була холодна. Пустих — вона повисла. От прийшло воно, оте останнє зідхання, — і тихо-тихо, непомітно закінчилося життя, а тут, на

землі зостався тільки труп, що завтра ж кине нестерпучий сморід довкола.

З криком розпачу, з риданнями кинулася мати до тіла свого сина. Я вийшов геть.

Сонце піднялося вже високо, пригрівало й ласкало всю землю. До школи бігли діти, хлопчики й дівчатка.

— Сьогодні не будете вчитись, — сумно сказав я їм.

— Чому? Хіба сьогодні свято?

— Ні... Ваш учитель помер...

Тихо ввійшла маленька громадка маленьких людей до кімнати свого дорогого вчителя, і чисті сльози оросили худу руку, що звисла з ліжка. То єдина нагорода тобі, бідний тружениче. Нехай же дарунком вони, оті сльози, будуть тобі й «там», аби ти, прикрашений ними, мов перлинами, знайшов утіху за гірке земне життя.

Простими польовими квітками убрали діти домовину свого вчителя, білий рушник положили на ноги й по черзі читали псалтир молодими голосами...

V

Тихий ранок.

Розкинулася ї ніжно розіслалася невеличка обгорожена поляна-лука. Недалеко вузьенька річка, вся заросла очеретами. Посеред поляни стара дупляста верба.

Сонце недавно зійшло. Тихо голублячи квітчастими холодними ще проміннями маленьку річечку, підіймало воно пару над нею; пара ця прозоро виблискувала ї легкою димкою здіймалася вище. А піднявшись, щезали легкі хвилі, мов у глибині древности, натомісць же приходили нові ї нові, такі ж легкі, такі ж прозоро-чисті. Безконечна просторінь рівнодушно вимагає все нових і нових жертв, а ще могутніша сила життя не томиться висувати все нові ї нові продукти своєї творчости.

Вигнав пастушок скотину на поляну, зачинив і прив'язав ворота у плоті, а сам пішов кудись. Ще холодно, трава росяна, і корови стоять; зрідка лише якась нетерпляча смикне найвищу травинку.

І яких тільки корів тут немає! І руді ї чорні, і чисті ї з плямами... В одній роги загнулися вперед, у другій навпаки, назад; одна узброєна сильно, наче живе ще серед диких стад і кожної хвилі мусить бути готовою до оборони, а друга — навпаки, майже втратила зброю в процесі примітивної зоокультури,

в результаті довголітніх впливів несвідомого підбору. А зігнала їх разом воля людини.

От трохи на-боці стоїть руда корова, а коло неї маленьке телятко. Воно простягає шию й ніжитья коло матери, а та тільки ласкаво дивиться, неначе посміхається. Велика сила любови дала оцим звірятам красу й поставила їх нарівні з усім сотвореним. І мимоволі питає себе прохожий: звідки взялося стільки любови, стільки духа в нечуттєвим продукті еволюції протоплазми?

Ласкаво голубить свою дитину корова. Вона чекає, поки сонце всміхнеться веселіше та обітріє з однаковою мудрістю й сніг на високій вершині Гаврізанкара, і густий садок вишневий коло хати, і річку в балці, і стадо корів, і самопевність людську.

От воно й піднялося вище. Сипнуло промінням, теплом, щедро відміряючи його на всяку долю; випило росу з маленьких пазушок листка, пригріло пташку в густому чагарнику й блиснуло на залізі окованого воза, що от викотився з-за дерев на дорогу й зупинився коло воріт.

З нього вилізло двоє: один ситий, в гарній піддъовці, підперезаний червоним поясом, у картузі, а другий—захудлий, босий, з копицею кошлатого волосся на голові.

— Оце й воно?—питав ситий.

— Та оце ж і воно, Корнію Семеновичу.

А Корній Семенович тільки голівкою похитав.

— Дивись ти... Називається теля! А я думав, що кошеня.

— Ех, дядінко... Та коли б не... так хіба б я продав? Та боже сохрани! Всно ж іще маленьке, йому рости та рости ще. Так як же, Корнію Семеновичу?

— Добре, добре... За-ради твоєї бідности тільки й беру.

Одчинили ворота. Увійшли на поляну.

— Та віршовку візьми, — приказував той, що виграв у борні за існування.

— Візьму, візьму. А то її, пожалуй, так і не вдержиш, — відповідав програвший.

Не вдержиш...

Від чого?

Від проявлення почуття такого ж, як і твоє, від приближення до тебе, від бажання захистити свою дитину перед твоїм апетитом...

Пішли. Тихий ранок віяв солодким диханням спокою, сонце посилало любов у проміннях своїх, але ніхто не дивився на красу, ніхто її й не розумів. Бідний, як і завжди, взяв на себе найважчий обов'язок: пригоровуючи — «Манька... Манька», накинув віршовочку на ший корові. А той, другий, обхопивши обома руками теля, потяг його до свого кованого воза. Телятко брикало своїми тоненькими ногами, напружувало всі свої мускуленята, але що ж... Не мало воно паші крокодила, левових пазурів, лисичої хитрости, голок їжаквих. Воно вміло тільки жалібно кричати й кликати на поміч.

Корова рванулася. Але міцно тримає за віршовку продавець. Він уже не каже ласкаво: «Манька, Манька», а бридко лається й з усієї сили тягне віршовку. Теля кричить.

— Та ну... Іди! Ба яке!..

— Стій! Стій, чортова скотино! А щоб ти йому здохла!..

І крики, і рев, і жалібне мукання наповнили тиху світло-зелену поляну. Щез спокій, потопталася трава, і навіть сонечко закрилося хмаркою.

Теля лежало вже на возі зі скрученими ногами, а на луках ще йшла боротьба: корова виривалася й болюче ревла.

— Та годі тобі вже, Кузьмо! Іди вже.

— Так не вдержиш... Тпру, анахтемо!

Нарешті Кузьма перескочив через пліт, і спітнілий, запихканий, побіг до воза. Віз покотився.

Корова підбігла до плоту, але вже тільки курява знялася. Корова поклала голову на пліт — і ревла, ревла...

.....
Далеко вже від'їхав віз. Його торохкотіння заглушувало стогони зв'язаного теляти. Обидва мужики вже відсапнули й мирно балакали. Але оце один із них оглянувся назад і злякано скрикнув:

— Дивись, дивись!.. Корова вибігла!

Справді. Наче розтягшися в повітрі, напруживши всі сили організму, летіла за возом корова й ревла якось відривчасто-роздільно.

Дужче замукало теля, злякано якось застрибав по коліях віз. Розлючена звірина була вже близько, і люди почали її просто боятися, не знаючи, що почати.

А сонце так само, як і сцену любови, освітлювало цю сцену боротьби, наче це все було одне й те ж.

Та й справді, здається, це — одне й те ж.

* * *

З самого ранку коло розправи товпся нарід, більш усього баби. Щось незвичайне мабуть сталося на селі, бо навіть у цю пору, коли всякі фізичні й фізіологічні потреби змушують, звичайно, господинь бовтатися в помях, кричати: «вацю, вацю», совати рогами до паші печи, вибігати надвір по солому,— навіть у цю пору мало було таких хат, де диміли б труби й мовчали б усілякі домашні звірята й птиці. Кури підлітали до вікон, свині визкотіли й рили під коритами, а до пастуха ніхто й не вибіг назустріч за ворота.

А в селі й справді творилося щось незвичайне. Відібрали дев'ять парубків, виміряли їх вздовж і впо-

перек, а потім, коли всі спеціалісти людського тіла признали, що ці дев'ять власне найкращі, найздоровші з усього села,—постановлено було вирвати їх з ґрунту й загнати до Закаспійської області, де тиф та місцеві пропасниці занадто бистро зменшували кількість постійного війська. Там десь ясно було написано, що на таких і на таких окраїнах завжди мусить знаходитися стільки й стільки сірих шинелів зі вставленими туди людьми; коли якась людська особа з шинелі випаде—зараз же туди треба вставити другу, набираючи відповідних індивідуумів здебільшого з «південних губерній». Все це було розраховано, розчислено наперед і прилажено до всяких випадків; на тій роботі багато штабових зробили кар'єру, багато поробилося нових генералів, і взагалі при цій усій хлібодатній історії годувалося безконечне множество всяких чад і домочадців. А що це все ще було записане на скрижалях, а написане пером, як відомо, не вирубується жодним знаряддям,—то всякі оті істини були відомі всім з малолітства, і законність їх існування не підлягала жодним сумнівам. Треба ж, справді, дивитися на справу не лише з погляду власних інтересів, а й з погляду, так би сказати, вищих потреб. А раз річ зайшла про вищі потреби, то тут уже приймати на увагу особисті, суб'єктивні якісь там потреби не приходитьсь.

Доказано, що суспільність, яко самостійний організм, може бути цілком задоволеною на нашій планеті при всякім числі принижених і ображених, у повне володіння яких відводяться величезні області небесних благ і майбутнього всесвітнього щастя.

Але, на жаль, і то на превеликий жаль, не лише високість високих поглядів, а навіть найпростіші аксіоми теорій якомсь занадто мало цікавлять рабів лінивих і лукавих. Вони не хочуть нічого того розуміти. І це нерозуміння досягло своїх Геркулесових стовпів власне у цьому селі, власне у цей день, і власне у баби

Семенишки, що має сьогодні приємність провозжати до міста єдиного свого сина Миколу, якимись махінаціями забритого в салдати. Ця баба ніяк і ніколи не хотіла мати жодного діла з теоретиками, не читала ні Дюркгайма, ні Зіммеля і в жоден спосіб не хотіла приймати на увагу необхідності держати на перському кордоні певне число салдатів. Та й взагалі власні шкурні інтереси, негідний індивідуалізм остільки заволоділи нею, що жодні поступові думки не мали цілковито доступу до її мізкової коробки й відскакували від неї, як горох від стіни. Вона товкмачила все своє — що в неї відбирають єдиного сина.

От тепер вона стоїть у купі інших баб і, витираючи очі рукавом, зрідка поглядає на двері розправи. А товпа все росте, неясний шум стоїть над головами, усі якось тихо говорять між собою, наче придавлені, наче хтось здалека погрозив їм великим пальцем. Ні одного веселого обличчя, ні одного жарту, без якого не обходиться ніколи ні одна, навіть серйозна справа. Щось важке скувало всіх, заціпило вуста, даючи волю тільки сльозам і тихій скарзі.

— Ох, голубонько, голубонько, — тихо говорила одна баба, підпершись рукою. — Що було б уже тобі жаль випровожати, так і сказати неможна. Так уже жаль, так уже жаль...

— Та хіба ж я того не знаю, Ригоровно? У самої от уже третій рік, як Івана забрали. Відома річ — своя кров.

— У вас було хоч на хазяйстві кому зостатися, а от бабі Семенишці як бути?

— То правда, кумонько, правда. Скільки разів я, було, кажу йому: ох, не задирайся, хлопче, із старшиною, не задирайся. Не слухав, от і догрався.

— А то так. Тепер правди людям говорити в вічі неможна, законів на те нема.

А Семенишка слухає все те, — і ще більше жаль стає їй і сина і самої себе. Згадувалося їй, як старшина завжди грозився, що віддасть Миколу в салдати, коли він не перестане на сходах мутити нарід; згадувалося, як Микола, було, заспокоює її, кажучи, що такого ніколи не може бути, бо він — одинак, а одинаків не беруть. Семенишка й сама знала, що наче не беруть, але старшина... він хоч і боїться станового, а на ділі він сильніший за всіх. От так по її й вийшло, — і цього чудового ранку коїлося на селі негарне діло.

От по всій товпі наче іскра пробігла. Відчинилися двері у розправі. Вийшов старшина «з цепом», староста, писар, соцькі, десяцькі. У всіх обличчя серйозні, наче затурбовані, — вершать щось дуже важне й потрібне.

Старшина махнув рукою. Один з десяцьких стрімголов кинувся до розправи. За хвилину вийшли звідти новобранці, а за ними одиниця державного апарату — здатчик.

До тутешніх парубків кинулася рідня, родичі, родителі; парубки інших сел і хуторів стояли осторонь, намагаючись набрати хвацького вигляду, вимушено жартували, кривляючи слова на московський лад.

Плач і стогін заповнили повітря. Почування виливалися, били через край, коли він є взагалі. Жаль і біль рвали кожну душу, але все те надаремно. Старшина стояв мовчки й тільки кусав собі бороду; п'яничка-писар підморгував якійсь кругловидій молодиці, і навіть самі майбутні оборонці «отечества», поповнителі усяких кадрів, наче соромилися виявляти свої дійсні почуття. Правда, де-хто нахилився, брав землі з-під ніг і, загорнувши в шматину, ховав у пазуху. Дурні... Скоро сувора служба відучить вас від оцих сантиментів. Бере вона вас звідси здорових, з ясним поглядом, з любов'ю в серці, а верне чужими, з поганою хворобою, захваченою в якімсь притоні.

з салдацькими інтересами, скалічених духовно. А ви рознесете свою хворобу по селу, народите хорих дітей. І нічого ж то, нічого ви не знаєте — куди йдете оце зараз, кому й пощо віддаєте й сили свої, і молодість, і щастя:

— Матусю... матусю, — шепотів Микола. — Матусю... Ну, годі вже, годі... Я ж вернуся... Я вернуся...

— Ох, Миколоньку, мій голубчику! Та на кого ж ти мене кидаєш, нещасливу?.. Та хто ж мені дровець нарубає, та хто ж мені нивку виоре?..

— Матусю... матусенько...

Здатчик крикнув: «Сады-ысь!» Це був одставний салдат; він, мов на смотру, випинав груди, а брови й чоло морщив страшенно.

Некрути кинулися до возів, збили куряву, як вівці. Старшина сів на передній віз. Коло нього примостилося двоє десятицьких. Здатчик їхав верхи.

Майбутні салдати жартували.

— Лізь на гору Овилонську!

— Ану - лишень у тісної баби!

— Пісню! Затягай, братця, пісню.

— Руша-а-ай!.. — довго й протяжливо крикнув здатчик.

Візники ньокнули, зацмокали, засмикали віжками. Вози рушили з місця. Вдарила зразу й покотилася пісня.

Набирали та некрутиків

В неділеньку вранці...

Гей, гей!.. Ге-ей!

В неділеньку вранці.

Високо кінчав тенор, а з другого возу, наче вперебій, наганяючи, перепліталися звуки сумної скарги:

Назад рученьки зв'язали,

Різно ніженьки скували,

Посадили на возочок
Та й повезли в городочок.

Звуки наростали, дисонували і, розбившись, дивно мішалися в повітрі. Повітря наповнилося ними, цими сумними нотами, цими піснями безпомічності, покірності всесильному режимові.

Ох, і то ж не маки—
То наші козаки,
То наші козаки,
Та все новобранці,
Що понабирали
В неділеньку вранці.

І дивний незвичайний хаос утворили ці звуки, перемішавшись зі стогоном матерів, сумом батьків і риданнями покинутих дівчат. А баба Семенишка кинулася до воза, якось хоробливо завила й припала до сина.

— Матусенько... матусенько, — з слізьми говорив він і відривав материні руки від себе.

— Ой, не пущу, не пущу ж я тебе, голубчику мій милий, соколе мій ясний!.. Нехай і мене беруть із тобою... Нехай мене порубають, постріляють, а не віддам я тебе, не віддам...

— Атайды! — ричав здатчик. — Слїш, баба, атайды!..

Старшина крикнув на десяцьких, що стояли на боці:

— Візьміть її!

Ті кинулися й силою відірвали матір від сина. Віз покотився вслід за іншими. Крики, благословення, прокляття, ласкаві слова й лайка — все це змішалось до купи і, мов дим чорний, поповзло за возами. Простягалися руки, когось потішали, когось підтримували, хтось упав на землю й бився в риданнях. Курява покрила вози непровидющою хмарою, і звідти докочувалися й розсипалися звуки пісні.

У вдовушки один син,
Та й той пайшов під аршин,

а друга, веселіша, бадьоріша:

Та туман яром когиться,
Гулять хлопцям хочеться.

Навіть здатчик розхмурився й хрипко почав підтягати некрутам. Все тихше й тихше доносився плач, ззаду все вкрилося густою темно-жовтою курявою. Прощай, село!.. Прощайте, рідні!.. прощайте... прощайте!..

Але не встиг повеселілий здагчик сказати «слава богу», як нараз на однім з задніх возів хтось крикнув:

— Дивись, дивись!.. Хто це біжить?

Вітер відхилив стіну куряви вбік. За возами, далеко відставши, бігла жінщина. Сиве волосся розтріпалося, намітка волоклася по землі...

Жінщина розмахувала руками й щось, надриваючися, кричала. За нею гналися двоє десятицьких.

— Пайшол скарей! — несамовито крикнув здатчик.

Коні смикнули. З новобранців хто зотяг пісню, хто зареготався. І тільки Микола безсило схилився на плече товаришеві.

Довго ще чулася в степу пісня:

В тьомном лесе,
В тьомном лесе,
Под дубцом! Под дубцом!

VI

Глуха північ. Страшно, страшно в темному лісі...

...у темному лісі...

Нерухомо мертво стоять дерева, розпустивши в різні боки обсмикане гілля, наче мертвяк вишкірив зуби. А на гілках тих товсто понасідало снігу, і коли перелякана півзамерзла птиця вдариться осліп, упадуть з гілок білі іскри й щезнуть у глибині снігу під ногами дерев.

Тихо... Чути як від морозу тріщить якесь дерево.

...від морозу тріщить якесь дерево.

Все спить. Спить під грубою верствою чистого теплого снігу. Тільки той, хто не випросив у природи спокою, тільки той мусить іти за здобиччю.

...мусить іти за здобиччю...

Цс-с... Нехай ще тихше буде в лісі. Звуків немає, немає й світла... Тільки біле... Сиплються, сиплються, сиплються тихо платки снігу й падають на рівнодушну постелю. Чиста вона, снігова поверхня. Ніхто не біг тут ще, ніхто не плямив.

...ніхто не плямив.

Тихо... Тихо й страшно в цьому великому безконечному лісі. Увесь він наповнений якимись страхами, з-за кожного дерева виглядає рогата фігура, і де далі, то все більше видно їх. Чутно серед тиші, як дряпають кігті... чути шепіт таємний. Все перелякалось, притихло.

...перелякалось і притихло.

А білі платки, наче проти волі, падають рівними лініями, і здається, що це вони наповнили тайною ліс, і що це від них так могутньо тихо. Коли б вони всі одразу перестали падати—як зашуміло б від того в лісі! Який стогін пройшов би поміж деревами.

...о, який стогін пройшов би поміж деревами!

Тихо... тихо...

І ще тихше... тихше... Наче вбитий тут хтось лежить у лісі, і від того нерушно, в переляку, стоять стволини, а сніг хоче засипати трупа, щоб кров не виступала наверх, і щоб ніхто не побачив злочину.

Так... тут мабуть таки вбито когось.

Тихо... тихо... Чути здалека шелест... Страшно... Визкотіння чути... Недалечко десь завив вовк... йому відповів ще один... і ще... і ще один.

На поляну вибігла худа, з обсмиканою шерстю вовчиця, а за нею багато самців. Стурбованих... неспокійних...

Вовчиця вся тремтіла. Очі в неї горіли фосфоричним блиском і, видимо, шукали якогось укриття, якогось легова, дірки, нори, аби залізти туди, аби врятуватись. Вона здалася такою дрібненькою серед зграї цих здоровенних лютих самців... вона так боялася... Уся стулилася в огидливий комочок, шерсть висіла довгими брудними пасмами.

Вибігши переляканим кроком на поляну, вовчиця зупинилася. Одразу зупинилися і всі самці. Вони стояли, вишкіривши зуби один до одного. Кожний стежив за сусідом і за всіма — чи не вирветься хто наперед. Щоб як тільки вирветься — зараз же кинутися на нього, втопити зуби йому в горлянку й рвати, дерти живе тіло. Тому кожний, хоч і хотів бути першим, але боявся. Сусід витягав із снігу зав'язлу лапу, а інший уже стрибав убік і з урчанням вишкірював зуби, блискаючи очима у тьмі.

Та й вовчиця: як тільки хто трішкч наближався до неї — піджимала хвіст і, тихо повизкуючи, притулялася всім тілом до землі, шия витягалася, мов у змії, а голова конвульсійно тремтіла.

І ще страшніше стало в лісі... Сніг усе так само поволі сипався. Падав між іншим і на сірі спина, вирисовуючи на них фантастичні узорі.

Але от один з вовків, найбільший і найдужчий, увесь палаючи від внутрішніх вогнів, не витримав і кинувся до самки. Вона дико взвила, стрибнула вбік, ударилася об дерево й ще дужче заверещала. Самець за нею, але тут решта вовків, роз'ячених довгим чеканням, довгим підгляданням, видаючи якісь надзвичайні звуки злости, кинулася вперед і... все сплуталося...

Розпочалася скажена бійка. Ніхто не знав, кого гризе, шерсть із шматками м'яса летіла в усі боки, кров заливала порушений сніг. Один, дико повизкуючи, відбігав убік з перегризеною лапою, у другого теліпалося вухо, третьому вирвали око, четвертий падав у сніг з виверненим шматком тіла.

Вовчиця забилася в кущ і, не пам'ятаючи сама себе, рила сніг лапами. Потім вона, в останній стадії переляку, не дивлячись уперед себе, мов оскажена, кинулася вперед і побігла прожогом. Вона летіла, натикаючися на дерева, перескакуючи через кущі...

А самці, побачивши, що вона тікає, зі страшним виттям і визкотінням, ламаючи все на своїм шляху, кинулися за самицею, не перестаючи гризтися набігу. Ще когось покусали, ще комусь вирвали бік, крики болю наповнили собою тишу ліса — і вся та надзвичайна мішанина звуків, розірвавши так нагло спокій лісовий, почала віддалятися... Мов шабаш відьом, весілля чортів пролинуло тут. Шум віддалявся, але не тих, а мов іще ширше розходився по лісі, мов іще різче розривав платки снігу.

А за товпою бігли поранені вовки. Хромали, вили від болю, але бігли, бігли...

Тут же на поляні, де було так тихо й невинно, де падав сніг прямо з небес, з ласкою прикриваючи траву й листя, — тут валялося тепер шмаття обірваної вовни, чорними плямами кричала кров, а сніг подекуди був зритий аж до землі. А від цього страшного місця, мов вісники зла, в усі боки побігли в глибінь лісу широкі закривавлені стежки й там десь пропадали між деревами.

Сніг буде ще йти й закриє всі сліди. Звуки затихнуть у далечині, — і знову стане чисто й тихо в лісі.

Біло й тихо, неначе нічого не сталося.

* * *

Загалом — молодець був Терещенко.

От у нього ледве-ледве вус почав пробиватися, а він уже машиніст. Його товариші ще помічникамиють, а він уже в форменній фуражці зі срібним позументом, у шкіряній куртці весело походить коло свого паровоза, завжди свіжий, молодий, здоровий. У нього чисті «кінці» за поясом¹ і пакля: як тільки замазав руки — зараз узяв, витер. Завжди чистенький, хоч не відмовляється ні від якої роботи: і під паровоз тобі полізе², і «сальники», коли треба, наб'є³, не відмовиться й «вугля» підгорнуть⁴ — тому в нього паровоз завжди сміється, арматура сяє, «движеніє» блищить, наче зараз з ремонту.

Заздрі товариші кажуть, що це він тому так скоро йде вперед, що вміє «підмазатись» до начальства.

¹ Кінці — шматки ниток, що залізниця забирає на текстильних фабриках; робітники витирають тими кінцями заяложені руки.

² На паровозах старої системи все «движеніє» було під паровозом, тому часто доводилося туди лазити — помічникові; очевидно, машиніст лазив тільки в особливих випадках, або коли помічник плохий.

³ Втулки, де проходять штоки в циліндрі, набиваються промасленою паклею, скрученою в жгут; оце й єсть — «набити сальники». Це робота теж помічника.

⁴ Знов це робота помічника. А де на паровозі троз (на кур'єрському), там це робить кочегар.

тому й машиніста так скоро доскочив, але це не було правдою. Машиніста дали Терещенкові просто тому, що це була смілива й розумна людина; він і читав де-що, мислив, і в той час, коли його товариші чухалися та насмілювалися — він прямо приходив і брав бика за роги. Про начальство ж Терещенко дбав менш, ніж хто-будь з його товаришів. Правда, начальство любило цього гострого на язик, живого парубка, але любило просто за його чесний, одвертий характер, за його влучні, завжди оригінальні відповіді, взагалі — за те, що він був помітною одиницею на сіреним тлі звичайного машиніства.

А де-кому все те показувалося в іншому освітленню. От, наприклад, старий Кеслер ніколи не міг простити Терещенкові скорого авансу на машиніста. Сам Кеслер, зросійщений німець, обмежений, тупий, довгенько таки попотягався в помічниках, поки дістав право самостійного управління паровозом. Тому він ненавидів взагалі всіх «скороспілих» машиністів, а з них особливо Терещенка, про якого завжди, чи до діла, чи не до діла, говорив:

— Доживуться вони (розумій — начальство) до того, що їм коли-небудь і паровози поб'ють, і все. Та як же, помилуйте! Усяких молокососів машиністами роблять! Та він же й топити не вміє¹, він не знає, з якого боку й на паровоз треба лізти. Доведись на мене — так я й до депа його близько не підпустив би. А коли б мені дали отакого в помічники, так я б його, сукиного сина, за крилом би возив².

¹ Топити паровоз — це справді вмільсть, і немала. Сказати про машиніста, що він не вміє топити, це все одно, що сказати про салдата, що він не вміє винтовки держати в руках.

² «За крилом возити» — це технічний вираз у машиністів і є символом крайньої образи. Річ тут ось у чім. Сторони паровозної будки називаються крилами. Праве крило —

Ні, що до відносин до начальства, то тут годі було говорити про підлизування. Можна було б сказати навпаки, що Терещенко дозволяє собі часом навіть де-які вольності з начальством, але й це траплялося не під впливом тих чи інших передузятих намірів, а просто від звички говорити, що думаєш. І це було кожному ясно. Коли начальник депа, або його помічник силкувалися сказати щось гостре, й це їм не вдавалося, Терещенко не стісняючися говорив:

— Ну, це досить тупо! -- тоді як інші машиністи, навіть старі, вважали за обов'язок хоч разок хіхікнути на начальственне гостроумство. І на Терещенка начальство не ображалося, хоч кому другому може те й не минуло би так.

Потім ще одно. Терещенко завжди голосно й сміливо висловлював свою думку, хоч би це була й критика розпоряджень начальства. Очевидно, тим помітніший був його голос серед несмілих пошептів по кутках решти машиністів. А коли траплялося, що ці шепти виростали в яку-небудь колективну постанову, то ніхто, як Терещенко, був першим з підписаних; він же йшов на чолі делегації, він говорив з начальством. І багато де-яких поліпшень в... нським депі відбулося тільки завдяки тому, що там був такий чоловік, як Терещенко. Він був усюди, але не тому, що його штовхало шукання дешевої популярності чи бажання виставитись наперед, а просто це була рухлива на-

машиністове, бо він там стоїть; ліве — помічникове; коли помічникові нічого робити, або коли він не вміє чого зробити, то він сидить на своїй дощечці за своїм крилом, за лівим. Тому недопустити помічника до роботи й робити все на паровозі самому — це значить підкреслювати повну нездібність помічника, або бажання нанести йому образу. Оце й називається возити помічника за крилом.

тура, гарна душа, що відкликалася на все добре, і якій трудно було zostаватися в спокою, коли кругом кипіло життя й вимагало роботи.

Але коли б і справді Терещенкові довелося бути «вторым лицом» на паровозі у Кеслера, то навряд, чи довелося би Кеслерові «таскати» свого помічника за крилом, бо Терещенко вмів топити й не раз це показував. Особливо коли доводилося йому ходити подвійною тягою власне з Кеслером. Тоді це була «просто картина», як казали машиністи. Чого вже, чого тільки не робив заздрісний німець, щоби вибити свого товариша з води й пару¹: і з місця не брав², і на під'йомах регулятор прикривав³. Не соромився навіть пісочку підсипати⁴ — але все те ні нащо. Коли Терещенко бачив, що «дід старається», і доводиться весь потяг везти самому, — він ставив помічника за своє крило і, поплювавши в руки, брався топити сам. От тут він показував, як уміє топити.

¹ При сильній роботі паровоза розход пари стає великий, і машиніст «вибивається з пару», тоб-то розходить його більше, ніж здобуває, і манометр усе падає. Але як що є вода в котлі, то парі можна нагнати або усиленою топкою, або особнім прибором (так званим с и ф о н о м). Коли ж у машиніста немає й води, — отоді становище критичне. Оце й називається «вибитися і з води й з пару».

² Взяти з місця загалом трудно; коли ж дають два паровози, отже значить для великого составу, то давати брати з місця о д н о м у паровозові — це очевидно буде тільки наміром поставити в утруднене становище.

³ Пару пускає в циліндри машиніст за допомогою «регулятора». «Прикрити регулятор» — це значить пустити трішки пари, поставити паровоз на неповну роботу, коли він може ледве-ледве сам себе везе; а на під'йомі це особливо помітно.

⁴ Коли рельси мокрі, паровоз не везе — під колеса за допомогою особливого приладдя підсипається пісок. Підсипати його при сухих рельсах — це значить утруднити роботу другому паровозові, бо він мусить тоді тягти по піску.

Потяг важкий, під'юм восьмитисячний¹, Кеслер тільки в трубу попихує, аби видно було, що не мовчить зовсім², а Терещенкові — як з гуся вода. Чути тільки, як він посвистує там у себе на паровозі. Та ще злізе на тендер і кричить.

— Ей, діду! Завтра ж підеш на Сибірську залізницю разом із твоім паровозом.

Кеслер плюється: йому цілком зрозуміла сіль оцієї насмішки. Паровози систем Kessler'a мали дуже погану репутацію в... нським депі, тому «дід» страшенно не любив, коли їх називали його паровозами. Згадка про Сибірську залізницю теж не була особливо приємною, бо на Сибірську залізницю відправляли все негідне: і паровози, які погірше, і состави, і бригади³, бо добрі машини й робітники всякому й на місці потрібні.

Взагалі, кажу, було защо Кеслерові ненавидіти Терещенка. А коли до депа прийшло вісім штук нових гарних паровозів системи Compound⁴, і Терещенко був одним з восьми, котрим начальство знайшло можливим доручити нові машини, — того вже було занадто. Кеслер кусав губи зі злости, але нічого не міг поробити.

¹ Це максимальний зі звичайних під'юмів (на тисячу сажнів путь підіймається на вісім сажнів).

² При важкій роботі посилається в циліндри багато пари, і ця пара з силою виривається потім з труби; коли Кеслер тільки попихує в трубу, то це значить, що він зовсім мало дає пари, отже зовсім і не везе.

³ Потяг обслуговують дві бригади: паровозна й кондукторська.

⁴ Це так звана система «подвійного поширення». В звичайних машинах пара, відробивши, має в собі ще досить енергії. Отже, в системах подвійного поширення ту пару не випускають геть, а направляють у другий циліндр, більшого об'єму, і пара тут поширюється другий раз, тобто другий раз дає роботу.

І що найбільше завжди дратувало німця, так це те, що він ні в чому, от таки ні в чому не міг пі- ймати Терещенка, щоб посміятися з нього, чимсь принизити. Навіть назву Compound Терещенко вимов- ляв правильно, тоді як інші машиністи називали і «канпава», і «компала» і ще бо-зна-як.

Або хоч і тепер. По дорозі об'явлені нові роботи: прокладається другу лінію, отже треба возити пісок для баласту. Встановлюється кілька пар нових робо- чих потягів, — і це робить де-який рух серед товарних машиністів. Річ у тім, що бригади отих баласних потягів, окрім звичайної платні, з огляду на особливо важкі умови роботи, дістають ще добові. Видима річ, що кожному хочеться заробити, тобто потрапити на баласний поїзд.

— Хоч і помучишся, так зате ж і на сорочку можеш заробити, — казали машиністи.

А робота, справді, була тяжка. Властиво, не робо- та сама, а умовини, серед яких вона провадилася. Цілий тиждень машиніст і помічник не мають можливості злізти з паровоза. Тільки в неділю, коли робітники «кар'єра» святкують, машиніст може приїхати додому, де, само собою, спить цілий день, бо за тиждень вимориться, вибрудниться, — рад добратися до чистої постелі. А прийде ранок — знову лізь на паровоз, знову спи цілий тиждень на вугіллі, уривками, по три, по чотири години на добу, знову ходи цілий ти- ждень в салі, мазуті, сажі.

Не кожний і в силі винести таке, багато маши- ністів простуджуються і хоріють. Бо на паровозі нема де сховатися від усяких атмосферичних змін, — отже жити весь час доводиться під голим небом. Добре, коли стоїть погода — а як дощ? Тоді машиніст мокне й удень, і вночі, лягає на дошки коло топки й висушує один бік, а другий в той час січеться дощем; потім повертається й сушить той, а цей мокне. І так далі.

І — дивна річ — нікому не приходило в голову хоч як-небудь змінити ті умови; навіть самі машиністи були на тім пункті якісь цілком байдужі. Вони ж могли б, наприклад, поставити щити¹, але самі не хотіли; кажуть, літом і без того душно на паровозі; а ставити на ніч і здіймати на день — обридає. Само собою, в наслідок такої байдужості було те, що частенько, замість добавочного заробітку, машиніст, захорівши, тратив і звичайний, але й це діла не міняло.

Терещенко обурювався на такі «порядки», ще будучи помічником. Він уже тоді агітував за те, щоб машиністи подали колективну заяву про зміну цих умов. Але тоді ніхто не хотів слухати «мальчишки», хоч усім було видно, що мальчишка говорить діло. Тепер же, коли Терещенко сам став машиністом, а на дорозі знову виявилася потреба в кар'єрних роботах, він рішив за всяку ціну добитися поліпшень. Підбивав товаришів до колективної заяви, але машиністи не хотіли.

— Ти будеш їздити, а я заяву підписуй? — говорили вони, бо й справді це поліпшення могло торкнутися не всього колективу, а лише тих, хто був призначений у кар'єр.

Тоді Терещенко рішив сам іти до начальника депа. Той стрів його ласкаво.

— А, Терещенко! Мабуть знов прийшов про щось просити?

— А ви чи не вчилися часом у того... як його... у паризького професора, що вмів думки відгадувати?

— Хіба вгадав? — сміявся начальник.

— Вгадали. Бо я, справді, прийшов просити, а про що — тому йдуть пункти.

— Послухаємо, послухаємо.

¹ Щити встановлюється на паровозах зимою.

— От мене тепер призначили на кар'єр.

— Кажі спасибі.

— Та не дуже й є за що.

— Як так?

— Та так. Ви знаєте, що таке — прожити цілий тиждень на паровозі?

— Знаю, знаю, голубчику,— сам колись їздив.

— Та їздити ви їздили, я знаю, але — як ви їздили? По-інженерському, з прохлагою: захотів — поїхав, не захотів — не поїхав. А по робочих поїздах так ви й зовсім не бували, а я бував і знаю, ще помічником їздив на них, проклятих, і вони ось де в мене сидять. Та ще паровоз у нас був тоді — унеси ти моє горе на горохове поле. З трьох отих нещасних дощечок на підлозі не ставало тільки двох. Не знаю, як ви, а я думаю, що на голому залізному фартуху¹ спати куди як неспособно. Ну, і мостишся на одній отій дощечці та цілу ніч про те тільки й думаєш, як би з тієї дошки не скотився. Груди коло топки жаряться, а в спину дощ поре. Перевернешся на другий бік — спина висохне, а груди вимокнуть. Ні, за таку роботу мерсі.

— А чого ж ти хочеш? Відмовляєшся від робочого поїзда?

— Та ні...

— Так чого ж тоді тобі треба?

— Та дайте ж мені сказати, нарешті, господи! Я прийшов просити вас, щоби ви дозволили відігнати в кар'єр один товарний вагон, поставити його там десь на боці, щоби паровозна бригада мала змогу хоч годину-другу переспати в сухому.

Начальник депа задумався. Він бачив смисл в проєкті Терещенка й оце обдумував, як би то краще виконати.

¹ Місце, де єднається тендер з паровозом, прикривається вигнутим залізним листом, — це й єсть «фартух».

— От бачиш, який ти,— казав він,— ніхто не просить вагона, навіть старі машиністи, а ти, такий молодий... Сором. Ти б посоромився.

— Сором тільки красти, а про своє здоров'я дбати не сором. Що ж до старих, то про них нічого й говорити. Я так думаю, що як би начальник депо сказав: з завтрашнього дня кожний з вас по черзі має возити мене з контори до депа на своїй спині, так вони, їй-богу, возили б.

— А ти? Хіба не возив би? — сказав начальник, думаючи своє.

— Та мабуть, що ні.

— Так... Ну, слухай, Терещенку. Мені твоя думка подобалася, але ми зробимо трішки не так. Коли вам там десь ставити вагон — це буде недобре. Вагон без догляду скоро зіпсується. Та й ставити його там ніде, бо запасних ліній нема. А ставити ззаду составу... це паровоз буде за півверсти від вагону, не підходить. А краще ми зробимо так. Скільки в нас робочих составів?

— Чотири.

— Гм... Ну, так нехай при кожнім составі ходить один товаровий вагон для паровозної бригади. Зрозумів?

— Зрозумів. Тепер я бачу, що не дурно на вас казенні гроші трачено, і ви таки щось путнє вигадали.

— А раніше думав, що даремне?

— Та то ж найпропащі гроші, що на інженерів дуть!

Начальник сміявся.

— Ну, то я вже піду,— казав Терещенко. — Жарти набік, і велике вам спасибі, що прийняли на увагу мою раду. Тільки знаєте що?

— А що?

— Нам усім дайте вагони, а Кеслерові не давайте, нехай сам прийде попросить.

Начальник знову розреготався.

— Ну, іди, іди вже.

— Так ви не забудьте розпорядження віддати. А то я вашого брата, начальника, знаю: на словах — як на органах, а до діла — тпру.

— Добре, добре. Слухаю, ваше благородіє...

Таким чином виклопотано було вагони для паровозних бригад. Кеслер не міг цього дарувати: як це не він, старий машиніст, а якийсь молокосос подав таку добру думку начальникові. Але робити було нічого, доводилося користати з того, що Терещенко виклопотав. А він ще дратує.

— Ну, як, дідусю, вагон у вас теплий?

— Я тобі такий дід, як ти мені онук.

— От вас не навчи, — звертався Терещенко наче до всіх, — так ви й подохнете. І що би ви без мене робили?

— А ти баба, чи що? То тільки без баби не обійдешся.

— Та я гірше від усякої баби.

І всім було весело.

Скорий був взагалі Терещенко на всякі вигадки. От тепер уже цілий тиждень морочить усім голову, що буде просити собі на паровоз «третє лице».

— Та що ти дурака валяєш? І хто тобі дасть третє лице? Та й де це видано: на робочий поїзд — третє лице? Їздили люди яких може п'ятдесят літ удвох, а народився Терещенко, давай третє лице.

— А не дадуть, я й сам візьму, — казав на це Терещенко. Його слухали, сміялися, але ніхто не надавав значіння тим словам. Річ у тім, що на дорогах, які опалюють свої паровози вугіллям, паровозна бригада складається з двох чоловіка — машиніста й помічника; і лише в поїздах особливої важности, наприклад, кур'єрських, де робота дуже напружена, та ще на дорогах з занадто тяжким профілем, на паровоз дасться «третє лице» — кочегар.

І як же сміялися всі, коли нарешті виявилось, що Терещенко хоче просити собі «третє лице», але не кочегара, а «кочегарку»¹.

— Та що ж, матері його хиря, — говорив Терещенко комічно серйозним тоном. — Я людина нежоната, тиждень живеш на паровозі, та ще хоч би на паровозі, — там і не зручно, і ніколи, а то в вагоні. А в мене там таке двохспаліє прилажене, що тільки — ах! От ходімо, подивитесь.

Товариші йшли до вагона, що Терещенко возив із своїм составом. Там, справді, було досить уютно, настільки, очевидно, наскільки взагалі може бути уютно в вагоні.

— Дивись, сатана, чого він тут понаставляв! — сміялися машиністи.

— Та тут тобі й справді з жінкою можна жити.

— А я ж про що кажу? Я ж про те й говорю: усе єсть, тільки жінки нема. Ну, та ладно. Є в мене душенька Машенька, вона мені, будем там говорити, вроді як і жінка.

— Та чи піде ще вона за тобою на паровоз?

— Ого!.. Зі мною вона на край світу піде... коли не буде зайнята на ту ніч.

— А як начальство дізнається, що ти з собою дівчат на паровозі возиш?

— А хто донесе? Хіба ви?

— Ми не ми, а хіба народу мало?.

— А хоч би й так, що з того? Ну, оштрафують на три цілкових, велика штука! За те радости скільки. Та й вам дорогу покажу.

— Нам не треба, у нас законні єсть.

— У законної не той смак: перцю нема.

¹ Тут гра слів. З одного боку «кочегарка» це ніби кочегар жіночого роду (хоч таких і не буває), а з другого - це місце, звідкіля топлять котли на фабриці, а також приміщення для кочегарів.

— От тобі покаже начальство перцю.

Машиністи потолкували об тім, посміялися та й забули — мало чого Терещенко набреше. Але молодому хлопцеві засіло в голову «удрати штуку», і він не кидав тієї думки.

Була ніч.

«На путях» де-не-де поблискували зелені й білі вогники стрілочних ліхтарів. Коло них показувався іноді паровоз і, пихкаючи в небо білою парою, проповзав кудись у тьму, тратив там контури й обертався в якесь безформене страховище. Чулися сигнали стрілочників, свистки составителів¹, відповіді машиністів²; десь далеко забився паровоз і давно вже нетерпеливо свистить по восьми разів, — йому треба восьму лінію; але саме почалися маневри з салоном начальника дороги, і путі позагороджувалися. «Зцепщики» підбігали до вагонів, пригнувшись, підскакували під буферами і, йдучи разом з потягом, вичікували моменту, коли можна буде розчепити «упряжні прибори»; от паровоз надавив міцніше, буферні тарілки заскрипіли, — і важкий гак з грюком падає, зачіпаючи запасні ланцюги³, а зцепщик уже вискочив і свистить остановку, розмахуючи в обидва боки своїм ліхтарем⁴. Паровоз відгукується здалека трьома

¹ «Составитель» — той, що єднає вагони в один потяг, переставляє поїзди, куди треба, і т. ін.

² Составителю треба, напр., подати вагон на третю лінію, він свистить тричі. Машиніст маневрового паровоза, чуючи цей сигнал, і собі свистить тричі, це знак, що він почув і зрозумів сигнал; а окрім того, це сигнал стрілочникові, щоб давав третю лінію. Стрілочник у відповідь і собі трубить тричі — дає знак, що почув і зробив.

³ Головний «упряжний прилад» — гак і петля, з'єднані гвинтовим фаркоплем; коли, буває, фаркопль трісне, обережно можна потяг довести й на запасних ланцюгах.

⁴ Три свистки — сигнал остановки; а для ока — махання днем прапорцем, а ввечері — ліхтарем в обидва боки.

свистками і, скриплячи, поволі зупиняється потяг. Свисток «наперед», відповідь машиніста, — і знову скриплячи, рухаються вагони. І так цілу ніч.

Десь у темряві чути, як Терещенко міцно лається «на деповських путях»¹: йому загородили дорогу все тим же салоном начальника дороги.

— Та що ж ви, діяволи... довго ще будете возитися із своєю посудиною? Мені під поїзд треба!

— Вспієш, не здохнеш.

За кілька хвилин Терещенко зі своїм № 468 уже стояв «під поїздом»², перевів ричаг на передній хід³, посовався по паровозу, поки зцепщик відійшов далеченько, а потім звернувся до помічника.

— Ну, Михайле, поки там що, я збігаю... тут в одне місце... А ти тут того... поглядай...

Терещенко скочив униз.

— А коли буде хто питати, де машиніст, скажи, води пішов напиться, — казав він уже знизу, швидко відходячи від паровоза.

— Добре, добре, Матвію Петровичу! А мені можна буде попользоваця?

— У тебе ще молоко на губах не обсохло, — відгукнувся Терещенко відкилясь із тьми.

— Та я оближу, щоб не видно було.

Паровоз тихо шипів особливим звуком, навіваючи специфічні свої настрої. Коли він у русі, увесь тремтить, врїзуючися в просторинь, тоді на ньому трудно бути спокійним: він движить усю душу з собою; коли ж він отак, уночі, далеко від станції, десь стоїть майже серед поля й тихо однозвучно шипить, — цей спокій величезної машини, неначе поглинає всі почуття маленької людини й панує сам.

¹ Путі коло депа; там їздять самі лише паровози.

² «Стати під поїзд» — технічний вчраз; значить — причепитися паровозом до поїзда.

³ Стаючи під поїзд, він, очевидно, ішов заднім ходом.

Дихає теплом чорний «лоб»¹, і це тепло пересякло запахом мокрого вугілля. Два маленьких ліхтарики — коло манометра й водомірного шкла — ледве блимають, скупо освітлюючи тільки те місце, для якого призначені. У піддувало падає гаряче вугілля, і там світло.

Помічник зайшов за машиністове крило й «закачав воду»², у рукаві зашуміло³, цокнув «пітательний клапан»⁴. Рівень води в стеклі почав поволі підійматися, а зате манометр «пішов наниз». Помічник перехилився всім корпусом у вікно й заглядав широко розкритими очима в обличчя ночі, повними грудьми вдихаючи вохке її повітря. Далеко на станції, чути, давали «повсстку» якомусь пасажирському потягові, і дзвінок вихитувався малиновим передзвоном, то затихаючи, то знову перебігаючи темну просторінь повним звуком. З ближньої будки чувся нестерпимо верескливий жіночий голос.

— Мабуть, знову Левенчиха чоловіка лас, — подумав помічник.

Нараз почувся якийсь шепіт. Помічник обернувся, — на паровоз, хіхікаючи й не попадаючи ногами на маленькі приступочки, лізла дівчина в великій сірій хустці, її підсаджував і лоскотав Терещенко.

— Ой, не щипайтеся!..

— А ти не кричи, чортова кукло.

Нарешті дівчина влізла, але стояла на паровозі, мов на якім височеннім шпилі, боячися рухнутися.

— Та прохось же, прохось, — шепотів унизу Терещенко.

¹ Уся передня частина котла, де міститься арматура — «лоб».

² Воду до котла подає особливий прилад — «інжектор»; їх на паровозі два, по обох крилах; технічний термін для подачі води — «закачать воду».

³ Рукав, по якому з тендера йде вода

⁴ Клапан коло самого паровозу; він подає воду безпосередньо вже до котла.

— Боюсь... Тут обпечешся.

Помічник пирснув зі сміху й почав «закривати воду». Знов цокнув клапан, вода закапала з рукава на землю.

Нарешті вліз і Терещенко. Його лице грало задором.

— Ну, Михайло, де ж ми оцю кралю будемо ховати?

А кралья стояла тим часом, розчепіривши ноги, і роздумувала, чи не втекти їй, поки ще паровоз стоїть.

— Та де ж? За моїм крилом. Накриємо чим-небудь, от і все. Ну, і ви ж, Матвію Петровичу!

— Що, молодець? Правда?

Помічник тільки головою похитав. Терещенко звернувся до дівчини.

— Марусю! Та невже ти справді боїшся?

— Боюся...

— Чого?

— А впаду.

— От дурна! Чого ж ти будеш падати? Ми ж не падаємо.

— Так то ви.

Але трохи згодом дівчина осміліла, почалися жарти, сміхи. Помічник усе виглядав у вікно, і коли показувалася в темноті якась фігура, він шипів: «Ш-ш... Ш-ш...» Дівця присідала за ліве крило й закривалася хусткою, а Терещенко починав кричати сердитим голосом:

— Матері його чорт з такою роботою! Скільки я разів говорив тобі, щоб ти ніколи не спускав пару нижче шости. З чим же ми тепер поїдемо? А сальники набив?

— Набив,— винуватим голосом відповідав помічник.

— Дивись. А то я тобі морду наб'ю замість сальника.

Але фігура щезала в пільмі,— і всі троє, мов на команду, пирскали з реготу. Терещенко був, як то

кажуть, в ударі, і всякі дотепи, і гладенькі й шершавенькі, так і сипалися в нього з уст.

— Матвію Петровичу! А за що треба смикати, щоб паровоз поїхав,— питала дівця. Терещенко відповідав їй таке, від чого буквально помирали зо сміху всі троє. Взагалі, мабуть ні на одному паровозі ніколи не було так весело.

Нарешті прийшов кондуктор, дав «путичку»¹ і, обмінявшись двома-трьома жартами з веселим машиністом, пішов на свій тормоз. Обер «дав одход», Терещенко відповів довгим гудком, закінчивши чудернацьким вивертом.

— Ну, Марусю!— крикнув він.— Вилазь та подивись, за що я буду паровоз смикати.

— А більш ніхто не буде підходити?— спитала вона з-під своєї хустки.

— Ніхто, ніхто. Вилазь.

Маруся вилізла.

Терещенко твердою звичною рукою відхилив регулятора, пара характерно зашипотіла в середині котла... машиніст відхилив ручку ще трохи, — і паровоз здвигнувся з місця. Заскрипіли «фаркоплі», брязнули ланцюги, скрипіння пробігло по всіх вагонах, і вони теж один за одним почали здвигатися з місця. Терещенко ще відхилив регулятора, — і перша порція пари голосно вирвалася з комина в повітря, за нею друга... потім ще... ще... і потяг посунувся, погримуючи й поблискуючи в тьму двома вогнистими очима.

Маруся міцно трималася за ручку тормоза. Їй було страшно. Тут же все ворухиться, все двигатиметься під ногами. А коли паровоз з'їхав на «крестовину»² й підскочив на ній, Маруся аж завизкотіла.

¹ «Путевая» — маленьке посвідчення станції, що путь впереді вільна; без цієї «путички» машиніст не має права їхати.

² Місце, де пересікаються рельси; там кладеться одна сплюсна чугунна плита — «крестовина».

— Крани! Крани! — кричав Терещенко.— Хіба не чуєш, як у твоїм циліндрі кільця цокають?

Михайло «одкрив крани»¹. Паровоз, дмухаючи в оба боки, покрив усе довкола білою парою. «Пф-пф... пф-пф...» пихкав він туди й сюди, і зразу затих, як тільки Михайло заккрив крани.

— У топку! В топку!²— підкрикував Терещенко, підіймаючи ричаг³, після чого удари пари зразу стали вдвоє тихшими. Помічник звичним рухом відкинув дверцята топки, — і величезна вогненна паща неначе крикнула жаром і світлом. Далеко в небо полетів величезний жмут червоного світла, а на паровозі стало світло, як у день.

Помічник поклав лопату на «топочне кільце»⁴, поглянув з-під неї на вогонь⁵. І, побачивши прогорілі місця⁶, зручними рухами, вже не дивлячися, на пам'ять, почав закидати порції вугілля саме куди треба⁷. Чорний дим повалив з труби.

¹ Перші порції пари, ogrіваючи холодні циліндри, дають багато води; цю воду ганяє тоді поршень туди й сюди, з силою б'ючи в кришку; при недогляді може вибити кришку. Для випуску цієї води маються два краники в циліндрі.

² Тоб-то—щоби помічник зразу ж заглянув у топку; після перших же вибухів пари в топці вже видно дефекти, яких не помітиш на стоянці.

³ «Підіймається ричаг» — переставляються золотники — менші порції пари подаються в котел; на новіших паровозах золотники передвигають не ричагом, а гвинтом.

⁴ Міцне чугунне кільце закінчує топку назверх; до нього пристають і дверцята.

⁵ Просто заглянувши в топку, само собою нічого не побачиш — вогонь сліпить очі. Помічник кладе лопату на кільце й заглядає на вогонь з-під неї; тоді лопата закриває всю масу вогню, видно тільки дно топки.

⁶ Прогоріле місце дає доступ холодному повітрю в топку; огже коли неловкий помічник не побачить такого місця, або не зуміє закрити,— він може кидати вугілля скільки вгодно, а пари не буде.

⁷ У цім одна з тайн уміння палити. Помічник мусить побачити всі дефекти в один момент, бо топку одчиненою

— Марусю! Ану глянь у топку!—кричав Терещенко.

— Бо-юся! — так само кричала Маруся ¹.

— Глянь, глянь, якого там чорта.

Дівця, не перестаючи триматися за тормоз, нахилилася й заглядала в саму середину білої сліпучої полоніни. Помічник затріснув дверцята, і відразу наступила абсолютна тьма. Терещенко реготав, кричачи:

— Михайле! Дай їй дулю під ніс, їй-богу вона не побачить!

Реготав Михайло, реготала Маруся, реготав Терещенко, а паровоз, гримаючи й пихкаючи, врїзувався в серце ночі

От проїхали семафор. Терещенко дав довгий-довгий гудок, і коли скінчив,—наче назавжди порвав тим свистом останній зв'язок трьох людей на паровозі з усім світом. Усе зосталося десь позаду, а спереду сувора ніч, безконечний простір, тьма.

— Ну що, Марусю, гарно їхати на паровозі?

— Страшно.

— Чекай, у вагоні краще буде.

Дівця хіхікала.

Так летіли вони, розсікаючи ніч, бентежачи її спокій. Підлітали до станцій, зупинялися. Виходили сонні дежурні, сонно відправляли поїзд, сонно дудів стрілочник, — все було сонне, двигалося автоматично. Тільки паровоз рухався рішуче всім своїм міцним корпусом, тягнув за собою низку бездушних вагонів, іноді покрикував своїми металевими легенями, сміло кидаючи той крик у безодню темних небес.

держати неможна: занадто багато холодного повітря йде через дверцята, а це мало того, що охолоджує топку, а можуть навіть тріснути димогарні труби. Так от в один момент помічник мусить побачити всі критичні місця в топці, а потім уже наосліп, на пам'ять, кидати вугілля так, щоби воно падало тільки на дїрку.

¹ На паровозі такий шум, що говорити трудно — треба кричати.

Терещенко з Михайлом обладили Марусі якусь примітивну постіль за лівим крилом, і дівиця, забувши всі свої страхи, спала собі, не чуючи ні стукоту коліс, ні свистків, ні тих міцних словечок, якими Терещенко обмінювався з «лягашами». Генеза цього дивного на перший погляд прозивання дуже проста: безбілетні пасажири, головний дохід кондукторів — це «зайці»; охотники до зайців — кондуктори уподобляються лягавим, звідси «лягаші». А що між «службою руху» (кондуктори) й «службою тяги» (машиністи) завжди ворожнеча (як між кіннотою й піхотою в війську), тому виляяти лягаша для машиніста не тільки задоволення, а й обов'язок.

Машиніст із помічником «поділилися», тоб-то півночі їхав один, а другий спав на вугіллі, потім мінялися.

Тимчасом ніч уже кінчалася. Блідли зелені вогники в ліхтарях путьових сторожів, а схід поволі запалювався. На рожевім тлі вже рельєфно вирисовувалися далекі могили, і ранішня прохолода попадала навіть на паровоз. Гарно було їхати свіжим ранком! Якось особливо весело стукотіли колеса «на стиках», і біла пара красиво розстигалася над вагонами. Довкола все було в свіжій зелені, степ щедро розсилав свої пахощі, і, висунувшись в вікно паровоза, можна було, скільки вгодно, дихати чудовим животворним повітрям.

Вже недалеко станція, коло якої кар'єр. Михайло кивнув головою вбік, де лежала Маруся.

— Що ж, будити будемо?

— Пощо? Нехай собі спить, поки приїдемо.

От, нарешті, і приїхали. Терещенко зупинився на станції, став «у зад поїзда» й чекав сигналу зігнати поїзд у кар'єр. Михайла послав до буфетчиці за гарячою водою до чаю.

Кар'єр був близенько. Шини, що вели туди, наче зразу падали вниз, і навіть якось дивно було думати,

що паровози можуть витягати поїзди на таку гору. Зрештою, це нелегко й давалося. Терещенко пам'ятає, як у нього, коли він їхав з Кеслером, вибило всю воду й вирвало вогонь з топки, — а таки витяг. За те ж і вилаяв потім німця здорово при всій бригаді.

Прийшов кондуктор.

— Ну, давайте спускатися в пекло.

— Ладно! — весело крикнув Терещенко.

Дав довгий «предупредительный» свисток і почав потихеньку осаджувати потяг. Цей маневр потребував великої обережності. Терещенко уважно дивився назад, і як тільки частина вагонів зайшла за стрілку, — він прикрив пару й сам став коло тормоза. Передні вагони почали вже котитися вниз і потягли за собою весь потяг. Терещенко почав прикручувати тормоз, спочатку легко, потім дужче й дужче, і нарешті закрутив, скільки стало сил. Почав давати сигнали кондукторам, щоб і вони гальмували, та все ж потяг помітно розганявся. Це було небезпечно. Коли й паровоз зайшов за стрілку, Терещенко перевів ричаг на передній хід, але не контрапарив.

— Чорти... мабуть не гальмують там, — крізь зуби промурмотів він, і сердито смикав по тричі за свисток¹: Але кондуктори, як звичайно й завжди, гальмували ліниво; отже, щоб не розігнатися зовсім і не вдарити в «тупік», треба було контрапарити, — машиністи того не люблять.

Зійшло гаразд, потяг став на місце. По другій путі летів угору маневровий станційний паровоз, і його машиніст, кацап, пробігаючи мимо Терещенка, почав висвистувати на паровозному свистку щось таке, що толкувалося буцім-то «ха-хол ду-рак... ха-хол ду-рак», на що Терещенко, теж свистком, відповідав гнучкою трикутною лайкою.

¹ Підчас руху поїзда три свистки — сигнал кондукторам гальмувати.

Кар'єр прокинувся, хоч роботи ще не починалися. Сотні робочих, одягнених у найрізноманітнішого кольору сорочки, пересувалися на жовтому тлі піщаних гір красочними плямами. Червоні вагони, що стояли поміж розкопаними горами піску, де-не-де розкидані костри, шум величезного зборища людей в ямі між двома високими стінами,— то була незвичайна картина.

Всі робітники були «радьоміє». Ішли на Україну на заробітки, але рік видався важенький,— і люди наймалися на першу роботу, яка трапиться, аби не йти додому з цілком порожніми руками. Робота на залізниці була одна з таких, за які беруться вже в останню чергу; але все одно робочих рук ніколи не бракує.

День розпочинався тепло й весело. Люди відпочили за вчорашню неділю, і тому товпа теж була весела. Там співали, там лаялися, — життя буяло.

— Міть! А Міть! Давай армянскава хлеба!

— Глупой. Калі би ти толькі знал, как іво месють...

Десь з-під вагонів виривалося визкотіння гармошки. Стрибаючи через шпали, з реготом біг парень, а за ним гнався другий з величезною, як ціла голобля, дубиною в руках.

— Я те покажу, как у живот бухать! — кричав він, задихаючися від реготу, і шпурляв дубиною.

А там далі тоненьким голосом хтось виводив:

Ва лясочькю камарочькав
Многа ураділась;
Я таму, млада, вдівілась,
Што многа враділась.

Приїзд Терещенка зробив сенсацію.

— Братця! Братця, Терещенко приїхав!

— А!.. Наше вам!..

— Скільки літ, скільки зим! Як поживаєте, ваше хохлацькоє благородіє?

— Здорові, здорові, боса армія! Що, скоро будете до тендера з чайниками бігати?

— Та то ми тільки після обід.

І всі лізли до паровоза поздоровкатися й пожартувати з веселим машиністом. Стояли внизу, почісуючися та притоптуючи своїми лапотками, підіймали на сміх один одного, кричали Терещенкові:

— Хахол-мазніца, давай дражніцца!

— Ти лучче розкажи, як ви рака з дзвоном зустрічали.

— Та що там рака! Хахла й руського варив бог у котлах. От підходить до руського, кличе, а той:— «Ась»?— «Ну, так вилазь». А до хохла підходить, кличе, а той:— «Що»?— Ну, так варіся іщо.

— Ха-ха-ха!.. Так він і досі там вариться?

— І досі. А ті, що ходять по світі, от як наш Терещенко, то недоварені.

Сміх і крики розбудили Марусю. Вона встала, протираючи очі та натягуючи хустку на плечі, цілком не розуміючи, де вона, що це за люди. Її побачили робітники.

— Дивись, дивись, братця! Хохол собі дівку привіз!

— Де? Де?

— А он, дивись!.. Та яка цицяста!

— Ах ти, їдять тебе мухи! Глянь... і справді, дівка!

От тобі й хохол!

— Він хохол, а знає, де раки зимують.

— Ха-ха-ха!.. От молодець!

— А то хіба, як ви, дурні, по місяцю в кар'єрі сидите, та тільки один одного... цілуєте.

— Хо-хо! А ти й нам дай розговіцця!

— Піді наперед до батька-матери, щоб тебе переробили потилицею назад.

— Го-го... Ну, так дай хоч полапать!—і один з робочих поліз на паровоз. Терещенко махнув ногою прямо перед пикою, робочий зірвався й упав на пісок.

— Братця, що ж це таке? Хохол тільки сам хоче пользовацца, а ми дивись? Давайте хоч полапаємо, чи багато жиру нагуляла.

— Ха-ха!.. Давай, давай!..

І вже ціла гурма кинулася до паровозу. Терещенко схопив різак¹ і, жартуючи, почав ним відбиватися. Але задні підштовхували передніх, і одного так штовхнули, що він наткнувся прямо на різак лицем. Кров бризнула з носа.

— Що ж ти, хахол, убивать?

— Бить?— підхопив хтось.— Ах ти ж, сукин син!

Парень з розбитим носом кинувся до паровоза. У нього вже блискали очі; він стис зуби, підшморгуєчи носом кров. За ним кинулося ще кілька душ з тих, що були ближче. А задні ще нічого не знали, і назираючи, з реготом викрикували:

— Дівку!.. Дівку! Давай нам дівку!—і це магічне слово, мов іскра, пробігало по всьому кар'єру, запалюючи всіх. Робочі кидали свої костри, вилазили з-під вагонів, кидали карти й бігли до паровоза.

— Дівка? Де дівка? Яка?

— А он, дивись...стоїть!

— Братця! Дівку відбивати!

А тим часом парень з розбитим носом ліз на паровоз. Терещенко, вже не жартуючи, вдарив його різакком у груди. Той знов упав навznak і не своїм голосом закричав:

— Наших б'ю-уть!.. Голубчики, наших б'ю-уть!

Цей крик зразу підняв на ноги всіх. Ніхто ще не знав, у чім річ, а вже кожний кричав те саме й на бігу засукував рукава. А другі кричали:

— Братця! Дівок нам привезли! Прьом!..

І кроки прискорювалися. Сотні здорових людей, запряжених в ярмо роботи, без можливості вийти куди-

¹ Довга масивна кочерга.

нсбудь із закиненого в степу кар'єра, запалювалися при одному слові «дівка» — бігли, бігли...

— Де дівка? Давай сюди дівку! — кричали ззаду, а впереді коло самого паровоза йшов уже справжній бій. Робочі остервилися, дика злість блискала в їх очах, залитих кров'ю. Вони задихалися.

— Наших б'ють!.. Давай дівку!..

Лізли на паровоз. Задні напірали безмислено, усім тілом, — їм хотілося хоч подивитися на дівку поближче.

Терещенко побілів, як мерлець. Закусивши губу, він ширяв здоровенним різакком у товпу і вже без пам'яті кричав:

— Я вас... Я вам покажу дівку!.. Ах, ви...

Маруся стояла ні жива, ні мертва. Вона буквально остовпіла й не могла здвигнутися з місця. Але от ціла гурма, чоловік з двадцять, з криком — «На той бік! На той бік!..» — перебігла через рельси. Людські голови показалися коло ніг дівчини. Інстинктивно вона схопила лопату і, не розуміючи вже, що робить, ударила з усього розмаху лопатою кудись униз.

— Ой-ой-ой-ой! — почувся дикий нелюдський крик, — і вся товпа, неначе підкинута вверх могутньою хвилею, здригнулася й сунула вперед. Лайка, крики болю, рев наповнили повітря.

Очі у всіх були розпалені, звірячі. Червоні, перекошені злобою обличчя вискакували одне з-за одного, руки тремтіли в повітрі кулаками й старалися пі-ймати й вирвати різак з рук машиніста. Хтось, найшовши камінь у піску, швиргонув ним з-за спин у паровоз. Задзвеніло скло, а цей звук чомусь завжди хвилює. Десятки фігур нахилилися, шукали каміння в піску, і скоро цілий град полетів у паровоз. Каміння перелітало на другий бік, попадало в голови тих, хто стояв на тім боці.

Терещенко й Маруся, забувши все на світі, били направо й наліво, щось кричали без тямки, але їхні крики губилися в реві роз'яреного товпища. Терещенкові якось удалося зубами схопити віршовку від свистка, і він, не перестаючи тикати різакон, так смикав головою, що кров виступила в нього з зубів. Свисток заревів якось особливо дико, з вигуками, наче палили на вогні якогось дикого звіря.

І нараз Терещенко побачив, що душ тридцять лізуть уже на тендер, ззаду. Смертельний жах обхопив молодого машиніста. Це ж уже кінець...

— Наших б'ю-ють!..

— Дівку давай! Давай дівку!

— Ой-ой-ой-ой!.. Убили!.. Убили!..

— А? Убивать?...

Маруся вже ледве трималася на ногах. З закритими очима, вона несвідомо була своєю лопатою, не бачачи вже, куди вона попадає.

...І от у цю рішучу хвилину, мов блискавиця, прийшла до голови Терещенкові одна думка. Широко розмахнувшись різакон, він ударив ручкою його по водомірному стеклу. Пара, вирвавшись на волю, в одну секунду вкрила все білим туманом і заревіла.

— Ай! — не своїм голосом закричала Маруся, і вниз головою кинулася з паровоза. Але Терещенко сильною рукою схопив її за плече й крикнув прямо в вухо.

— Держись міцніше!

Мов хвилі морські, відхлинули людські маси. Пара закрила все.

— Згоріли! Згоріли! — кричали, тікаючи в страху, робочі. Настрій товпи в момент змінився: злоба щезла, і жах перед якимсь надзвичайним явищем наповнив усі серця. Люди бігли пріч, а Терещенко одною рукою з усієї сили смикав за свисток, а другою — відразу одчинив регулятор «на великий клапан». Паровоз

нсначе стрибнув уперед, вагоновий фаркопль тріснув, як ниточка, — і машина, увільнена, окутана непроглядною хмарою пари, полетіла вперед.

Почулися нелюдські крики... Комусь різало руки, ноги, когось передавлювало надвоє... Паровоз летів уверх, свистячи безперестанку, а за ним гналася знов озвіріла товпа, і люди в безумстві топтали своїх же, скалічених і перерізаних братів.

VII

Наближалися осінні дні сліз і плакучого туману, посіяного дощем. Непомітно й швидко щезала розкішна пора в «багрець і золото» одягнених лісів. Давно облетіло і втопталося в жовтий пісок жовте й червоне листя, давно зблідла й зморщилася зелень трав. Гілки оголилися. Посумніли всі квітники, і коли де-небудь ще бачило око пізню самотню квітку, — ставало жаль її. Щезли фарби, картина пожухла. Сіримися плямами стелилося небо, мокрий паркан здавався важким, як кам'яний, а коли на оголену високу гілку тополі сідала ворона і, кракаючи, повертала голову в якийсь бік, — здавалося, мов справді вона несе з собою смерть туди, і з кожним звуком «кра» десь щезає ще одна фарба, вмирає ще одна квітка.

Непривітно стало в полі. Скисний, надоддливий і тонкий дощ розмочив землю, колеса в'яжуть у грязюку по самісінькі вісі. Віз вибирається з колії на стерню, — і довкола особливо грузьких місць по обидва боки дороги видко великі чорні кола. Важко ляпає величезний чобіт у калюжу, — то коло воза йде селянин і що-хвили нокає на шкапу; а вона, мокра й спітніла, вся аж вилазить зі свого драного хомута, а гострі кості шпичками лізуть з-під обвислої шкіри.

А на хуторі, що відбився геть далеко від проїздного шляху і в'яжеться з ним ледве помітною в полі

дорогою, вже зовсім сумно. Скоренько в присмерку доїть баба своє коровеня; босе дівча заспівало якусь пісеньку, але холодно в ноги, і пісня перервалася, а дівча, прикусивши посинілу губу, біжить до хати. Скоро насунеться їй вечір осінній на самітній хутирець. У хаті запалять сяке-таке світло, і коротким снопиком протягнуться промінчики в дворі перед вікном, освітять лохматого пса, що вгрівся на призьбі, розбитий черепок, половину великої калюжі—ї більше нічого. А закриють ставні—і зовсім порожньою здається мокра хата. Навіть дим, що так весело їй швидко летить у небо літнім ранком, немов ховається тепер і боязливо крутиться коло бовдура. І здається, що то не господиня запалила в печі, щоб зварити вечерю, а вбійники палять жертву свого злочину, спішно підкладаючи сирих дров.

А коли прийде вже ніч,—глухо почне блукати ворожий вітер довкола хати, шукаючи щілини, в яку можна було би влізти. Завіє він у незатканім бовдурі, засвистить тонко й різко в гілках голої вишні,—і мала дитинка зігнеться в клубочок під свитиною.

— Мамо... мамо, — буде просити шепотом.

— Чого тобі?

— А вовки не прийдуть до нашого хліва, як позаторік?

— Чого там вони прийдуть... спи.

Але не спиться стривоженій дитині. В кожному звуку за вікном чується їй вовчий кіготь, а в виттю вітру голос голодного звіра. А коли пес, почувши чиїсь кроки коло воріт, з голосним гавканням зіскочить з призьби й побіжить геть,—жах в кінець обхопить дитячу душу, серденько так часто-часто застукане в грудях... А в хаті душно, пахне кожухом і свіжовипеченим хлібом. Чути, як хрупуть батько, чути, як дихає матір... У вікно стукає їй стукає, шепочучи,

дощ. Він то засипле-засипле дрібно, придавлений вітром, то знову наче затихне, зідхне.

Майже всі птиці відлетіли вже в вирій. То, було, часто видно ранком, як вони збираються на раду, і кричать, і свистять, і суєтяться, а потім, знявшись, полетять... туди, де тепло, де сонце. Міцні й здорові летять попереду, зрівноважено й спокійно махаючи крилами; за ними летять і ті, що не знають самі дороги, і ті, що прихоріли грохи або слабші взагалі; на самім заді летять ті, що може й не долетять, куди треба, згинуть по дорозі. І з яким тривожним неспокоєм дивляться вони на передніх, як без порядку тріпочуть своїми крилами, стараючися не відставати від сильних, здорових.

І міряють дорогу в вирій птиці що-року, кидаючи незрозумілий докір униз усім тим, хто вічно мириться з тьмою й не наслідуються навіть спробувати утворити собі сонце. Підійми голову— і почувеш докір той. Сторож у ночі, обходячи ліс, зупиниться десь серед поляни й прислухається... Величньо, знайомим шумом усе шепоче щось ліс, залепече мокрий листок, але... ще щось чути... Де?.. Це там, високо-високо, невидно очам, летять у світлий край журавлі й курликають... М'яко так, ніжно... Будять тоску в душі...

І стоїть загорілий міцний лісник, слухає... І не знає, що в цю ж саму хвилину в шумливім, залитім вогнями місті, серед грюкоту екіпажів, якось вибралася така тихенька хвилька,— і зупинився на вулиці стомлений висмоктаний машиною робітник. Він теж почув журавлів,— і стогоном, сльозами, скаргою впав той звук на обезсилену душу. Згадався й поля простір, і шепіт верхів дерева в лісі, і молодість, погасла безповоротно молодість...

.
Сірим ранком на лісовій поляні зібрався гурт птиць. Тут були й старі, і молодші і ті, що тільки цього

лта побачили світ. Усі зібралися коло одного куща й жваво про щось щебечуть. То одна вискочить вперед, щось крикне, то друга. Самчик просторо й важно почне щось доказувати, а потім нараз ціла група гарячих голів защебече, замахає крильцями, щоби звернути увагу на свою пропозицію, але на них накинуться всі збори, усі присутні закричать, змусять умовкнути. І знов виступають промовці, спокійні й поважні, аж поки знов якийсь недисциплінований парламентарно член не викрикнує щось із купи—й сховається за спину.

Але що ж оце трапилось тут коло цього куща? Буденна драма: одна птичка не може летіти. Дуже пізно, бо вдруге знесла вона свої яєчка, і от тепер, коли все нове покоління давно вже літає, — вона все ще сидить на своєму гнізді. Їй радять кинути все й летіти. Вона й сама вся рветься звідси, бо холодно тут і страшно самій. Але... під пузцем пригрілися яєчка й не пускають. І полетіла б вона в перших рядах, але ж тоді вітер обвіє, дощ обмочить її скарб,— і пропадуть, усі п'ятеро пропадуть...

Сьогодні послідній день. Більш чекати неможна. Вже й так відкладали, відкладали, а далі нікуди. Холодно вже, дощ мочить крила, трудно шукати покорму, і з кожним днем все більш тягне до тепла. Усі злетілися сюди, умовляють, доказують, силою намагаються стягти з гнізда, — ніщо не помагає.

Де-кого все те панькання починає вже обурювати. Найнетерпеливіші вже кричать, що пора перестати звертати увагу на дурну впертість. Востанне підходять найближчі, востанне просять, — все даремно.

Ну, коли так, то й так. Усі збилися в одну величезну купу, защебетали, закричали, — і в обговоренню планів перельоту, в останній нараді забули про подругу, мов би її й на світі не було. Кожний тисся до сере-

дини кола, до центра життя й руху; кожному хотілося заявити себе як найбільше рішучим і смілим.

Все закінчено вже. Усі думки висловлено, усі слова сказано. Летіти!.. Треба летіти!.. В останньому пориві любови ще підбігає то одна, то друга попрощатися, а голова колони вже шумно піднялася, уже над деревами,— і всі спішно, штовхаючися й налітаючи одне на одне, спішать услід. Кожному страшно відстати.

Великими, повними тоски очима проводить пташка усіх милих, рідних. Крикнути хочеться вслід послідне слово прощання, кожний нерв тремтить, серце швидко-швидко б'ється. А згряя все далі й далі... Прощайте... прощайте!..

З тривожним покриком о поміч спішать немічні. Невимовним жахом наповняються їх серця,— і вони напружують усі сили. От одна... Літом охотник перебив їй крило. Якось воно загоїлося, і пташечці здавалося, що вона може летіти з усіма. Піднялась разом, але... скалічене крило дало себе знати,— і з жалібним писком впала бідна пташина вниз. Впала боком на землю, піднялася й бігла, бігла услід за сестрами. Кричала скільки сили, щоб зачекали трішечки, тільки зачекали, бо вона зараз, от зараз... І бігла, бігла, натикалася на сучечки, підмахувала собі здоровим крилом, але ніхто й не чув і не бачив її.

А в середині самотнього півоголеного куща сиротливо сиділа всіма покинута пташка. Пішов дрібний дощик, заторохкотів по листочках. Сумним посвистом дав про себе знати вітер. Холодно-холодно стало в лісі... Пташка підвернула голівку під крило, і тихо попискуючи, ще міцніше притулилася до теплих яєчок.

Та пожалій її, боже!.. Літо тепле утвори над нею своєю всемогутністю. Сонцеві скажи гріти цей куш, щоб засяв він квітками серед зими й захистив цю матір і її дітей!

Велика панська усадьба в одному з привітних сел нашої України спішно прибиралася, доводилася до ладу, бо через два дні чекали приїзду самих панів.

Коншини — це була колись багата фамілія, що володіла тисячами кріпаків, тисячами десятин землі. Тепер, після скасування кріпацтва, багатство поменшало, але все ж і в зменшеному вигляді всього було більш, ніж досить. Сам добродій Коншін «действительный статский советник», зоставався ще в Петербурзі, а сім'я — жінка, дочка Соня, дев'ятнадцяти років, і підліток гімназистка Вірун, як її всі називали, мали оце приїхати через два дні.

Тут, у цьому багатому маєтку, все ще було так, як за часів кріпацтва, ніщо не нагадувало «епохи великих реформ», наче історія летіла мимо цього красивого бідного українського села. Величезний міцний панський будинок з фронтонами, під'їздами, баштами й різними ставнями, так само був повний слуг, покоївок, буфетчиків, дворецьких; на стайні, як і півсотні літ тому, стояли десятки коней, за котрими дивилися кучера, конюхи, хлопці-стаєнні. На розкішних просторах луках коло річки паслася скотина; там бігали пастухи, підпаски. Навіть у відносинах панського дому до маленьких хаток села мало що змінилося на перший погляд: так само мужики йшли на роботу, як давніше йшли на панщину; так само приходили до управителя за всякими потребами, скаргами; так само баби несли до двору полотно, масло, яйця, ягоди. Раби кнута стали рабами капіталу, але від того їм не стало легше, бо «право» в них усе ж зосталося тільки одне — це право на власну смерть.

Коли що й змінилося, так це тільки... сад. Він став ще густіший, ще розкішніший. Люблю я такі сади, що йдеш, ідеш у нім, залутуєшся серед стежок, мов

у зачарованому лабіринті, і непомітно від розбитих на англійський спосіб доріжок, квітників і клумб доходиш до справжньої пуші з терновими та глодовими кущами. Направо березова алея, ще далі алея пірамідальних тополь; а там десь кам'яний з фантастичними вигибами грот, з фонтаном і водоспадом, швайцарська хатина, альтанка в китайському стилі, статуї грецьких та римських богів, — аж дивно, що все те може належати одній людині.

А ще далі — ажуровий паркан і за ним овочевий сад. І чого-чого там немає! Скільки вишень, груш, яблунь, абрикосів! Скільки порічок, агрусу, клубники й усяких інших ягід. Цілі плантації засіялися червоними, жовтими, зеленими плодами, очі розбігаються, що не знаєш, куди раніше дивитися, що насамперед зірвати.

І от тепер уся усадьба, розпочинаючи від кімнат у домі, розписаних ще сто літ тому кріпаком-малюрем, і кінчаючи закутком у хліві та найдалшою доріжкою в саду, — все те чистилося, прикрашалось. Може, як би їхала тільки сама бариня з дочками, може й не було б такої заварки; але кілька день після женщин мав приїхати сам Іван Петрович, а він любив, щоби в нього все було «comme il faut». Він звик у себе в департаменті підіймати голос перед забитими чинушами, — і тої ж тактики тримався й у себе в маєтку: кричав за помічену гілку на стежці в саду, за розбите скло в оранжереї, і внутрішньо задовольнявся, коли бачив, як перед ним тріпотять та низько кланяються. Отже, аби не тремтіти та не кланятися, усі слуги, як то кажуть, з ніг збивалися, вдсяте перечищаючи, перетираючи кожну річ в межах свого «департаменту». Економка та управитель, яким зимою, правду кажучи, тільки й діла було, що скаргитися своїм гостям на нестерпучу важкість своєї роботи, тепер уже дійсно не знали спокою.

І в домі, і надворі, і в саду—всюди суєтилися й копалися люди; чулося безпереривне гудіння, і що хвилинки доконче хтось лаявся, бо лаявся кожний, хто чув за собою право приказувати хоч одній людинці. Кількість лайливих слів росла в пропорції до числа підлеглих; отже, економка й управитель, що стояли вже на вершку гієрархічної драбини, просто переривалися від натуги, втративши навіть здібність говорити по-людськи. І що ближче насувався отой четвер, що мали приїхати пани, то дужча ставала сутнява та помітніший неспокій: економка по двадцять разів бігала до льоху, щиро дивуючися, куди ж це справді, ділося вино; садівник зі своєю незмінною цигаркою в зубах, мало не від схід сонця, починав лаятися з робітниками, з дівчатами-полольницями, сам підв'язував деревця, підіймав кущі квіток, додаючи їм найпоказнішого вигляду. Уся усадьба ворушилася, мов величезний муравник; усі були схвильовані, починаючи з головних персонажів і кінчаючи худорлявою дівчинкою Мархвою, що мала за обов'язок мити (а властиво — облизувати) тарілки та виносити помії.

Але от, нарешті, прийшов і четвер. Ще за-темна встав кучер Пилип та вдвох зі своїм помічником Семеном узявся за призначених до виїзду коней. Робота йшла так усердно, що бідні коні аж хиталися, мов від вітру, під могутніми руками кучерів. Зате ж і блищали потім, наче викупані! Фаєтон та на шість місць «лінейка» давно вже виблискували своїми вимитими боками й колесами. Коли все було готове, Пилип одягся в новий армяк з величезними круглими гудзиками, якимось владив руки в білі нитяні рукавички, на голову начепив надзвичайної якоїсь форми кучерський бриль;— і його хохлацька пика почала робити сугубо комічне вражіння в тім наряді. Але то на сторонній погляд; пани ж Коншини, само собою, не мали потреби придивлятися до таких дрібниць, та

зрештою й не могли, бо й не уявляли собі кучера «порядного виїзду» не в «армякє» зі шкляними гудзиками. Власне, треба було дякувати, що їм не прийшло на думку тримати в себе в маєтку англійський виїзд, а то вони напевне звеліли б оцьому самому Пилипові виголити підборіддя, зоставивши ковбаски на щоках, нарядили б його в який-небудь смокінґ та циліндр із жовтими крисами, в руки дали б жокейського хлиста та й висадили б отаким опудалом на козла. Але найдивніше всього те, що й сам Пилип почав би з себе корчити справжнього англійця, як оце тепер удає «руського», стараючися говорити «пакеда», «аттеда», «нікада» і т. ін.

Пилип сів на козла, підбрав віжки. Семен оправив шкіряного фартуха та здмухнув якусь невидиму пушинку, що насмілилася сісти на сонцеподібне крило; потім і сам почав важкувато моститися на козла лінейки. Ексномка (вона чомусь вважала за свій обов'язок бути присутньою при церемонії запрягання та наставляти кучерів на добрий розум) зідхнула й прорекла:

— Ну, з богом... Дивись же, Пилипе! — на що Пилип лише посміхнувся кутиком уст. Фаєтон зрухнувся з місця і, м'яко коливаючися, виїхав у широко розчинені ворота; за ним поповзла запряжена парою лінейка. Микитка, «поварячий син», як його звали на кухні, звикши за зиму проїздитися на задках, погнався було й тепер за екіпажами, але ексномка так крикнула на нього, що він не знав куди тікати.

А наймити тим часом посипали майданчик перед домом найжовтішим з усієї околиці піском, садівник давав кінцеві штрихи кущам жоржини, канни, рицинуса та велів побризкати газон з кишки, хоч на траві ще блищала роса. На терасі, що розкішними широкими сходами спускалася в сад, уже був накри-

тий стіл; пишній, м'який домашній хліб був щільно накритий рушником, і пара горобців, що звикла літом підживлятися на терасі, даремно стрибала коло кошика, — рушник був занадто добре підіткнутий, і під нього аж ніяк неможна було підлізти. Ображеній парі нічого більш не зоставалося, як зробити негречність на сніжнобілу скатертину й відлетіти пріч.

— Ах, ти ж, господи милостивий... Ну, не проклята ж тобі птиця! — з досадою говорила «покоївка», вдесьте виходячи подивитися, чи все на місці. На ній було світло-блакитне вбрання, біленький фартушок, і суетливо бігаючи з одної кімнати до другої, від буфету до столу й назад, вона робила вражіння блакитної квітки, що її кидає вітром з одного місця на друге.

З кухонного димаря давно вже потягався сизий димок, а в одчинені вікна нісся дрібний перебор ножів, — то повар Андрій Семенович, принаряджений у білий ковпак і такий же жилет, сік гав'ядину на котлети і, вибиваючи дрібно по дошці, сам любувався своїм умінням, як артист звуками улюбленого інструменту. Довкола нього працювала ціла армія: на одній лавці чистили картоплю, на другій готовили зелень, на столі місили тісто для пиріжків, — обід мав бути, як слід, бо всім відомо було, що пани ніколи не приїздять самі. Та й взагалі розпочався сезон обідів, сніданків, вечер і всяких інших їдових розривок дачного життя багатих людей.

Але ось Микитка — він за власною ініціативою, відчуваючи загальний настрій та серйозність моменту, виліз на паркан у найвищому місці — стрімголов викотився на середину двору з криком: «Їдуть... Їдуть!..» З розгону наскочив на поливальницю, перекинув її й сам перекинувся. Садівник зараз же хотів був воздати належну мзду, але поки він розігнався, Микитки вже й слід загубився.

Усе засуєтилося, забігало. Несли самовар, якісь тарілочки, звідусюди повитикалися лакеї, горничні, куховарки, сторожі, конюхи, і ще безконечна кількість усякого народу, що годувався й зодягався коло багатих панів, благо пани ці не вели обрахунків, просто не бажаючи займатися такими пустяковими питаннями. А через широко відчинені ворота прибували сусіди: баби з дітьми, якісь бездільні мужики, дівчата, — і скоро весь двір наповнився різно-кольоровими плямами спідниць, хусток, сорочок. Чувся безперервний шепіт, усі голови були обернені в один бік; і в цю хвилину, дивлячися на всіх оцих «дворових», на обличчях у яких було вирито готовість зараз же кинутися цілувати панські руки, — ніщо не нагадувало в цім дворі маніфеста так званої волі.

Показався фаєтон. Пилип сидів, рівно витягнувши руки, наче совершав яке таїнство. Вірун уже стояла на підніжжі й ще здалека махала комусь хусточкою, не звертаючи уваги на чиюсь руку, що смикала її за рукав. За фаєтоном, побрязкуючи своїм піддужним дзвінком, важко різала пісок лінейка. Усі шість місць на ній були зайняті. Там сиділа подруга Соні Катя Борвіч, що скінчила гімназію в минулому році (Соня зосталася на другий рік); молоденький і веселий, як теля, студент Семененко; один учитель гімназії й ще один юнак без певних кваліфікацій: він мав щастя бути єдиним сином багатого цукрозаводчика, і власне з тої причини міг «відпочивати» скільки вгодно. Він і зараз від чогось відпочивав.

Тут же примостився давній приятель самого Коншіна — Леонід Павлович Бординський; він був колись маєтною людиною, але його гроші невідомо коли, і невідомо куди, і невідомо яким шляхом упливли; і то справді невідомо: він і не пив багато, і сотень не кидав циганкам та балеринам, але грошей під старість у нього все ж «не оказалось». І от тепер він

жив тим, що по шматочку продавав недоїдки та по черзі їздив гостювати до своїх численних приятелів. А що був людиною веселої вдачі, то його всюди приймали охоче.

Коло нього на лінійці пишно возсідала дама, особа з «томним» голосом і ще більше томним поглядом. Ці особи вміють говорити тільки про свої хвороби, добрий тон та про свою багату й чиновну рідню. Звали цю ходячу клінічну археологію Зоєю Володимирівною. Вірун правду казала, що як би Зої Володимирівні підкласти під сорок перин дрібну горошину (сказавши їй про те), то вона напевне встала б на другий день, охкаючи від кольки в боці.

Фаетон гордо підкотився до під'їзду. До пані Коншіної підбігли дві покоївки й підтримували під руки. Пані велично вилізла з екіпажу і, милостиво простягнувши руку для поцілунків, кричала комусь:

— Дивіться, дивіться, панове! Вони в жоден спосіб не можуть відвикнути від старих своїх звичаїв. Правда ж, це дуже смішно?

А двірня кидалася до руки. У всіх чомусь були радісні обличчя, масляні очі, усіма заволоділа якась екстаза цілування рук,— і з різними приговорами, прицмокуваннями, ці люди готові були цілувати руки в усіх присутніх по кілька разів. Але коли серед усього цього гомону, улесливо-веселих окриків, хтось схопив за руку Катю Борвіч і почав тягти до губів, дівчина майже зі страхом висмикнула руку й перша, наче тікаючи, збігла на сходи. За нею вже потягнулися всі. Коло дверей Катя зупинилася, щоби пропустити мадам Коншіну, яка, входячи в обов'язки господині й велично поводячи рукою, говорила:

— Милости просимо до нашої вбогої хати!

Всі свої й усі гості з веселим шумом увійшли до передпокою, сміялися, жартували. У всіх рухах молоді чулася радість, інтонації голосу були бадьорі, очі сяяли.

Та й чому би не радіти? Перед ними так багато вільних щасливих днів, ні над ким з них не тяжить примус праці, окрім труду задоволити власні бажання; до їх послуг багатий дім, чудовий сад, ріка, ліс, поле,— вся природа простягає до них гостинні свої обійми. А скільки прекрасних місячних ночей, скільки прогулок в ліс за ягодами, горіхами, катань по річці, поїздок «на гору»... А феєрверки, танці в відкритому павільйоні в саду, співи, музика... А над усім — солодкі літні настрої; захочеться теплою ніччю вийти пізно в сад, щоби на далекій темній алеї зустрінутися, прошепотіти кілька красивих хвилюючих слів, з трепетом поцілуватися й тікати від шелесту чийось кроків. А там з нетерпінням чекати другого такого моменту де-небудь у лісі або над річкою. І соловейко зі своїми жагучими мелодіями, і захід сонця з піснею косарів у дрімливому степу, і ранки росисті з запахом резеди, геліотропу, з легким диханням свіжого вітерця... А далекий привал з кострами, з кашею в котлі, вуження риби в тихому пруді, а потім вечір з романсами, з «Місячною сонатою» Бетховена... І все це і ще безконечне множество всяких будучих радощів почувалося в голосах і рухах, і сміху отих людей. Сміялися так, як можуть сміятися тільки безклопітні люди, котрих і попереду чекає сама лише безтурботність.

Вірун уже бігла садом. Капельюшок її ледве тримався на потилиці, маючи бажання залишитися на кожній гілячці. Кокетна й легковажна, Соня біла квіткою по руці студента, що намагався розстігнути рукавичку; учитель і «млад вьюниш» m-er Турбаков з прибільшеною спішністю помагали йому, але по те, властиво, аби перешкоджати. Бординський оповідав якийсь анекдот m-me Коншіній та Зої Володимирівні, а вони реготали до сліз, хоч і чули вже цей анекдот разів мабуть з десяток. Взагалі, всім було весело.

Нарешті всі переодяглися з дорожніх убрань, умилися, причесалися й знову зійшлися до столу на терасі. Ласкаво й привітно шумів самовар, біла, як сніг, скатертина сліпуче виблискувала під ударами сонячних променів; від клумб щедрими хвилями нісся запах квітів; майданчик перед терасою, усипаний жовтим піском, здавався золотим — все радувало око й кликало до веселої розмови, до сміху, до жартів.

— Боже мій,— говорила m-me Коншіна до Бординського, — чи давно й ми з вами, Леоніде Павловичу, так само молоді й весело сміялися, а тепер... Як же безбожно ми постарилися!

— Ну, це... як кому угодно. Що ж до мене, то я почуваю себе в розцвіті сил. Взагалі маю право, щоби мене вважали за молодого чоловіка. Правда, не першої молодости...

— А п'ятдесят першої,— викрикнув хтось, і всім стало смішно від цієї п'ятдесят першої молодости, і всі засміялися, а Вірун то розреготалася так, що перекинула чашку з чаєм. Всі ще більше закричали, кинулися рятувати, трусили скатерть, і навіть покоївка Паша, що появилася зі шматою, щоби витерти підлогу, кусала собі губи, аби не розреготатися в присутності панів. І тільки Зоя Володимирівна докірливо хитала головою, вважаючи такий казус неомильною ознакою поганого тону. M-me Коншіна помітила цей повний скорботи та німого докору рух, і з якоюсь винуватою усмішкою сказала:

— Цей Вірун просто якийсь розбійник.

— Я ж вам казала, — тихо шепнула Зоя Володимирівна, — що краще було б її віддати до Інституту Благородних Дівичь. Гімназія тепер — це знаєте, щось... щось... Вона нівелює всі елементи й не може дати правильного виховання.

— Я те ж саме казала, — тихо й собі відповіла m-me Коншіна. — Але що ж я можу поробити з моїм

Жаном. Він чомусь забрав собі в голову, що тепер наче якісь інші часи, що інститут розніжує жінчину, робить її «непридатною для боротьби за існування», як він каже.

А серед молоді тим часом виникла велика суперечка: студент казав Вірунові, що він обгонить її, хоч буде бігти спиною вперед, але дівча гаряче боронило свої спортсменські здібності й готове було розпочати змагання хоч зараз. Впрочім, і студент був не від того, хоч розпочав суперечку тоном дорослого, який балакає з дитиною, але не витримав довго на високім п'єдесталі й тепер уже гарячився так само, як і Вірун.

— Та ви знаєте, ви знаєте, що я в гімназії всіх обганяв? Усіх!.. Ніхто не міг так швидко бігати задки, як я.

— Що ж з того? А все ж я двадцять разів оббіжу коло перше, ніж ви проповзете один раз.

— Правильно, Вірун... Стій на своєму твердо, бо це дух часу й ознака перемоги жіночої емансипації,— заявив m-eur Бординський.

— А се цікаво!—не витерпіла навіть Соня.— Невже ви й справді можете так швидко бігати?

— Так... — усміхнувся студентик і засоромився. Він був закоханий у всіх панночок, яких тільки послалала йому назустріч доля, і тому червонів, як варений рак, коли яка-небудь з тих панночок звертала до нього свої чарівливі оченята.

— Панове!.. Панове!.. —нараз закричав m-eur Турбаков, мов ошпарений — Панове! — кричав він далі, наче дія відбувалася десь серед пустині, і караван тікав пріч, залишаючи його самого серед пісків. — Чекайте! Мені прийшла до голови блискуча ідея!

— Це, справді, дивно,—вставив учитель. Соня погрозила йому пальчиком, але сам млад в'юниш і не зрозумів дотепу та ще більш надхнено кричав далі.

— Мені прийшла до голови блискуча ідея. Знаєте що? Мені нараз прийшла в голову справді надзвичайна ідея! Давайте влаштуємо після чаю... той... як його... ну!.. Панове! Як називалося те, де поєдинкувалися лицарі?

— Турнір! — сказали всі в один голос.

— Гіподром, — хотів було сказати студентик, але проковтнув половину слова і, цілковито сконфужений, низько похилив голову й почав ковтати гарячий чай.

— Так, так!.. Турнір! Іменно — турнір!.. Ви вгадали!.. — зрадів m-еуг Турбаков, наче знов по довгій самотності стрів караван у пустині. — Ми всі сядемо й будемо дивитись, а вони будуть перед нами змагатися. Ах, як це буде весело!..

— Браво!.. Браво!.. Бравісимо!.. — закричала й забила в долоні Вірун. Її підтримала молодь.

— Ну, що ви вгадали? — почала було протестувати m-те Коншіна, але її ніхто не слухав, усім страшенно подобалася ця дійсно блискуча ідея...

— Панове! А по-моєму, коли вже робити турнір, то робити справжній, — сказав учитель.

— Тоб то, як?

— А так. Давайте наробимо собі лат, мечів, списів, одягнемось лицарями й будемо воюватися за честь своїх прекрасних дам, а вони за це будуть приколювати нам ленти до плеча.

— І нагороджувати поцілунком! — аж завизкотів від захоплення m-еуг Турбаков.

— Ну-ну-ну! — охолодила його m-те Коншіна.

Думка влаштувати справжній турнір викликала шалений ентузіязм. Коли m-те Коншіна почала було доказувати, що це даремна затія, глупості, на неї накинулися всі присутні, а Вірун упала перед матір'ю на коліна і, без кінця цілуючи їй руки, говорила:

— Мамочко, матусенько!.. Та ти ж подумай тільки, як це буде весело!.. Ми всі одягнемось в блискучі золоті й срібні лати, верхи на конях будуть виїздити рицарі, будуть поединкуватися на арені, а вся публіка, всі графи й князі, і наш Гаврило, і садівник будуть рукоплескати. А потім лицар під'їде до дами свого серця, стане на одне коліно, підійме забрало й скаже: «О, найпрекрасніша з усіх прекрасних! Я дістав дванадцять ран у саме серце, але за те і в найдальших закутках Венеціанського королівства не знайдеться тепер ні одного лицаря, котрий не крикнув би зі мною: «Хай живе Елеонора, найпрекрасніша з усіх жінок землі»!.. І потім вони підуть танцювати полонез.

Вірун, стоячи на колінях, виголосила всю ту тираду з такими інтонаціями й жестами, що неможна було не сміятися. М-те Коншіна навіть поперхнулася від реготу. Правда, її сміху не було чути, вона тільки коливалася всім тілом, закривши рота хусточкою.

— ... дванадцять ран... у серце... і полонез... — ледве вимовляла вона крізь сльози.

— Так можна? Мамусю!.. Мамочко!.. Та перестань же ти, нарешті, сміятися!.. Так можна? Правда?

І, не чекаючи відповіді, Вірун закричала: «Можна! Можна!... Можна!»!.. і завертілася по терасі та завизкотіла таким голосом, що всі позатуляли вуха.

М-те Коншіна тільки махнула рукою, признавши тим свою безсильність. А молодь почала обговорювати проєкт турніра. Що-хвилі висувалися все нові й нові подробиці, кожний мав за обов'язок внести якусь деталь, — словом, чим далі в ліс, тим більше дров.

Рішено було зараз же послати до міста за золотом та срібним папером, картоном, перами, — взагалі за всяким потрібним матеріалом. Написано було слізне прохання до завідуючого бібліотекою, щоби він пови-

копував усе, що тільки має якесь відношення до середніх віків, турнірів, боїв, процесій, свят і т. ін. Зараз же, не відкладаючи, взялися до укладання програму, сперечалися з Віруном, яка нізащо не хотіла бути дамою лицарського серця, а доконче воліла взяти участь в турнірі фактично. М-ме Коншіна рішила ні в що не мішатися, не дивлячись на мимоходом кинені перестороги Зої Володимирівни.

— Але чого ж це ми розсілися на терасі? Давайте візьмемо, що треба, й підемо в сад, — запропонувала Соня. Усі галасливо згодилися, засовали стулками.

— Аби не залишити молодь без нагляду й тим не дати їй приводу вчинити щось мало гідне благородного лицарства, я вважаю за обов'язок іти за молоддю, — з комічно-серйозною фізіономією виголосив Бординський.

— Ох, який непогрішимий ментор знайшовся! — скрикнула Вірун. Соні здалося це неприличним, і вона суворо поглянула на сестру.

— Віро!

— Соню! — і дівчина глянула на сестру ще суворіше.

— А де ж це Катерина Юр'ївна? — згадав учитель.

— Справді, де вона?

Тільки тепер помітили, що m-lle Борвіч не було. В запалі суперечок, викликаних перспективою майбутнього турніру, ніхто й не помітив, як дівчина вийшла з-за столу. Зоя Володимирівна пересмикнула плечима: з її погляду це було непростимою негречністю. Соня чомусь захотіла постаратися виправдати подругу.

— Панове! Я й забула вам сказати, що моя подруга... має де-що... словом, вона поетеса. А тому вам рекомендується на майбутнє не звертати увагу на те, що Каті іноді захочеться побути насамоті.

— Досить, пане адвокате! Ваша оборона була блискучою, але нінащо непотрібною, — перебила Вірун і тут же високо затягла: «Allons, enfants de la patrie!»

Всі підхопили мотив. Вірун з генеральським видом марширувала попереду, Бординський надув губи й трубив у кулак. Вся кавалькада направилася в глибинь саду. На терасі zostалися тільки м-те Коншіна та Зоя Володимирівна.

— Який веселий чоловік наш Леонід Павлович! Приємно й дивитися. Він вічно буде молодий, — з усмішкою говорила м-те Коншіна.

— І такий витриманий, — підтакнула Зоя Володимирівна. — Від нього багато могла б навчитися де-чого наша молодь. А пропос: скажіть, хто це така м-ле Борвіч, оця що так... дивно веде себе? Перший раз бути в домі, і...

— Як вам сказати... Не знаю, право. Соня її дуже любить, вони разом ішли в гімназії. Знаю, що м-ле Борвіч хотіла попасти на медичні курси, але чомусь їй це не вдалось, і вона определилася до якоїсь лікарні, чи що, право не знаю.

— До лікарні?!.. Пощо?

— Працювала там. Ходила за хорими, якісь там лекції слухала.

— Може вона і за заразними ходила?

— Ну, що ви!.. Зрештою, як би й ходила, то що ж з того? Тепер же медицина стоїть високо.

— Це правда, але... знаєте... оці молоді люди завжди такі необережні, а особливо, коли не були... виховані з дитинства в порядному домі. Для них не берегтися, гратися з небезпекою... то ж ознака відваги...

— Та ні ж, ні, дорога Зоє Володимирівно. У них же дезинфекція.

Розмова на хвилину припинилася. Зоя Володимирівна меланхолійно жувала галетку. З далекої аль-

танки час-від-часу чувся голосний гомін багатьох голосів.

— Ну, а тепер що вона робить?— все ж не вгавала Зоя Володимирівна. Видимо, т-Це Борвіч не давала їй спокою.

— А що ж? Приїхала просто до Соні погостювати, відпочити. У них там у лікарні теж тепер щось вроді вакацій.

— А потім знову туди?

— Я, право, не знаю... Мабуть буде знову складати іспити на курси. Ви краще Соню розпитайте.

— Ні... пощо ж мені розпитувати... Я так...

А об'єкт оцієї розмови йшов тим часом стежкою й жадібно вдихав чисте повітря, радісно розкриваючи вуста. Це була досить висока, гарна брюнетка; волосся рівно зачісане, скромне платтячко. Якоюсь чистотою віяло від цієї постати, якимось тихим чаром. І це відчували всі, особливо нещасні або хорі он у тій лікарні, де вона працювала. Якось легше неначе ставало хорому, коли над ним схилялося це обличчя, і великі очі лили якийсь бальзам цілющий у запалені очі хорого. Звуки грудного ласкавого голосу заспокоювали стріпані нерви, мов тиха прекрасна музика, і тому не дивно, що всі, кого лише закидало нещастя до тої лікарні, любили «сестрицю Катрусю». Вже її присутність, силует її фігури на тлі величезного вікна, ритмічний шепіт її кроків давали якийсь цілющий вплив на хорих, вливаючи чомусь надію на скоре одужання. А простий нарід, робітники і, взагалі, весь той люд, що звик бачити до себе лише рівнодушність з боку свого культурного брата— ті просто душі не чули в своїй сестриці. Не раз можна було бачити, як виморений злиднями та хоробою бідняк, призначений до «виписки», якимось неспішно ув'язував своє лахміття, особливо уважно затаював останній вузол; а то все тому, що отут стоїть

сестриця Катруся їй дивиться ласкаво. Нарешті ув'язано все.

— Готово,—сам себе підбадьорює виписаний і чомусь глибоко зідхає.— Ну, прощайте, сестрице... Дай же вам...

— Прощай, Михайле. Дивись же, бережи тепер себе. Он не поберігся раз та, бачиш, скільки пролежав.

— Та вже буду старатися. А вас, сестрице... Е, та що говорити... Ну, прощайте... Дайте хоч ручку поцілувати.

І Катруся простягала руку. Бо чула, що це тільки безпорадність в бажанню як-найщиріше подякувати. Бідняк уходив, але довго ще носив у серці світлий образ гарної людини, довго гріло йому душу останнє тепле слово.

І от тепер ця Катруся йде садом. Після сірого туманового Петербурга, брудних заляпаних вулиць, п'янило чарівне багатство й розкіш природи півдня, де кожний атом повітря переситився запахом цвітів, і де сяє, звучить зелень листя, де, куди не глянеш, все святочно вбралося, кожна гілка манить до себе, і хочеться цілувати кожну стеблину. В небі грають невидимі перезвони, звідусюди несеться пісня празника весни, а метелики й усякі кузочки легко й прозоро літають між квітками. Великий сад здається безко-нечним і на кожному кроці дивує новою чарівною красою.

Давно вже вийшла сюди Катруся, давно вже ходить зигзагами стежок, а здається ніби вона що-йно вийшла. Дихаючи повними грудима, ласкаво усміхаючися півсвідомою усмішкою, вийшла Катря до річки... Вузьенька, обсажена вздовж усього саду вербами, річка кованим із срібла поясом лягла в зелені й ліниво ворушила середню хвильку. З одного берега на другий легко перекинувся білий вузьенький, мов те-

семка, місток і, відбиваючися в воді, ломився там дивними вигибами. Коло протилежного берега наче вирнула з води білосніжна сяйлива купальня; сонце облило її найсвітлішими зі своїх променів, і на неї боляче було дивитися. Тут же тихо й задумливо колишеться широкий човен з головою дракона на носі. Безутомно й щедро прикрашає й рядить у блиск і сяйво кожну стеблину сонце й пісні, жагучі пісні велить співати всьому живущому в морі променів своїх!

— Як гарно! — нечутно для самої себе прошепотіла Катруся, і приплив якогось невідомого щастя заволодів нею. Вона не знала, що то було велике щастя життя, щастя від того, що от існує оце всещере сонце, зелені верби, жартовливі хвилики на річці й миготливий, повний запахів щебет птиць у глибині пишних корон.

Не вірилося їй забулося, що десь існують на землі і біль, і горе; що окрім прекрасних контурів дерев, капризно зарисованих на куполі небес, є ще й бруд людських відносин, і ніч з похоронними риданнями, і шалений крик насилуваної жінчини. І коли б з'явилася нараз тут горбата, з покритвленими ногами й величезною головою істота — чи можна ж було би повірити, що й вона теж частинка цієї ж природи, а не плід чиеїсь злібно-хоробливої фантазії, — плід, що затремтить від однієї веселої усмішки сонця й щезне від подиху вітру з-за верб.

«Боже, боже!» — шепотіла Катруся. Наче стомлена, притулилася вона до дерева і вся віддалася почуттю краси. Душа оновлялася, хотілося піднятися вгору, як птиці, і як метелик, летіти з квітки на квітку. Хотілося як-небудь ще інтенсивніше відчутти всю оцю розкіш, щоби тремтів і завмирав кожний нерв, і щоб кожний звук, пляма й момент тисячею незримих стежок прийшли до свідомости, заповнили всю

істоту — але сил душі не ставало зрозуміти усю ту красу. Розтопитися, розплистися хотілося в оцім божім зачаруванні, аби навіки бути з'єднаним з кожною билиною, з кожним атомом пересиченого ароматами повітря. І сльози, щасливі сльози, виступили на очі, а уста усміхалися й цілували весь світ.

А на тім боці ріки з-за блідо-зелених верб нараз показалася чиясь голова, пов'язана чорною хусткою. То була якась баба.

Подивившись довкола й не помітивши панночки, баба боязко виступила на стжку. На плечі тримала вузол, в руках держала праник.

— Оксано, а Оксано! — кликала вона, стримуючи голос. — Ах, ти, погана дівчино! Іди сюди та поглядай, а то як застукають...

Розв'язала вузол, поклала білизну на невеличкі кладочки коло містка й готовилася прати.

На стежку вибігла маленька босонога дівчинка. Вона, як мишеня, повела голівкою в усі боки і, помітивши панночку, закричала:

— Тікайте!.. Он бариня стоїть!..

Жінка засуєтилася, почала як попало кидати своє лахміття назад у рядно. Одна сорочка впала в воду. Хотячи її піймати, перелякана баба штовхнула все рядно у воду, не перестаючи приговорювати:

— Ох, матінко!.. Ох, господи!.. Ох, боже ж мій!..

Дівчинка давно вже зникла десь між деревами. Катруся підійшла до берега.

— Здрастуйте, тітко. Чого це ви так перелякалися?

Баба нічого не відповідала, тільки безперестанно кланялась.

— Чого ви так перелякалися? Хіба вам забороняють тут прати?

— А забороняють, серденько, забороняють. А ви хіба... хто такі будете?

— Я приїхала сюди до подруги погостювати.

— До баришні Соні?

— Еге ж. А оце вийшла погуляти в саду.

— Погуляйте, погуляйте... Ох, пора ж мені бігти додому, — і баба знов почала вкладати білизну.

— А чому ви спішите? Ви ж прийшли прати.

— Та хотілось... трішки тут...

— Так чого ж ви уходите?

— А хіба можна?

— Та звичайно можна, що ж тут такого? Невже вам і такого пустака не дозволяють?

— А не дозволяють же, серденько, не дозволяють. Та тут садовник як побачить, так лиха й не обберешся. Як застукав мене раз, так я не знала вже, куди й тікати. І праник кинула та тікала.

— Так пощо ж ви ходите сюди, коли так? Хіба іншого місця нема?

— А де ж ти його візьмеш, того другого місця, коли річку так обгорожено панськими плотами, що й доступу до неї нема? А обходити сад дуже далеко, та ще в мене нога болить, то воно вже й зовсім погано. От таке й виходить, що роби, як знаєш. А в брудному ходити теж не той...

— Так ви попросіть бариню, щоб вона дозволила.

— Е-е... з-за такої дурниці та ще бариню безспокоїти. Та ще чи й дозволить? Бо хто ж і заборонив, як не бариня. Раз вони забули в купальні якийсь перстень чи серги, я вже не знаю, а воно візьми та й пропади, хтось узяв, значить. Ну, хто ж його знає, хто іменно узяв. Мало хіба в них у дворі народу? Усі ходять усюди слободно, їм усе й видно, що, де й як лежить. Ну, і хапнув хто-небудь. А бариня думає, що то з чужих хто. А хто ж там з чужих у ту купальню заходить? Не інакше, як свої. А бариня в одну душу — то баби, бо вони сюди прати ходять. Ну, от з тої пори й погано нам стало: або отак прокрадайся, як злодій, або йди в обхід саду хто й зна куди.

Катруся з якимось сумом слухала того простого буденного оповідання. Ця затуркана жінка вже самим виглядом посіяла жаль в серці дівчини — і ввесь її прекрасний, світлий настрій розвіявся, як туман. Одним ледве помітним дотиком зруйнувало його життя... До болю яскраво відчулося нараз, що довкола не лише квітки та зелень верб над тихою рікою, а що тут же десь приховалася велика скорбота, безконечне людське терпіння. Зникла з уст усмішка радості, і щось важке, серйозне положилося на тих гарних устах.

— А чого ж ви не перете, тітусю? Перить, я коло вас посиджу, — і Катруся примощувалася на перила містка.

— Спасибі вам, баришне... дай вам боже й здоров'ячка, і щастячка.

Баба знову розіслала своє рядно, брала звідти сорочку, полоскала її в річці, а потім, дуже розмахуючи праником, міцно біла по полотну. Вода бризкала в усі боки, долітаючи й до Катрусі, і дрібні перлинки, блискаючи, обсипали її черевичок та низ спідниці. Задумливо дивилася дівчина на гру фарб і слухала, як жінка, зрадівши, що стрінула співчуття, оповідала про своє сумом та сльозами перевите життя.

— Батько й мати мої теж були люди небагаті, то ж я ще змалечку знала, що таке недоїдок. Часом то вже так гірко приходилося, так важко, що й господи!.. А все ж молода була, здорова та й у батька-матери все ж якось свободніше. Вони й досі ще, богу дяка, живі, на хуторі Безверхім, може знаєте, живуть. І яке там не яке було дівування, а все добром згадується. А вже як прийшла пора заміж виходити та вийшла, — от коли мене вже справжня біда посіла та й досі не кидала.

— Назнали батько десь хлопця, таки чоловіка мого теперішнього. Не то, сказати, десь у шинку вони

з ним стрітилися, не то ще десь... господь уже там їх знає, а тільки приходять раз тато додому під мухою та й кажуть матусі:

— «Ну, стара, знайшов я собі зятя, а нашії Лепестині жениха».

— «Хто ж такий?»—це вже, значить, мати питають.

— «А от такий та такий!»

— І-і-і, лишечко!.. Цілком незнайомий!.. А хто ж він такий? А де живе? А що в нього є?

— А батько нічого й не знають: одно кажуть, що дуже гарний парубок, що він їм сильно понаравився. Ну, що ти тут будеш робити!.. І чує моє серце, що пропаду я навік, і батькові не смію сказати.

— А хіба ви любили кого саме тоді?

— Е-е, баришне... Хіба любов для нас? За роботою й у гору глянути ніколи, а не то що... Не любила я нікого тоді, а так просто не хотілося виходити заміж за чужого чоловіка. Хоч би ще знала, що воно там таке, а то... ну, як же його так? А нічого не поробиш: батько сказали, так ти тут хоч провались, а вони від свого слова не відступляться.

— А чим же батькові той парубок так подобався?

— Та господь же їх святий знає.

— Що він — багатий був, чи що?

— Та де там багатий!.. Як поїхав брат із батьком-матір'ю до нього, так розказував потім: хатинка, каже, набік похилилася, двору того стільки, що курям проса ніде посипати; городчик на два кущики капусти,—ото й усе. А я брата питаюся: «який же він хоч із себе?» А брат і каже: «там такий рудий, як глина, та все носом підшморгує»...

— Матінко моя!.. Як почула я таке, так не знаю, що зі мною сталося. Прямо, вірите, руки на себе хотіла накласти. А тато як уперлися,—і хоч ти тут що хоч. Було, і мати просять, і брат просить, а я так прямо в ногах валяюся— і нічого!

— Та чому ж це, чому це так? — допитувалася Катруся. Вона не могла зрозуміти таких відносин між батьком і дітьми; їй дико здавалося, як це батько може відбирати все щастя в дочки та ще так спокійно, мов так і слід.

— Та хто ж їх знає чому. Мати, було, кажуть: «Ти б таки бога згадав на старість літ. Як тобі не гріх — рідну дочку топити власними руками. Та вже як тобі так захотілося горілки напитися, так я тобі ціле відро куплю, заливайся, поки не тріснеш.

— А тато руками замотають... Ох, ти ж, лишечко! Що ж мені в світі божому робити? І таке на мене, баришне, напало, таке напало, що я вам і сказати не можу. Було, чи за роботою чи так якось — дивись, і забудеться на часину. А далі, як згадаю, що за нелюба заміж іти, та ще за рудого, то як уплутаюся в волосся, так скільки ухоплю в жменю, стільки й видеру, от їй же богу, не брешу!

— Та вже матуся почнуть мене вговорювати: «І доченько, і голубонько, та чого ж ти вже так побиваєшся. Та живуть же люди й гірше того, та й терплять»... А я їм на те: «А чому ж, матінко ріднесенька, і я повинна погано жити, та ще може найгірше всіх»?.. То вони, було, вже нічого мені на те й не скажуть... А чула, чула таки моя душа своє лихо...

Сумно слухала Катруся того убогого оповідання, — і таке було в неї почуття, ніби падала вона в якусь сіру безодню. Все, що за хвилину ще перед цим притягало, чарувало, тепер відлетіло геть. Зблідли кольори розкішних квітів, верби сумно похилилися над річкою, і навіть саме сонце вже не сміялося так весело, як перед тим. А на душі зробилося так важко від цього елементарно-простого людського горя, наче хтось зі слізьми дорікав за лихий учинок. Хотілося когось потішити, заспокоїти й тихо голубити.

А між тим дівчатко, бачачи, що мати так довго й так спокійно розмовляє з баришнею, осміліло й собі підійшло до кладки. Катруся поманила її до себе, але дівча довго думало — чи підходити, чи ні. Зрештою, дівчинка таки підійшла, хоч і дуже нерішучо. Катруся злегка обняла її одною рукою, а другою тихо гладила по голівці, слухаючи сумного оповідання матери. І дитина, зігріта сердечною ласкою, притулилася до незнайомої чужої баришні, і видно було, що так добре їм обом.

— Та так воно на мою думку й вийшло, недурно душа моя віщувала. Перевінчалися ми, відгуляли весілля. Як увійшла я в чоловікову хату... боже ж ти мій милостивий!.. Пустка-пусткою! Грязюка, сміття, на горищі курява по коліна. А на дворі ні курочки, ні поросятка; у хліві й одної цілої стіни нема, самі дірки. Прямо не знаєш, за що й хапатися, руки відпадають. А до того ще, ніде правди діти, і охоти великої не було. Як то говориться: за милим і робота не робота, а вже як за нелюбом... Але що ж поробиш? така вже божа воля... Мабуть, до якоїсь поганої книги моя доля в небі записана.

— Що не було й з початку добре, а де-далі, то гірше. Місяця не минуло після весілля, як побачила я, що почав мій чоловік випивати. Лишенько тяжке!.. Що ж тепер робити? Це, думаю собі, бог мене карає, що я до чоловіка неласкава. Любиш там чи не любиш, а як ти жінка, то жінкою й будь. Стала я до нього ласкавіша, і те, було, йому й те... Прямо думку його вгадую, але що ж — не допомгло. Що далі, то більш, що далі, то більш. Вже почав із хати тягти, а то вже, дивлюсь, і мене заходився бити. От воно й краще!.. Та вже як пішло, як пішло — та й досі... І не знаєш, чи живеш ти на світі, чи ні, і світ божий тобі немилий. Устанеш уранці — хоч би бог дав вечір скоріше. Прийде ніч — важко. Почнеш молитися та просити, щоб на

світ скоріше благословлялося. І діти не радують, прости, господи, мою грішну душу...

Баба перехрестилася, обітерла сльози рукою й замовкла. Мовчала й Катруся. Важким камінням лягло це оповідання на її душу. Над головою в вербах щебетали пташки, здалека чувся чийсь крикливий голос, але слів не можна було розібрати.

— А багато в вас дітей? — спитала Катруся.

— Воно не сказати й багато: оця замазана — це старшенька, а там іще дома двойко, та нехай не дає господь більш. І так нема за що рук зачепити, хата скоро завалиться, а тоді й зовсім — бери мішок на плечі та попід чужі вікна за проханням шматком іди.

Баба попрала вже все, поскладала в рядно, але ще не відходила: не хотілося розбивати гарного настрою, що якимось утворився від розмови з цією баришнею. Катруся це зрозуміла й спитала:

— А чи далеко ваша хата?

— Та ні!.. Як що отут через пліт перелізти, так по праву руку крайня хата. Може зайшли б коли?.. Оце огірочки скоро поспіють... У мене там того городу клапоть, а я таки всього потрошку насадила.

— Спасибі, зайду. Кажете, по праву руку крайня хата?

— Еге ж, еге ж!.. Крайня. Ну, Оксано, ходім.

— А я, мамо, праник понесу.

— Неси, неси. Ну, прощайте, баришне, спасибі вам. Дай вам, господи, чого самі ви собі бажаєте. Поможи вам, боже, на все добре.

— Та за віщо ж ви мені дякуєте? — здивовано питала Катруся.

— А за добре слово, баришне, за добре слово. Ходім, дочко.

Баба підняла вузол на плечі й пішла попід плотом. Оксана, вистрибуючи, розмахувала праником, а Ка-

труся дивилася їм услід і думала: як же мало люди чують добрих слів за життя, коли аж отак дякують!..

Перед нею все так само сяйливо простягалася річка, так само привітно висвистували пташки, але Катруся вже не могла цілувати всього того своїм закоханим поглядом. І хотіла, а не могла. Якесь особливе й значне почуття поволі втискалося в її душу, грозячи в дальшому заволодіти усією істотою. І солодко, і страшно було Катрусі прислухатися до зародження нового почуття.

* * *

На другий день Катруся прокинулася досить пізно: вчорашня подорож, безліч нових вражень, хмільний запах чистого повітря — все це вкупі навіяло на неї міцний, здоровий сон. Та й саме пробудження було якимось казковим, поетичним. Вікно в її покоїку було відчинене й тільки до половини завішане білою завісочкою. Сонце косим промінням падало на підоконня, а легкий ранішній вітерець щедро ніс запах росистої трави й землі.

Вірун обережно, щоб не струсити роси, нарвала квіток, злізла на цоколь під вікном, потихеньку відкинула занавісочку й кинула одну квітку на ліжко. Квітка впала на ковдру й тільки злегка бризнула росою на лице Катрусі. Вірун, прикусивши губу, кинула другу квітку й удачно попала в підборіддя. Катруся відразу прокинулася, спочатку трохи перелякалася, але побачивши квітки, догадалася, чиїх рук це справа, і закрила очі. Вірун ледве втримувалася, щоб не зареготати, та все стріляла, стріляла квітками в дівчину. Нарешті, коли ввесь запас бомб уже вийшов, вона дзвінко й весело розреготалася:

— Більш нема, ха - ха - ха!..

Потім скочила на підоконня і, як була, з мокрими від роси ногами, кинулася до Катрі на ліжко, цілувала, обіймала, розкидаючи квіти.

— Голубонько, золоту моє, милесеньке, гарнесеньке, добресеньке, — приговорювала вона за кожним поцілунком. Катруся відбивалася від неї.

— Квітки подушила!.. Ах, господи!.. Та ти мене задавиш!..

— Нічого, нічого... Я вам ще кращих квіток нарву, бо я ж так люблю, так люблю вас, як ніхто й нікого! Ви ж краща за всіх, кого я тільки знаю. І коли я виросту велика, хочу бути такою, як ви, і ніякою більш.

— А коли ж ти виростеш?

— О, ще нескоро! Я ж тепер така манюня-манюня...

При тих словах Вірун випросталася, показуючи свій справді для такої дівчини досить великий зріст. І це здалося таким смішним обом дівчатам, що вони дзвінко розсміялися, особливо Вірун: вона загалом почувала зараз якусь повноту життя, і їй було надзвичайно весело.

— Ну, вставайте ж, нарешті, вставайте. Сором так довго спати. Нехай уже мою сестру піп ще при охрещенню назвав Сонею, а ви ж таки — Катруся.

Вірун термосила дівчину, а потім нараз пошепки, і навіть оглядаючися, сказала:

— А знаєте що?

— А що власне? — в тон їй відповіла Катря.

— Ходімо зараз купатися.

— Добре! Я й не уявляю собі сільського ранку без купання.

— І я з вами. Можна?

— А чому ж би ні?

— Та бачите... Моя мамал, загалом, жінка суворих правил, а в присутності високо й багато шановної Зої Володимирівни вже цілковито тратить голову при

виконанню всіх тих параграфів, правил і законів доброго тону, правильного виховання й ще чогось. У неї під такий час, як то кажуть, ум за розум заходить, і ви не дивуйтеся, коли вона в один прекрасний день цілком серйозно почне твердити, ніби черевики треба носити на голові, а брилик на ногах. Це буде означати тільки, що вона просто переплутала правила.

— Але й язик же в тебе, Вірун!

— Такий же, як у всіх інших смертних. Навіть у вас, о моя богине, не червоніший. Ну, так от моя mutter, під натиском отої армії правил, не дозволяє мені купатися доти, аж поки на фізіономії Зої Володимирівни не покажеться якийсь осібний знак, вроді Скорпіона, Рака, Козерога, чи ще там чогось. А що я глибоко певна, що високопочтенна Зоя Володимирівна й досі знаходиться під знаком «Діви», то я вважаю себе вправі купатися що-дня, і то не менш, як по десяти раз.

— Коли так, то я не піду з тобою купатися.

— «Що чую я?.. Які страшні слова»!.. — патетично задекламувала Вірун.—Катерино Юр'івно!.. Вас я чую, чи кого іншого? О, ні, ні, ні!.. Це злий дух під час сну заліз у вашу внутрішність і говорить тепер звідти вашими прекрасними вустами. Ви, жінчина свободи, смілий провідник, що не страшилась навіть блискавичних поглядів Зої Володимирівни, — і ви мені говорите про потребу схилити голову перед натиском обставин! Ви?!.. О!.. Хха-хха-хха!.. «Бути чи не бути? От в чім закорюка»!..

Вірун вплутала пальці в своє довге розпущене волосся й великими кроками трагічно ходила по хаті.

Катруся помирала зо сміху, дивлячись на те все.

— Ой!.. Ти мене вмориш!..

— Згоджуйся, нещасна! Інакше рука лицаря герба Зеленої Калюжі зараз же проштрикне тебе наскрізь, і ти вмреш з іменем прекрасної Мармеладини на вустах:

Але нараз Вірун облишила свої пози і, ласкаючися, примилуючися, просила:

— Ну, Катрунчик!.. Ну, пуньпунчик!.. Ну, голубчик! Дозвольте мені з вами викупатися.

— Та як же я можу, коли тобі мама не дозволяє?

— А хіба ви повинні знати, що вона мені дозволяє, а чого не дозволяє? Оголошень про те, сподіваюся, ви не читали ні в одній, навіть найбільш розповсюдженій газеті. Уявіть же собі, що я сказала вам про те мудре рішення не до купання, а після нього. Ви ж в таким разі були б праві й невинні, як ті горлиці, котрих Марія приносила до храму. Адже ж так?

— Ну, це інша річ. А тепер же я знаю.

— А хіба це міняє діло? Хіба хто-небудь буде знати, коли ви про це довідалися? Але, зрештою, пощо ці всі балачки? Коли ви категорично відмовляєтеся взяти мене з собою, то я не буду купатися з вами, але полізу просто з берега в річку. Не будете ж ви мене витягати звідти за ноги.

— Ну-ну-ну!.. Звичайно, коли ти грозиш такими мірама, то я мушу згодитися, але вважаю це за насильство з твого боку.

— І за бунт проти родинного правительства! Нехай буде й так. Але приймаючи на увагу, що я й зачинщик, я й товпа, я й пастир, я й вівця, то відповідати буду тільки я, я, я — Віра Іванівна Коншіна, потомна дворянка й кавалер багатьох чужоземних регалій. Ура, ура, ура!.. Наша взяла!.. Тепер дванадцять тисяч єгипетських пірамід будуть дивитися з горища нашого будинку на мене, коли я тріумфально буду проходити мимо Зої Володимирівни. О, уявляю собі розмір її тривоги за моє дороге цінне здоров'я й за здоров'я моїх майбутніх дітей!..

Катруся прямо помирала від сміху. Вона так реготалася, що Паша, занепокоєна надзвичайним шумом,

прибігла довідатися, що тут робиться. Але побачивши Віруна, заспокоїлася.

— А, це баришня вже встали, — констатувала вона, і цим уже все сказала.

Наскоро вбравшись, пішла Катруся з Віруном купатися. Сад уже прокинувся, сяючи радістю. Небо, сонце, пахощі й звуки — все було чудове. Над рікою підіймалася пара, а риба, викинувшись, розсипала перли в блакитних колах. Видно було піскувате дно, фантастично тріпотіли на течії водорослини, ріка манила кинутися в її прозорчості хвилі. Купальня, біленька, гарненька, тріпотіла й іскрилася від води.

Вірун в одну хвилю роздяглася і з криком, як лебідь, кинулася в воду. Її рожеве пещене тіло світилося на сонці, і Катруся мимоволі залюбувалася легкими й красивими його вигибами.

— А чому ж ви не купаєтеся? Вода така гарна!.. Дивіться: оце — по-собачому. А показати вам, як матроси плавають? — і вона то немилосердно бовтала руками перед собою, то дужими широкими вимахами в одну хвилю перепливала купальню.

— Де ти навчилася так добре плавати? — питала Катря.

— Це мені бог так дав за добродітель непослуху родителям. Мені ще з самих пелюшок було заборонено купатися в річці, але я завжди вміла знаходити отаких слабовольних, як оце ви, і побідивши їх, ішла вчитися плавати.

Вірун впливла геть з купальні й попливла кудись далеко. Катруся роздяглася, зійшла з двох приступочок до води й торкнулася схвильованої поверхні ногою. Вода здалася холодною, і дівчина здригнулася. Ледве помітна усмішка легко промайнула по її обличчю. Маленька хмарка звільнила сонце, і воно сліпучо вдарило вздовж по річці, наскрізь сріблячи кожну хвилю. Тепло-ніжними дотиками обняли про-

мені гнучкий стан дівчини, що стояла прямо під сонцем, розкішним рисунком відбиваючися в воді. Стало так гарно; уста піврозкрилися; а очі, радісні, блакитні, як само небо, захоплено дивилися на срібне-срібне павутиння, що сяло й тріпотіло в кутку купальні. Слух чарувала музика природи, дихалося повними грудима, і на душі було спокійно.

Нараз за купальнею почулося дике визкотіння й якісь надзвичайні крики Віруна.

— Ой!.. Ой!.. Ой!.. Боже мій!.. Ідьте геть!.. Ой, що ви робите!.. Як вам не сором!.. Я мамі скажу!.. Ой!..

Між тими словами й визкотінням чувся ще чийсь мужський голос, а потім нараз крик Віруна.

— А-ах!.. Потопаю!.. Рятуйте!..

В крайнім переляку кинулася Катря в воду, але в цю хвилину коло неї вирнула Вірун і, схопившись за перильця, почала божевільно реготатися. Вона присідала, захльобуючися в воді, безсило випускала перильця з рук, і знову реготала, реготала без кінця.

Катруся нічого не могла зрозуміти.

— Що з тобою?.. Чого ти так кричала?.. Чого ти так смієшся?

Але Вірун за сміхом нічого не могла відповісти. Вона й хотіла щось сказати, але новий напад сміху знову валив її в воду. Скінчилося тим, що й Катруся заразилася її сміхом і собі почала реготатися. І так воно йшло щось довгенько, поки дівчата не заспокоїлися більш-менш, і Вірун дістала змогу говорити.

— Я попливла до острівця під тим боком. А як уже підпливла ближче, дивлюся— а наш милий студіоз Сюся стоїть чомусь на тім боці. Я вдала нібито його не помічаю,— мені цікаво було знати, що він буде робити. Вилізла я на острів, розпустила волосся й ходжу собі між вербами, мов наяда, співаю пісні та рву квітки. Дивлюсь— а мій студіоз ні з місця. Стоїть, та ще й за дерево захилювся. Тоді я ніби при-

мітила його, як ошпарена, кинулася в воду й почала репетувати на все село. Ви ж певно чули, як я не своїм голосом ревла: «Як вам не сором! Мамі скажу», і т. д., все в тім же дусі. А коли вже в мене не ставало сил удержатися від сміху, я поринала й реготалася в воді так, що тільки бульбашки здіймалися. А бідний студіоз перелякався на смерть, щось мені кричав, виправдуючися, але потім утік, без сорома казка. Навіть знак власного достоїнства — форменну фуражку свою згубив.

І все це оповідання Вірун пересипала таким дзвінким сміхом, що Катруся не могла утриматися й реготала собі, і цей дівочий сміх перловими зернами розіслався по хвилях веселої річки, під вербами й очеретом, дразнячи зозулю в далеких деревах.

Нараз за дверима купальні почувлися голоси, а властиво голос Зої Володимирівни.

— О!.. Священні тілеса йдуть обмиватися! — говорила Вірун. — Таїнство!.. Таїнство!.. Треба закупатися швидче, а то як ця мумія влізе в воду, так і вода задхнеться.

І Вірун почала так несамовито поринати та плескатися, що збила всю воду в піну довкола себе.

— Це ви, рання пташечко, так купаєтеся? — почувся ласкавий голос т-тє Коншіної.

— Ой!.. Рятуйте!.. Мама!.. Ой!..

— Віро!?!.. Це ти? А я ж тобі заборонила.

— Матусю!.. Голубонько!.. Вода тепла, їй-богу! Спитай хоч у Катерини Юр'ївни!.. Як у самоварі!

— Це все одно. Раз я тобі не дозволила — значить...

— Матусенько!.. Золото мое!.. Я більше ніколи ніколи не буду слухатися. Ой, чи то пак ослушуватися! Вибачте тільки на цей раз. Я не заболію, даю слово чести!..

Катруся відкинула гачок і відчинила двері.

— Та вже пробачте їй на цей раз, — просила Катря m-ме Коншину. — Вода справді тепла.

— Може вода й справді тепла, але насамперед треба слухатися старших, — суворо протягла Зоя Володимирівна.

— «Чти отця свого і матір свою, щоби благо тобі було й довголітним ти був на землі», — зашепотіла Вірун, піднявши очі до неба й молитовно зложивши руки.

Соня не витримала ролі дорослої панночки й порснула зі сміху. За нею Вірун, Катруся: не витримала сама навіть m-ме Коншіна. Та й справді: ранок був такий прекрасний та веселий, що лише Зоя Володимирівна могла не сміятися. І вона зосталася холодною, як мармурова статуя. З мовчазним докором довго дивилася на всіх, а потім знизала плечима.

За спільним столом під час снідання всім було теж страшенно весело: жартували, сміялися, пересипали бесіду всякими дотепами, анекдотами. І тільки бідний студент сидів увесь час мов на голках, що - хвилі чекаючи якої вихватки з боку Віруна. І таки недаремне. Коли після довгого сміху прийшла коротка павза, Вірун не втратила моменту і «томним» голосом а-ля Зоя Володимирівна, промовила, звертаючись до студента:

— Ах, як ви мене налякали сьогодні!..

Студент немилосердно почервонів. Усі, очевидно, зацікавилися, посипалися питання—що, де, як, коли; але Вірун, скромно й соромливо потупивши очі, відмовчувалася. І тільки раз сказала:

— Нехай він... вони розкажуть...

Зверталися до студента, але той стерявся й не знав, що йому робити й як поводитися. Він почервонів, аж посинів і, моргаючи повіками, повторював:

— Я не знаю, про що говорить Віра Іванівна... Я не знаю, про що говорить Віра Іванівна...

Весела компанія невгавала: усі просили, доби-
валися, Соня навіть розсердилася на сестру, але та
обгородилася скромністю, як сталеву стіною, і
на всі напади відповідала лише соромливим опу-
сканням очей.

— Вірко! Нарешті це обридає!.. Думаєш, мабуть,
що це надзвичайно дотепно.

— Ах, Соню!.. Коли б ти тільки знала! — томно
протягла Вірун і взялася пити свій чай. Але, гля-
нувши на свою жертву, приснула зо сміху, забриз-
кавши чаєм стіл і мало не всіх присутніх.

Усі посхоплювалися з місць, почали обтрушувати-
ся. Навіть Вірун на хвилину зникла.

— Віро!.. Іди геть з-за столу!.. — насупивши брови,
прорекла м-ме Коншіна. — Ти не знаєш, як треба
поводитися.

Вірун шумно зідхнула і, проходячи повз студента,
голосним шепотом сказала:

— От що я мушу через вас терпіти, о коварний!

Пан Бординський піднявся з місця і, розшаркуючись
перед м-ме Коншіною, говорив:

— Прошу великодушного дозволу розділити гірку
долю безвинної мучениці.

— І я! — обізвався учитель.

— І я! І я! — як завжди з ентузіазмом завизко-
тів м-еур Турбаков.

Всі давно вже сиділи за столом, і хотілося встати.

— Панове! Надаремне ви так робите. Треба, щоби
вона знала, як вести себе. Нехай би це їй було
карою.

— Ми всі просимо такої ж карі й для себе.

Усі повставали, загомоніли, і тільки бідний студент
не знав, що йому роботи — чи йти за протестан-
тами, чи зостатися під охороною високоцнотливої
Зої Володимирівни. Але поки він рішав, виновниця
всіх пертурбацій бомбою влетіла на терасу.

— Приїхав!.. Приїхав!.. Семен приїхав!..

Тут зчинилося вже й справді хто й зна що. Усі закричали, як божевільні, кинулися бігти. Катруся теж бігла за всіма, підхоплена загальною течією. Бідного Семена буквально засмикали: один питався, чи купив він золотого та срібного паперу; другий — чи віддав записку, кому було треба; третій—чи привіз книгу. Навіть студентик забув про своє виключно нещасливе становище й теж про щось питався. А що робилося з Віруном, то й передати не можна.

На щастя, Семен привіз, купив і зробив усе, що було йому велено; зрештою, інакше й бути не могло, бо його розірвали б на шматки. Зараз же забрали в нього всі покупки, книжки й гурмою посунули до улюбленої альтанки. Вирішили насамперед зачитати романи, аби загалом скласти собі те чи інше поняття про турніри, їх обстановку й т. ін. Вірун деспотично взяла собі право читання, хоч, треба признатися, з нею ніхто й не сперечався. Сіли в коло, а Вірун, голосно відкахикнувши, суворо й поважно почала читати якийсь розпролицарський роман.

«Посеред глухого дрімучого лісу, що довколишні селяни називали Сан-Жермен, можна було бачити двох їздців, обох з попущеними заборолами. Один з них сидів на чорному, як ніч, коні, що гордовипинав свою ший, поблискуючи копитами; другий же сидів на коні білім, як день. Старший їздець—це той, що їхав на чорному, як ніч, коні, був високий, дужий, і легко ніс свої ковані зі стали лати, під якими певно би зігнувся всякий інший лицар; чорний його шолом був такий міцний, що по нім сміло би можна було топтатися конем. На молодшому ж їздцеві були легенькі лати з полірованого срібла, але й вони були, видимо, лицареві зтяжкі—він ледве сидів на сідлі.

«По довгій мовчанці, під час якої старший їздець закоханим поглядом дивився на свого товариша, на-

решті білий лицар промовив голосом, ніжним, як спів соловейка в теплу літню ніч:

— «О, Ромуальд!.. Скажи мені, чи скоро ми приїдемо до твого замку? Ці доспіхи давлять мені плечі, а цей шолом тисне мені голову. Я не можу більше їхати.

— «Дорога моя Розамундо!.. Тепер нам зосталося проїхати лише володіння одного злого лицаря Людовіка Трирукого, на прізвище «Тисяча чортів»,— і тоді ти моя навіки.

«Читач, очевидно, догадався, що їздець на білому коні був ніхто інший, як прекрасна Розамунда, котру Ромуальд вирвав із замку злого чарівника, котрого ми зараз назвемо. Вона вже давно любила молодого Ромуальда (це й був він) і, живучи в замку лихого чарівника, увесь час сумувала по нім. Вона грала на лютні ніжні романси й плакала гірко ночами, змочуючи свою сніжнобілу подушку щирими сльозами.

«Але одної темної ночі, коли вітер свистів і ревів, як божевільний негр, що вирвався на волю, а вода в рові довкола замку підіймалася вверх величезними хвилями, красуні Розамунді удалося спустити з замкової стіни свою вірну рабину туркеню Фатьму з листом до свого милого.

«Молода туркеня по довгім безуспішнім шуканню зуміла, нарешті, знайти Ромуальда, розказала йому, як знайти потайник, увійти до замку й викрасти дорогу Розамунду. Відважний лицар Ромуальд, недовго думаючи, зробив усе так, як сказала Фатьма, скоро й тихо викрав прекрасну полонянку, але вірна рабня заплатила за те своїм життям. Треба вам сказати, що потайні двері в замку злого чарівника були влаштовані так, що могли бути одчиненими лише двадцять дві хвилині на добу. І от, у ту саму хвилю, коли треба було вже сідати на коней і гнати їх скільки духу,— Фатьма нараз згадала, що на столі

зосталося дороге перлове намисто, і сказала, що побіжить за ним. І Ромуальд, і Розамунда зі сльозами просили її, щоби вона зосталася, але вона запевняла, що встигне, і побігла.

«Трудно сказати словами, що переживали молоді люди в ті хвилини, коли Фатьма бігла назад. І в той саме момент, коли вона вже добігала до дверей,— важке залізо з грюкотом спустилося вниз, і бідна туркеня зісталася по той бік дверей.

— Ах, ах!.. Фатьмо, Фатьмо! Що з тобою буде! — скрикнула Розамунда й схилилася на гриву коневі.

«Але в цей момент Ромуальд закричав:

— «Вперед! За нами погоня!— і обнявши лівою рукою красуню, погнав скільки духу коней уперед.

«Це було два дні тому. З тої хвилини ні Ромуальд, ні Розамунда не сходили з коней; тому й не дивно, що ніжна красуня майже цілком вибилася з сил і ледве трималася на сідлі.

«В цей момент з-за густих дерев лісу показався високий замок на горі. Він був оточений глибоким ровом, в якому плескалася на дні чорна вода. На самій високій башті замку стояв вартовий в зеленім убранню. Побачивши наших їздців, він підняв ріг і тричі протрубив.

«В ту ж хвилю піднялися ворота, спустився міст через рів, на ньому показався лицар, за яким на приличному віддаленню їхали два оруженосці.

— «Ах! це Людовік Трирукий!— злякано скрикнула прекрасна Розамунда.

— «Так, моя дорога. Але можеш бути певною, що я з честю витримаю цей останній бій,— твердо сказав молодий лицар.

— «А як би ти вмер, то знай, що я заколю себе мечем, а не дістануся більш нікому.

«У цей момент наблизився грізний Людовік.

— «А-а, тисяча чортів!.. Ось вона, та птичка, що вилетіла з клітки мого приятеля й брата, лицаря Оттона гербу «Неподужана Рука»!.. Добре, добре!..

— «Ти помиляєшся, лицарю. Цей їздець — то мій молодший брат Генріх, — пробував останнього способу Ромуальд. Іншим часом він не понизився б до переговорів, а прямо погнав би на ворога, але тепер він пам'ятав одне — що бідна Розамунда ледве тримається на коні.

«Але старого Людовіка не так то легко було обдурити.

— «Ха-ха-ха!.. Тисяча чортів!.. Коли це справді так, то у твого молодшого брата старший брат поганий лицар, бо не вмів навіть вивчити свого молодшого брата сидіти в сідлі.

— «Воююче стерво! — скричав ображений Ромуальд — Бери в руки свого ножаку, що ти певне називаєш мечем, аби ніхто не міг сказати мені, що я вбив тебе беззбройним. Будемо контраверсувати!

«З тими словами Ромуальд направив свого коня прямо на ворога. Людовік Трирукий з диким криком погнав свого, — і лицарі стялися.

— «Ромуальде!.. Ромуальде!.. — у одчаю закричала прекрасна Розамунда й хотіла закрити лице руками, але її ніжні рученьки вдарилися об забороло»...

.....
Катруся навіть з якоюсь зацікавленістю слухала читання. Їй подобалася наївність конструкції, безпідставне й комічне нанизування фактів один на один, та ще ніби вмисне таким способом, як ніколи не буває в дійсності.

Але при тім усім думалося, що такою ж оце «духовною їжею» годувалися тисячі людей. Ромуальд і Розамунда два дні їдуть, не встаючи з сидел — нехай це ще буде можливе; а Людовік Трирукий уже знає, що вони будуть їхати повз нього і, сидячи на

коні, чекає за брамою. Очевидно, як що не припустити, що Оттон Людовікові дав знати телефоном, треба вдатися до чарів. А оті потайні двері на 22 хвилині!.. Та це ж чудово!.. І хоч може ніколи не було на світі таких дверей, але Фатьми такі, що з готовістю жертвували життям за перли своєї паночки—такі Фатьми напевне були. А тепер? Як мало людей, які навіть для безконечно вищих завдань пожертвували би не то життям, а навіть вигодою. Тепер навпаки: на кожному кроці натикаєшся на факти цілком іншого порядку, коли одна людина відбирає у другої й життя, і честь, і все. Давлять, топчуть, підставляють ногу... Культура!... А які блага принесла вона багато-мільйоновим масам, що залишилися при тих самих потребах і способах їх задоволення, з якими існували за часів отих Ромуальдів та Розамунд? Чи легше отій бабі, що бачила я її вчора, від того, що от я приїхала сюди не кіньми, а залізницею?

Думка про бабу наче шпигнула дівчину в серце; вона пригадала, що обіцяла бабі зайти, але ця обіцянка якось вилетіла з голови. Катрусі стало соромно.

— Коли навіть купання й читанка безглузлого лицарського роману змогли вигнати з моєї пам'яті думку про нещасну людину, то що ж буде далі? — з докором питала вона саму себе.

Оце звичайне відвідання бабиної хати вже якось півсвідомо в'язалося в душі дівчини з чимось далеко важнішим і серйозним. Коли б хто спитав її, чому вона надає такого значіння такому дрібному фактові, вона певно нічого не могла би відповісти, але от чомусь відчувала якусь значучість того факту, якось несвідомо знала, що, переступаючи поріг бабиної хати, вона тим самим переступає якусь грань. І от, не можучи ставити опору тому якомусь особливому

внутрішньому почуттю, Катруся використала хвилю, коли увага всіх звернулася на опис бійки між лицарями, потихеньку встала й вийшла.

Зайшла до кімнати, щоби взяти капелюшок.

— Що ж ви кинули свою компанію? Вас мабуть не цікавить забава дітей? — спитала m-me Коншіна.

— Ви, мабуть, краще чуєте себе в компанії хорих та різаних трупів, — ехидно вставила Зоя Володимирівна, видимо хотячи вколоти дівчину, але Катря, зайнята своїми думками, і не зрозуміла навіть. Вона просто сказала:

— Ні. Мені тільки хочеться пройтися селом. Я ж іще не бачила села.

— Там нічого нема цікавого: хати, плоти, курява, от і все, — говорила m-me Коншіна. — От дайте мені відпочити кілька день, і ми, от хоч би на тім тиждні, влаштуємо прогулку на гору, або в ліс, або на хутір. Там хоч буде де походити, а в селі нема нічого цікавого.

— Я, бачите, так не часто бувала на селі, що мені тут усе здається цікавим.

— Ну, ідіть, ідіть. До снідання певно вернетесь?

— А як же. А зрештою, коли я, може, спізнюся, то ви, будьте ласкаві, не чекайте на мене.

Надівши капелюшок, Катруся вийшла в двір, і як тільки переступила поріг хвіртки, зразу якось відчула, що вся «цивілізація» зосталася позаді, наче б то її знаменували тільки газони та цвітники, розкидані в поміщиному дворі. Звичайна сільська вулиця, прогрітий сонцем пісок, густий глід попід панським парканом, пара свиней під плотом у холодочку — все то були ознаки якогось другого світу, і дівчину обхопило незрозуміле почуття цікавості. Що там, за цими плотами, за цими біленькими стінами? Чи живуть там люди? Що люблять і кому моляться?

Розжарений пісок дихав душно. Коли довелося пройти під перехиленою через пліт вишнею, ласкава прохолода торкнулася лица, груди зідхнули свободніше й глибше. Далеченько на горбочку, видко було, гралися діти, і їх сорочечки здавалися білесенькими на сонці. Бзово-лилові тони тіней впали на дорогу. І піднята несвідомим почуттям радості, легкими кроками переходила дівчина вулицю.

Хату Лепестини вона знайшла зразу. Вже на перший погляд видко було, що тут безвихідною гостею була бідність. Двір заріс травою, і тільки вузьенька топтана стежечка еднала вулицю через ворота з сіньми хати; ворота майже розвалилися, а хвіртки не було й зовсім. Хата стояла обідрана, брудна, як п'яниця після бійки в шинку. У загороді визкотіла свиня, підіймаючи рилом ворітця; де-кілька поросят вовтузилися коло неї і теж підсовували свої рильця під колоду. Тік був сонний, закинений і теж заріс травою; від усього господарства віяло якимось сумом. Так сумно буває лише на попелищах та руїнах, де кожний камінь нагадує, що й тут колись кипіло життя.

Навіть пса, цього доконечного й неодмінного додатку селянського двору, навіть пса не було чути, і здавалося, власне це виставляло наперед, робило більш очевидними темні сторони вбогости двору. Неначе дужче вилізли зі стріхи обсмикані кіски очерету, що ним було вкрито половину хати від сіней; на дворі була спека, а вони чомусь здавалися мокрими, наче в осінній вечір.

Катруся відчинила двері й увійшла в хату. Знайомий запах сільського житла, запах, якому вона ніколи не могла дати назви, ударив їй в лице, обхопив усю і вже цілковито відгородив від усього іншого світу.

Лепестина поралася коло печи; в ту хвилю, коли Катруся входила в двері, вона майже вся всунулася

в піч і роздмухувала там вогонь. На підлозі, увесь мокрий, лежав малий хлопчик і кричав, скільки було сили.

— Драстуйте, Лепестино!

Баба витягла себе з печі і, обернувши своє червоне від натуги лице, кілька секунд дивилася мовчки, очевидно, не пізнаючи, хто з нею говорить. Нарешті лице її прояснилося, і вона радісно скрикнула.

— Баришня!.. Здрастуйте, здрастуйте!.. Он люди вже давно пообідали, а я все ще возюся. Сідайте, пожалуйте, сідайте. Ох, і погано в нас, і сісти нема на чому.

— Та ви не турбуйтеся, я сяду.

Лепестина кинулася змитати з лави та все примовляла.

— З непривички вам сідати у такому. Ох, боже ж мій, і коли ж я зберуся причепурити хату хоч трохи. Живеш... і бог бачить.

— Та ви не турбуйтеся, тітко, я й сама змету. Ви краще погляньте, в печі знов загасло.

— Ох, лишечко моє тяжке! Отак, як бачите. Недурно кажуть, що в багатого повна піч дров, та всі й горять, а в бідного одне, та й те не горить.

Лепестина знову кинулася до печи. Дитина, що затихла була на хвилю, знову почала кричати; мокра, червоного, линючого ситцю сорочечка облипла на тільці й з кожним рухом все більш бруднилася. Розмахуючи однією ручкою, дитина ввесь час стукала нею об чавун, що стояв на землі коло печи.

— Чого це воно плаче?—питала Катруся.—Їсти хоче?

— Та ну-да ж, їсти захотів, сучий син.

— Хлопчик?

— Та хлопчик же, та ще й Степан.

Катруся присіла коло дитини. Неприємний запах лежалої мокрої одежі зупинив її на хвилю, але тільки

на хвилю. Катруся підняла дитину під руки й поставила.

— Ну, Степанку... Ну, маленький... Годі вже тобі, годі,—промовляла вона, обсмикуючи мокру сорочечку. Десь у глибині ворушилося почуття бридливості, але дівчина дужала його.

Дитина, завстидавшись чужої людини, замовкла. Величезні блакитні очі, повні сліз, з жалібним острахом дивилися на незнайому панночку, і щось прибите було в усій цій маленькій скуленій фігурці, наче дитина чула вже, що воно — мужича й не сміє турбувати своїм криком панських вух, а тим більш бруднити панських рук своєю мокрою сорочкою.

І гострий жаль проїв Катрусине серце, бачачи це маленьке тільце, ці губенята, що ще тремтять від плачу. Блакитні очі, повні великих дитячих сліз, проходили, здавалося, в саму душу. Хоч би не блакитні вже були, а якісь інші; бо в блакитних і без того завжди світиться якась печаль. І думалося: пощо ти родилося? Чи приготувала тобі доля хоч щось ласкаве, щасливе, рожеве? Ні, мабуть нічого. А як що нічого, пощо тоді ти прийшло на світ?

Схвилювавшись, забула Катруся й про гидливість, та цілувала цю безпомічну дитину, а в ньому — всіх їх, отих безщасних селянських дітей. Мов поцілунком своїм чистим дівочим хотіла винагородити за майбутню лиху долю.

На правій ручці хлопчика помітила Катруся покалічені пальчики. В першу хвилину здалося, що то просто так їх держить дитина, але це було каліцтво. Катруся підняла ручку, і вся рука до ліктя повисла.

— Що це?—з жахом крикнула дівчина.

— А що там таке?—обізвалася Лепестина. Вона все ще ніяк не могла подужати своєї печі.

— З рукою!

— А... Це давно вже.

— Та як же це сталося?—питала Катруся. Вона боялася подивитись на ті скручені маленькі пальчики.

— Та так і сталося. У нас це просто робиться: сидів на возі, Оксана кудись утекла, а воно взяло й брикнуло на землю. Та добре, що я нагодилася скоро, а то б свиня з'їла.

— Свиня?..

— Ні, я кажу, що могла б з'їсти. Ну, от з того часу почала й почала ручка сохнути. Що тут робити? Ми до діда,— тут на хуторах дід один живе, Смикало прозивається, він костоправом у нас. Пішла я до нього, а він саме гній на віз складав. Так і так кажу йому. А він: «чорт вас тут носить по будніх днях. Саме пора робоча, а вас розносило». Яюсь вже та яюсь я його упросила, взявся він за мого Степанка. Смикнув раз за ручку, смикнув другий, повертів, пошепотів щось, велів капустияного листа прикладати, та ото й усе. Ну, це ж відома річ, як до дитини з поганим словом приступити та замість бога нечистого згадати, то вже з того толку не буде. Сохне ручка та й сохне, вже ми й другого кой-чого прикладаємо, ніщо не помага. Давай ми тоді до міста збиратися, там костоправ один, люди казали, добре править. Ну, що ж... Приїхала я до нього, звелів він роздягнути Степанка, подивився.

— Уже смикали? — каже.

— Та смикали, — кажу.

— Ну, то ж і їдь до того, хто смикав.

— Як це? — кажу.

— Та дуже просто. Досмикалися до того, що тепер уже нічого зробити неможна. І говориться вам щоразу, і все,— а от не слухаєте. Ну й возись тепер, як знаєш.

— Я вже йому й так і так. Я й заплачу, кажу, я й усе. Бо куди ж воно годитиметься калікою. А він — і грошей, каже, не візьму, і робити нічого не буду,

бо нічого вже не можна зробити. А що він калікою навек зостанеться, так нехай батькові-матері скаже спасибі. От ліва рука у нього буде здорова, так нехай, каже, посмикає батька-матір, щоб знали, як за дітьми глядіти. А то родити родять, а до ума довести не можуть. То так воно калічкою собі й росте з того часу. Та поки ще мале, то с'як-так, а що далі буде, так один господь святий знає. Який же з нього робітник без руки?

— Його вчити треба. Щоб коли не руками, так головою він міг заробити собі шматок хліба.

— Та вчити все одно доведеться, нехай уже три роки походить.

— Я не про таке учення. Я кажу, що в гімназію його віддати, або в реальну школу.

Лепестина тільки плечима здвигнула

— Я не знаю, серце, що воно й таке.

При цих словах Катрусі здалося, ніби білий якийсь привид усміхнувся до неї беззубим ротом іронічно. Яка величезна прірва відділяє оцю Лепестину й її дітей від усього культурного світу!.. Раніше це знала Катруся тільки теоретично, як і взагалі людина знає багато істин, не втіляючи їх в конкретні форми. Але тепер гола дійсність наче аж реальним дотиком вдарила по нервах. Про яку «гімназію» може бути тут річ, коли люди не знають, чи будуть вони завтра обідати, а чи ні? А між тим— о, боже— що буде робити каліка на селі? Чим жити?

І на душі зробилося ногано. Безвихідність колола думку, а пам'ять додавала: і таких Степанів—тисячі, тисячі!.. Безконечність людського горя блиснула на мить неодолимою безоднею й показала, що сили одної окремої людини щезають у тих величезних чорних просторах.

Аби позбавитися того гнітючого почуття, Катруся почала дивитися по хаті, що би дати дитині їсти.

Знайшла у брудному горщику трохи овечого молока, покоришила туди м'якушки хліба й почала годувати дитину.

— І охота ото вам, баришне, возитися з ним. Киньте його! Бачите, який він замуразаний!..

Знадвору почувся дитячий стривожений голос.

— Мамо! Мамо!

— Що таке? — не підвищуючи голосу, питала Лепестина, а сама не переставала возитися коло печи.

— Наших... овець...

Лепестина зразу випросталась, перелякано моргаючи очима.

— Хто?

— Ганнущенко...

В хату увійшла Оксана. Вона ледве переводила дух.

— А Максим же де?

— Він заснув... під грушею...

— Ах, ти ж, стерво прокляте!.. — і Лепестина, як була, кинулася надвір. На бігу схопила хворостину, але в ту хвилину, як вона вже вибігала з воріт, на зустріч їй показалося восьмірко її овечат. Їх гнав якийсь дідусь.

— Ну, Лепестино, — шамотів він, — оце з тебе півкварти, дивись. А то й цілу квартиру.

Лепестина зраділа невимовно.

— Де ж ви їх, дідусю? Та як же?..

— Та я навипередки з Ганнущенком. Він собі, а я собі.

— От спасибі, дідусю, дай вам бог здоров'ячка! От спасибі, так спасибі...

А дідок, гордий зі свого вчинку, навіть не чув дяки, і говорив, не звертаючися до Лепестини, а так собі.

— А та шолудива Олена роззявила свою вершу та й зіпає ще з-за плоту. «А що ти там, чортів діду, робиш»? А я не слухаю, та за вівцями, та за

вівцями! А оця кудлатенька така дурна — як смиконе! Я за нею — оце й ногу збив, а таки, бач, усі!.. На їх тобі, Лепестино, та поставиш у неділю півкварти. А хлопця треба добре прохворостити, щоб не спав коло скотини. А то так і щастя своє проспить.

— Я ж йому, сучому синові, дам!.. Я ж йому покажу, як спати!.. Бач, падлюка, не виспитья ніяк, щоб ти вже й навіки заснув.

Лепестина таки вибігла з двору. Видко було, як вона біжить вулицею. Звернула в суточки, вже невидко. А потім знов показалася на горбочку.

Катря вийшла з хати, держачи Степанка на руках. Привітавшись з дідом, сіла на призьбі, в холодочку.

— Здрастуйте, здрастуйте, баришне, здрастуйте! А я чую, Лепестина каже: найняла, каже, собі няньку до Степана, та горенько моє — дуже дорого бере. І нянька нічого наче, а тільки дорого бере.

І дідок сам розреготався зі свого власного жарту.

— І що це вам, баришне, за охота прийшла з музицькою дитиною возитися?

— Е, дідусю! Дитина—однаково дитина, чи вона панська, чи музицька.

— Так то воно так, та не зовсім. Нашого викинь у Пилипівку на мороз, то воно покричить-покричить, та й засне на сніжку, як на перині. А спробуй при панській дитині хоч вікно в хаті відкрити—ого! Дивись, похворіло-похворіло та тільки—квік!.. А нашому що? Нашого поклади, кажу, на сніг, то воно тільки покричить-покричить, та й засне.

Дідусь хихотів старечим сміхом, попихкуючи своєю люлечкою, а зморшки ласкаво грали на його обличчі. Катрусі якось легко стало коло цього дідуся. От він збив ногу ганяючися за чужими вівцями, хоч до них йому могло би й не бути діла. От сміється він

якось ласкаво. І люлечка ота—від усього було якось гарно.

— А хто це Ганнущенко?—спитала Катря.

— Та це тут собака один живе на нашій хуторі, так прозивається Ганнущенко. І винесла ж сюди його якась нечиста сила! Усі ми тут живемо дружно між собою. Не сказати, що не полаєшся там коли,—ну, то без цього вже не можна між людьми. А оцього принесла лиха година та поставила тріскою межі очі. І таке ж воно уредне, кляте, кого й нетреба—зачепить. Оце я перебив йому овець, так уже не знаю, як і мимо хати йти. Битиме ж, сучий син, їй-бо битиме! Треба подождати, щоб хоч провів хто.

На горі показалася Лепестина. Вона бігла вниз і стьобала прутом по плечах невеликого хлопчика. Хлопчик кричав і біг зигзагами в усі боки, аби хоч не кожен раз попав прут.

— Боже!.. Та вона ж йому очі виб'є!—скрикнула Катря.

— Та чого там. Повчить трохи, щоб знав, як спати коло скотини. Їх як не вчи, так вони й хату сплять. От хоч би й це узяти. Ну, не нагодись я під цей случай—от і давай чортовому Маркові рубляку, а то й усіх півтора. А завіщо—як ти, господи, бачиш.

Хлопчик ускочив у двір і, плачучи, почав бігати кругом хати. Лепестина хоч і запихкалася, а таки ганяла за ним, та вже Катря з дитиною стала їй на дорозі.

— Лепестино! Та що ви, господь з вами! Як вам не сором?

— Я йому, чортовому виродкові, покажу!.. Я з нього й шкуру здеру, з проклятого!.. Ах ти ж, анахтемо ідольська!

Лепестина кричала на все горло, Катря її заспокоювала, Максим плакав десь за хатою, а дідусь

рівнодушно попихував люлечкою та оглядав збитий палець.

— Та годі вже тобі, Максиме,—обізвався він до хлопця.— Іди краще сюди та скажи баришні спасибі, що заступилася за тебе. Щастя, брат, твоє. Бо як би не вони, то я б ще й придержав, щоб ти знав наперед, як спати коло скотини.

Оксана перелякано дивилася на всю цю сцену і, видимо, думала тільки про те, як би не попастися матері на очі під сердиту руку. Коли Лепестина, кинувши прута, йшла до хати, Оксану—як язиком злизало.

На вулиці заторохтів віз. Дідок устав, прикрив очі долонею і, весело цмокнувши губами, сказав:

— О, та це Когутенко їде! Оце добре!.. Оце ловко!.. Побіжу й я за возом, як цуценя! Коли й прив'яжуться чортів Марко, то буде кому оборонити. А знаєте, баришне, я вчора сім рублів пропив!—нараз ні з того ні з сього хвастонув дід.

Катря дуже здивувалася.

— Та як же це?

— Та так, з великого ума. Ще за малим і не втопився.

— Та що ви, боже спаси!..

Нема ж того, щоб обійти до містка, а понесла мене нечиста сила вбрід. П'яний, що ж ви хочете... А вода ж висока стоїть, а я ж собі йду та йду. Та вже як дійшов, що мені стало по шию, де й хміль той дівся. Перелякався я дуже: і уперед ніяк іти, та й вертатися—не дуже. Давай я пливти, давай я пливти, а воно одежа мокра, у чоботи води набралось—насилу-насилу вплив. Змерз—так і не приведи, мати божа! А додому ще верстов півтори.

— То ви так і йшли?

А як же? Ну, прощайте, баришне. Треба ж цього Когутенка не впустити. А то як провороню, буду битий сьогодні.

Дідок вийшов за ворота. Катря дивувалася міцній натурі старого, що невредимо переніс отаку купіль. Степанко заснув, пригрітий ласкою; головка його безсило схилилася набік, і дівчині приємно було дивитися на цей тихий сон. Думалися думи... ті, що приходять тільки на зорі життя й гинуть потім в якихось затруєних ямах, невідомо де.

Плакала дитина, валялася на землі, й боляче їй було від незадоволення її маленьких потреб. А от зараз уже добре їй. А що я йому дала? Властиво—нічого. Тільки приголубила й нагодувала. І невже неможна того зробити й відносно всіх людей? Тільки нагодувати їх і взяти їх печаль на себе—і завтра, завтра всі ті, хто плаче тепер і місця собі на землі не знаходить, завтра ж усі вони усміхнуться й тихо спатимуть уночі... Як це просто! Чого ж не об'єднатися усім тим, хто так почуває і розуміє, у велике вселюдське братство і взятися до тої роботи, перетворення світу?...

Піднялося вікно, і Лепестина майже над вухом Катрі сказала:

— Мені стидно, їй-бо право...

— Цс-с...,—замотала на неї дівчина рукою.—Він заснув.

— Заснув?.. Ну, то я зараз вийду.

— Я сама, я сама положу.

Катруся встала і, остерігаючися, як би не штовхнути дитину, пішла в хату.

Лепестина відчинила двері, розіслала на помості свою теплу кохту. Катря поклала дитину, і хвилинку одну жінка й дівчина дивилися спільним поглядом на дитячий сон.

— Витягніть борщ із печі та картоплю, та обідайте собі з Максимом. А я піду до Бондаренчихи,—казала Лепестина Оксані. Відрізала хліба, насипала картопель у миску й загорнула все те в рушник.

— Куди це ви, тітко?

— Та тут недалеко від нас удова одна живе. Заболіла, а четверо дітей, як каша, нікому й води подати. Бідність така, що й не приведи господи. Вже в нас, сказати, не переливається, а там так і зовсім. Так оце я піду хоч що-небудь там зроблю. Сама лежить, а діти—як мак дрібний.

— І я піду з вами.

— Що це вас охота взяла по мужицьких хатах ходити? — усміхнулася Лепестина.

— Та так... Хочу подивитися, як люди живуть.

— Ну, то ходімо. А ви тут дивіться, — звернулася вона до Оксани,—щоб не пустували. На поросят поглядай та того ледаря клич обідати.

Катруся з Лепестиною вийшли з двору. Сонце палило. Розжарений панський паркан здавався білим, як сонце. На вулиці—ні живої душі; навіть діти кудись поховалися. Повітря мертве, і тільки ледве чути журкіт якихось комах.

— Тітко Лепестино! А чи давно ця Бондаренчиха овдовіла?

— Та як вам сказати... не буде мабуть і півроку. Покійний чоловік її... то гарна людина була. Та й вона, сама Бондаренчиха, нічого жінка, а от тільки, що заболіла.

— А що в неї?

— Та... як вам сказати... Ото як знайшлося в неї четвертеньке, так воно, сказати, треба було перележати трохи, поки там усе направиться, а вона візьми та й устань, бо, кажу ж, не то що, а й хліба нікому відрізати. От і повредила, мабуть, щось. Тепер мучиться, бідна...

— А лікаря звали?

— Ні. Думка така, що воно так пройде, а воно, бач, не те. Я вчора бачила одного сусіду, він на той край їхав, казала, щоб побував у дохтора. Та хіба ж ти його дома застанеш?

Лепестина вмовкла. Знову щось важке й велике здавило серце дівчині й ворушилося там неспокійно. Безпосередня близькість людського горя завжди сильно впливала на неї: вона наче себе чула винною в тім. І от тепер було таке ж почуття. Який зв'язок міг бути між гімназисткою Катериною Борвіч і вдовою Бондаренчихою, поселеними так далеко одна від одної? А отже зараз, ідучи за Лепестиною, Катруся чула цей зв'язок і переживала таке почуття, ніби приходила до неї нещасна людина за поміччю, а вона тої помочи не дала і тим штовхнула людину на злочин.

— Жаль, дуже жаль покійного Бондаренка. Отак, як мій сатана, то й бог не бере, і чорти бояться, а гарна людина, дивись, і витягнеться на марах.

От двір Бондаренчихи. Гостре вбожество різнуло по всіх почуттях, і Катрусі захотілося на одну хвилюку закрити голову руками й бігти, бігти геть звідци, кудись — аби далі...

Сінешні двері були відчинені; коли Катря ввійшла до сіней, на неї війнуло запахом гнилої плісени, наче відчинили давній вохкий погріб.

У хаті було півтемно, і стояв сморід від бруду, від немитих дітей і хорої жінки. Сама Бондаренчиха, бліда, як свічка, закривши очі, лежала на якихось чорних ганчірках; у колісці, вся обгадившись, сипло кричала мала дитина, і цей одноманітний хорий стогін робив вражіння пиляння ножем.

Катруся чула, що їй до горла підступають сльози. Треба було прикласти зусиль, щоби не розридатися. Кожний нерв її тремтів... Що ж робити? З чого почати?...

— Драстуй, кумо! — обізвалася Лепестина.

Хора відкрила очі, і ледве помітна усмішка на хвилину освітила її лице.

— А-а... це ви... От спасибі... дай вам, бог, здоров'я...

— Ну, як? Не полегшало?

Хора зробила ледве помітний жест рукою.

Ох, голубонько... Приходить, мабуть, моя за мною... Треба чоловіка доганяти... А тільки на кого ж мені діточок кинуть?.. Царице ж ти моя небесна, заступнице! Та будь же хоч ти матір'ю діточкам моїм маленьким... Та обережи хоч ти їх, дрібних нерозумних...

Катря ледве слухала тої молитви. Вона вся дрижала. От коли вона зрозуміла, чим є для простої людини її віра.

— Ну, годі вам уже, годі, кумо,—говорила Лепестина.—Ще, господь дасть, видужаєте, дітей до ума подоводите.

Але хора наче вже й не чула тих слів. Вона дивилась кудись вверх, цілком не моргаючи повними сліз очима, і шепотіла півпритомно:

— Сиріточки мої... діточки мої... на бога милосерного тільки вас зоставляю... А ти, господи милостивий, дивись же за моїми дітьми... зішли янгола...

Катруся не могла далі. Вихопивши хусточку й закривши нею лице, вибігла геть з хати. Надворі впала на призьбу й залилася сльозами.

— Боже, боже!..—кричало щось у ній в душі.— Та не можу ж я, не можу!.. Яка мука!..—і знову її душили ридання.

А в хаті хора питалася Лепестини.

— Хто це з вами прийшов, кумо? Бач, не понаравилося!..

— Та це до баришні Соні приїхала подруга в гості, та таке ж воно хороше та привітне, що й сказати. От я її попрошу, щоб молочка для Хведоськи принесла.

— Учора Явдоха принесла трішки, так діти пу-
стували та й перекинули горшечок... Тепер ще й
горщика прийдеться віддавати Явдосі.

— Яка це Явдоха?

— А Одарчина сестра, що під горою живе... Лева-
ненко її держить, позаторік заміж вийшла.

А-а!.. Знаю, знаю. А де ж ваша дівтора? Оце я
хоч картошки їм принесла, нехай запхнуться, аби
матері не докучали.

— Спасибі вам, кумо... Дай боже вам здоров'я, що
хоч не забуваєте.

Тим часом Катруся взяла себе в руки, обтерла
сльози й знову увійшла в хату, твердо рішивши про
себе не давати волі нервам. Наскільки могла спо-
кійно, підійшла до хворої, розпитала де-що, обдиви-
лася дитину, запитала, чи с чисті пелюшки й чи
давно воно купане. Показалося, що нічого нема, ні-
чого не роблено, і нічого далі робити.

— Ну, так я піду зараз додому та принесу чого
треба. А ви, Лепестино, ще посидите тут?

— Е ні, баришне! Я оце трішечки поприбираю, та
й додому. Бо самі ж бачили, які хазяї в мене при
хаті zostалися.

— Ну, тоді прощайте. Я зайду до вас завтра.

— Ідіть, ідіть, нехай вам бог доріжку промете.

Катря не пішла, а побігла, наче оте селянське горе
звірем гналося за нею. Їй хотілося побороти свою
нервовість, бути холоднокривним робітником, але
вона сама чула, що зразу це не вдасться.

Щоби потрапити до своєї кімнатки, їй треба було
перейти веранду. Там уже сиділо все товариство,
в повнім складі, за сніданком. Смачний запах драту-
вав апетит, але Катря ні за що в світі не сіла би за-
раз за цей сніжно-білий стіл—їй було соромно.

— А!.. А!.. Прекрасна пустельнице!.. В якій під-
земній печері ви спасали свою грішну душу? Мило-

сти просимо розділити з нами нашу вбогу трапезу,— загалділи мужчини, розсовуючи крісла й даючи місце.

— Ні, ні... Дякую, дякую... Мені не хочеться... спасибі...

— Вони вже задовольнилися акридами й диким медом.

Катруся пройшла до своєї кімнатки й сіла на ліжко, здавивши голову руками. Контраст комфорту обіч з гнійною нуждою, оббиті дорогими шпалерами стіни, тонкий аромат парфум і квітів обіч сбідраної хати й вонючого бруду; радість здорового життя обіч безсилового вмирання—все це дзвонило великим дзвоном над вухом і свідомістю.

— Хвороба і здоров'я, смерть і життя—це може й природні явища, може так і треба, але—решта? Яким правом? Завіщо?

І заплутана сіткою думок, вона забула навіть, пощо так бігла сюди спішно. Їй хотілося їсти, але сісти зараз за добре сервірований стіл, наїдатися смачними стравами, пити кофе... ні, ні, ні!..

— Ей!—говорила вона сама собі з іронією.—То ви, mademoiselle, вже ніколи й нічого їсти не будете? Не мудрствуй лукаво, Катіш. Все одно прийдеш сюди, за цей же самий стіл, і будеш обідати, снідати, вечеряти, а в тих хатках, що ними будеш любитися при заході сонця, все так само будуть гнити на чорному лахміттю хворі жінки, а малі діти будуть калічити собі пальці.

— Але що ж робити? Де ж вихід, щоб без компромісів? Яка мука, яка мука!..

У безсилості вона схилилася головою на столик. Потім згадала, пощо прийшла. Дістала зі свого кошика пару сорочок, розрізала їх, хотіла підрубити, але потім погадала, що це буде занадто довго. Потім одчинила вікно й крикнула.

— Соню! Ти вже поснідала?—Будь ласка, знайди сюди на хвилиночку.

— А що тобі треба?

— Ні, ти будь ласка знайди.

— О, яка конфіденційність!

— Це Катерина Юр'івна хоче вам розказати про яке-небудь віденіє, що посітило її «в тонцьї снї!» крикнув Бординський.

— Чим я перед тобою провинилася, що ти так безжалісно вирвала мене з прекрасного товариства?— говорила Соня, входячи до кімнати.

— Слухай, Сонечко... Я не можу зараз розказати тобі всього, що пережила, скажу тільки результати.

Голос Катрі тремтів. Щоб укрити те тремтіння, вона почала шепотіти.

— Треба допомогти тут одній жінці... Вона хвора, дитина в неї некупана, лежить у брудних ганчірках, навіть пролежні поробилися... Чи можна взяти у вас трохи бульйону, молока, а може ще чого?.. Дров трохи...

— Уже філантропія!—процідила крізь зуби Соня. Вона не була недоброю дівчиною, навіть навпаки, але в цю хвилину їй просто захотілося сказати цю грубу фразу. Якесь складне почуття підказало їй цю вихватку: і якийсь сором, і якась заздрість, і те почуття рівноваги та спокою, з котрих так не хочеться завжди виходити людям.

Але все це довжилося тільки одну хвилину, Соня зараз же схаменулася й похопливо сказала:

— А звичайно, звичайно!.. Пощо й питати? Просто піди й розпорядись.

— Ні, Соню... Знаєш... якось неловко. Може ти підеш зі мною.

— Добре, добре! Ходім зараз.

Подруги пішли.

За півгодини, нав'язавши порядний вузол, Катруся знову йшла до Бондаренчихи. Тепер вона чула себе якось спокійніше. Часто буває, що люди на початку справи почувують себе наче при її кінці.

Коли вона ввійшла до хати вдови, там уже сидів земський врач. Це був уже літній чоловік з якимось укритим сумом в очах. Він сидів коло хворої, задумливо схиливши голову й дивлячись у кут хати.

Катруся, поклавши вузол на лаві, підійшла до хворої. Лікар простягнув їй руку.

— Дозвольте відрекомендуватися: земський лікар Берченко. А ви оце, мабуть, і єсть та сердобольна панночка, яку мені з таким захопленням описувала кума Лепестина? Дуже радий познайомитися. І давно, смію запитати, зволили ви приїхати до нашого бого-спасаємого села?

Катруся відчула іронію в тоні доктора.

— Ні, я тільки вчора приїхала, — несміло сказала вона.

— Тільки вчора!.. Ах, це ще більше робить чести вашому доброму серцю, що так раптово запалилося любов'ю до меншого брата. Похвально, дуже похвально! Що ж побавтеся. Забавочка, знаєте, цікава.

Мужик з панського двору приніс оберемок дров.

— Де їх покласти? — питав він ще в сінях.

— Та отут, коло печи. Дякую, що потрудилися.

Мужик поклав дрова, обтер піт рукою з лоба й став коло порога. Оглянув усю хатню обстановку, похитав головою і, махнувши рукою, вийшов пріч.

— Хм! — обізвався лікар, що з ледве помітною усмішкою дивився на цю сцену. — Очевидно, на цього плебея обстановочка зробила не особливо вигідне вражіння, що й було демонстровано отим покиванням главою. Зразу оцінив!

Потім з тою ж усмішечкою лікар знову звернувся до Катрі.

— А дозвольте ще разочок запитати, що за маніпуляції ви хочете проробити з тими дровами?

— Я хочу нагріти води та викупати дитину.

— Свершити, так би сказати, перше омовеніс. Невиразимо похвально! Шкода тільки, що, беручися за це, можна забруднити ручки.

Катруся на це не реагувала. Їй тепер було ясно, що лікар вважає її за добросерну, але легкокомисну паняночку, що приїхала на дачу і, побачивши хору, запалилася бажанням помогти, але те все ненадовго їй несерйозно.

— А як хора, пане докторе? — запитала на свою чергу Катря.

— Хм... Нічого. Спокій, добра їжа й таке інше можуть іще поставити її на ноги. Але не знаю, наскільки це все можливе. У лікарні вона поправилася б швидко, та от... що робити з її кашею.

— Коли ви маєте надію, що хора поправиться, то беріть її до лікарні, а я побуду тут, поки вона вернеться.

— Тоб то, як це — «побуду тут»? Ви може думаєте, що можна зробити за півгодини, а то й менш?

Катруся прикусила губу. Краска кинулася їй у лице.

— Я кажу, що можу пожити тут, поки хора видужає.

— Пожи-ити?.. А як же пікніки, катання, гуляння, маскаради й таке інше? Ви ж, очевидно, приїхали сюди «спочити»?

— Так. Треба набратися сил на зиму.

— А що ж ви таке екстраординарне думали робити зимою?

— Лекцій слухати й працювати в галузі медицини.

— Хіба ви думаєте на курси куди?

— Думаю. В минулому році я не попала й працювала в N—ській лікарні в Петербурзі.

— А-а! — протяг доктор.

Катрусі немов і не хотілося, немов і неловко якось було говорити про себе. «Ну, і нехай, ну, і нехай»

вважає мене за дачницю! Пощо я йому це кажу?»
А в той же самий час їй і неприємно було здаватися іншою, ніж була справді.

Підчас тої розмови Катря вимила найбільший горщик, налила води й поставила в піч. Наколола трісок і вже хотіла розводити вогонь, але згадала про сірники.

— Тітко! А де ваші сірники?

— Нема, дитино... Учора останній спортила Марія. Так у темноті й сиділи.

— От тобі й раз! Чим же я запалю? А у вас немає? — звернулася Катря до лікаря.

— На-те! — сказав лікар і простягнув дівчині сірники. Тепер усмішка його була іншою.

— Так я можу брати хору до лікарні?

Катруся кивнула головою.

— Ну, так я піду замовити підводу.

Лікар вийшов. До хати несміливо почали набиватися діти. Тулячися до матери, з цікавістю дивилися на чужу людину в хаті. А Катруся прибирала, перев'язувала віник.

Лікар вернувся вже іншим: почав розпитувати Катрю про колег, яких знав у Петербурзі, про порядки в лікарні. Змогла Катря розказати їй де-що нове з медичної практики; словом, крига розтала, і коли під вікнами заторохотів віз, бесіда була вже товариською.

До хати увійшов селянин.

— Драстуйте!

— Здоров, здоров, Тимохо.

— Із середою вас.

— Соломки намостив?

— Намостив.

— І ряденцем прикрив?

— Прикрив.

— Ну, і добре. Ну, тітко, їдьмо.

Бондаренчиха залилася сльозами.

— Ой, паночку ж, голубчику... Так як же ж мені їхати? Що ж із діточками моїми буде?

— Але ж ти чула, що поки ти лежатимеш, то баришня тут побудуть.

— Як це?.. Господи!..

Це вже було щось таке дивне, чого мозок жінки не міг переварити.

— А так, так, тітусю! Я перейду до вашої хати й пригляну за дітьми, поки ви видужаєте.

Але хвора все ж ніяк не могла того зрозуміти. Перед нею пролітали деталі її щоденної праці, і вона не могла собі в тямку взяти, як же з тим усім справиться баришня? Чи це на сміх? А чи може аби її тільки витягти з хати? Але потім хвиля вдячності залила їй усю душу, і жінка буквально не знала, як, якими словами висказати своє почуття.

— Ох, і спасибі ж вам!.. Дай же ж вам, господи, чого ви тільки в світі самі собі бажаєте... Хай вас цариця небесна прихоронить і на полі, і на морі, і на всякому ступені.

Сльози текли по схудлому обличчю невпинно.

Хору підняли, одягли. Діти, передчуваючи щось, почали плакати.

Бондаренчиха прощалася з ними, мов ішла вже на той світ. Лікар і Катруся потішали її. Дядько Тимоха й лікар повели хору. Вона ледве пересувала ногами і все стогнала.

Надворі її підняли, посадили на віз. Лікар при-
мостився скраю й підтримував під спину. З сусідніх дворів повиходили жінки, висипали діти. Хтось плакав. Тимоха поправляв черезсіделень і перекидався словами з мужиком, що сперся обома руками на ворота.

— Ну, Тимохо, з богом!— сказав лікар.— До побачення, Катерино Юр'івно! Як-небудь справитесь, правда? А ви, баби, коли-неколи зайдіть та допоможіть дівчині.

— Но! — крикнув Тимоха. Віз рушив.

— Прощайте, кумо! Дай, боже, тобі швидче одужати! — кричали услід сусідки, а якась бабуся благословляла.

Двоє старшеньких дітей з плачем бігли за возом, а маленька дівчинка хотіла й собі, та не могла поспіти і, сівши на пісок, закричала, що було сили. Якась сусідка взяла її на руки.

На повороті лікар вільною рукою скинув фуражку й махнув нею на прощання. Катруся кивнула кілька раз головою й пішла в хату.

Увійшла, глянула веселими очима на всю цю неприкриту бідність—і тихо сама собі сказала: «Боже, поможи!»

З того дня почалося інше життя. Не без боротьби, правда, прийшлося Катрусі переходити до хати Бондаренчихи. Коли вона тільки заїкнулася про таке своє нечестиве бажання, то всі буквально виторопилися на неї. Зоя Володимирівна аж перелякалася і не знайшла навіть, що сказати. Соня й мадам Коншіна вважали це особистою образою, решта сміялася; грубовато дотепували, докоряючи в зайвім оригінальності, але Катруся якось навіть не помічала нічого з того, відповідала жартами, сміхом і, взагалі, почувала себе наче на якійсь висоті, куди не долітають дрібні сплески житейського моря.

— Сподіваюся, що це хоч на де-який час? — ображеним тоном казала т-те Коншіна.

— Але обідати, сподіваюся, ти все ж будеш приходити до нас? — теж ображено питала Соня.

— А як же, а як же!.. Та я зовсім буду у вас, зовсім! От тільки хіба ночувати доведеться там, бо діти ж самі.

А одвівши Соню вбік, вона пробувала її переконати.

— Ну, подумай тільки, Сонечко! Вони ж zostалися самі, розумієш?— самі, оті дрібні! Що ж вони будуть робити? Ти й сама напевно зробила б так само, будучи на моїм місці. Я ж цілком свобідна, ніякої роботи в мене тепер нема... ну, яке ж я право маю відвернутися від нещасної людини? Коли б ти тільки бачила, якими очима вона дивилася на мене, від'їздячи!.. Попроси свою матусю, щоб вона не сердилася на мене. Ти ж сама бачиш, що сердитися тут нема защо.

— Все ж... якось... Я думаю, можна було би на цей час найняти яку жінку. А так— приїхати й на другий же день кинути дім, це... має вид свідомиї... ну... погорди чи що... В усякім разі небажання знаходиться в нашій товаристві. Ми турнір оцей затіяли, а ти не хочеш навіть допомогти.

— Сонечко! Ти міряєш усе на «гречно» й «негречно», а не подумаєш навіть про те, що до даного випадку, де одним із елементів є людське горе, ця мірка цілком не підходить. Може так і треба розсуджати в салоні, у вітальні, але до гнилої хати Бондаренчихи воно таки зовсім, зовсім не підходить. А найняти бабу—це, на мій погляд, означає просто від усього відкупатися грошима. Отже, насамперед, я того не хочу, а потім— за які гроші я би те робила? А головне— в ім'я чого? Аби вільніше та веселіше жилося літом на дачі? Не дуже висока ціль... Що ж до того турніра, то... я буду помогати вам. Тільки знаєш... з-за якогось там турніра зоставити на волю божу чотирьох малих дітей, я не можу. Ти пробач, що я так з тобою говорю, але мені боляче, що й ти вже починаєш пересякати всіма отими вашими забобонами й говориш а-Іа Зоя Володимирівна. Але їй це простимо, бо так зіклалося все її життя, а тобі...

Ця розмова посварила подруг на де-який час, але потім усе якось обійшлося. М-ме Коншіна послала

вимити та вимазати хату Бондаренчихи, щоби надати їй, як вона висловлялася, більш культурного вигляду; хотіла навіть прислати килим, але Катруся рішуче запротестувала,— і без того діти боялися на перших порах іти до своєї хати, а Катруся ж хотіла цілком не займати основних підвалин їх життя. Вона одягала їх у ту ж саму одягу, тільки чистішу; їсти навчилася варити від Лепестини; день свій діти проводили так само, як і при матері, тільки трохи вчилися й т. ін.

А сама Катруся чула себе такою щасливою, як ніколи. З раннього ранку й до пізнього вечора в неї не пропадала ні одна хвилинка дурно; вона якимось з охотою поринула в усі оті дрібні господарські турботи, і тепер не чула вже жодних докорів совісти, як бувало раніш, коли ловила себе на хвилинах безділля. Чула себе потрібною, чула, що є на світі істоти, для яких і вона щось значить,— і це почуття давало певність її рухам.

— Як багато є на світі людей, які може згодилися би віддати одну половину життя, аби лише другу прожити з почуттям власної необхідності!.. Скільки їх, добрих душами, щирих серцем, мучаться, відчуваючи, як життя котиться без смислу, безцільно течуть дні, що от минув рік, і ще рік, і ще,— а все так само порожньою кругом, так само нічого не зроблено, так само від цього життя нема нікому жодної користі. І мучаться і питають себе: «Пощо жити»? О, боже!.. А як же багато діла кругом? Бідні, далекі браття мої!.. Погляньте довкола себе, придивіться до тої праці, що здається вам малою й нікчемною. А в ній криється тайна. От візьміться, лишень, за ту дрібну працю — і побачите, як виросте вона у вас під руками...

Ішов час. Катруся жила і в дворі, і в Бондаренчихи; але сільське життя все більше й більше оплутувало дівчину. Варт було лише доторкнутися до тої залізної сіти, як вона заворушилася всіма своїми смоктальцями, наче спрут. Окрім хорої вдови Бондаренчихи,

знайшлося ще багато вдів на селі, і всі вони, більш чи менш безпомічні, лежали по своїх хатах; окрім занедбаних і неграмотних Бондаренчат, бігало по вулицях ще багато дітей, і всі вони були неграмотні й більш чи менш занедбані. Допомагаючи одним — як можна було залишити без допомоги других? І село з кожним днем, з кожною годиною все більш і більш розкривало свої болячки перед зляканими очима дівчини. Тисячі літ ніхто не торкався тих ран, тисячі літ вони горіли й боліли й самолізувалися, люди терпіли з однією надією на далекого бога, бо більш ні нащо й ні на кого було надіятися. І Катрю до глибини душі порушувала ця надзвичайна покірливість і терпіння. Це забуття своїх людських прав на який хоч мінімум щастя. І з усім жаром молодости, з усією першою нерозсудливістю кинулася Катря в роботу, не шукаючи дяки.

— Спасибі вам, баришне, що врятували вдовину долю, — сказала Бондаренчиха, вернувшись з лікарні, і ці прості щирі слова були вищою нагородою дівчині. Вона довго думала над тією фразою, дивувалася простій її формі.

«Спасибі, що врятували вдовину долю»... — тихо повторяла про себе. — Наче пісня яка...

Ближче пізнала Катруся й земського лікаря. Показалося, що то була сердечна, душевна людина, що теж віддавала в труд усе і вже встигла віддати свою молодість. До Катрі відносився лікар по-товариському й щиро висловляв здивування, що дівчина знає стільки з медицини.

— Мені доводилося бачити курсисток, що укінчили навчання, але вони знали далеко менш за вас. Ви взагалі виправдуєте мою думку, бо я, бачите, завжди тримався тої гадки, що обов'язкове закінчення якихось курсів потрібне лише для тої категорії людей, для якої взагалі має значіння диплом і те, що більш-менш

єднається з ним. Людині ж, яка прагне знання й хоче його мати для практичного вжитку, можна здобути те знання й без вищої школи; ріжниця буде хіба лише в тім, що при свобідному вивченню потратиться в два рази менш часу, та й саме знання буде соліднішим. Правда, люди, котрі хотіли би обійтися без школи, мусять бути наділені ініціативою, енергією й твердою волею, а таких небагато. Звичайна ж більшість потребує підштовхування, підтягання, прикладу й т. ін., потребує оточення, що справді іноді цілком механічно, просто, як то кажуть, за вуха притягає суб'єкта до праці. Люди ж самостійні, з виробленим процесом мислення — тим непотрібне ярмо: вони й самі можуть вести себе, куди захотять.

На Катрусю такі розмови робили велике вражіння. Вони звучали в унісон з тими гадками, що несвідомо родилися десь у глибині душі дівчини, і як удачне розхитування поколиханого ланцюга, робили амплітуду більшою. Внутрішньо тріпочучи, запитувала:

— І ви серйозно кажете, що можна обійтися без вищої школи?

— Так. Я певен в тому. Вища школа, то насамперед декорація. По ідеї сила вищої школи в живому слові, що має виходити, очевидно, з уст і живої ж людини. А між тим ми бачимо, що в наших університетах панує мертвечина, і оте «живе слово» гугнявлять якісь марудні трупи. Наука, професура, невпинний рух уперед — все те тільки слова. Університет — то старі міхи, і вступаючи туди з вином нових почувань, студент на першому ж кроці переконується, що від прекрасних слів зосталася тільки одна шкаралюща: на цілу сотню чиновників міністерства освіти, креатур, протегованців, сухих педантів і мумій — може знайдеться дві-три живі істоти, та й ті, вимуштровані життям, засвоюють езопівську мову і... помовчують у критичні моменти. А ота «свята наука»

зводиться на ступінь визубрювання перед іспитами найнеобхідніших відомостей та пізнання де-яких сторін характеру даного професора.

— Не всі ж так...

— Не всі, то правда, бо немає правил без виїмків. Але то одиниці ж, а пересічно — а тільки ж цей вивод і потрібний — вища школа то тільки місце тренування дюжинних суб'єктів. Та от, щоб недалеко ходити, скажу про вас. От ви працювали рік у лікарні, підчитували де-що з медицини, в результаті покажете певну суму знання. І коли так було би й далі, то я мав би смілість твердити, що через два-три роки ви мали би далеко ширший світогляд, ніж величезна більшість курсисток, що вчать п'ять літ.

Катря задумалася. Перед нею розгорталися якісь перспективи, але в таких ще неясних контурах і формах, що думка цілком не втілялася в образ. Щось здалека давало себе чути, але що воно було, трудно осмислити. Так в лісі по заході сонця, в присмерку, щось таємно шепоче між кущами, а хлопчик зупиниться й питає тривожно: «що це?» Питає у свого серця, що сильніше забилося, у дерев, у неба — і нізвідки не має відповіді...

А в панскім дворі життя йшло весело. Всі, мов на перегонах, старалися видумувати щось оригінальне, веселе, і одна розривка йшла за другою, навіть без антрактів. Спільність радощів утворила з усіх дружну компанію, і тільки Катря якось тому всьому не попадала в тон: то кидала товариство в найцікавіший момент, бо квапилася до якоїсь хорої, то не могла взяти участі в пікніку, бо на селі має відбутися якесь читання й т. ін. Спочатку все це вносило якийсь досадний дисонанс, — на Катрю сердилися, висміювали, і часом було так неприємно, що дівчина серйозно думала, чи не позбавитися одразу потреби вислухувати всі оті натяки, часом не дуже

тонкі шпильки й т. ін. Але потім те все якось улаштувалося, вийшло в колею, і Катрі просто не-наче дозволили бути не такою, як усі. Та й ніколи було звертати увагу: нові гості, безперервні розривки, пікніки, прогулки — все це відбирало весь час

Турнір, до якого всі так щиро готовилися, пройшов чудово. Про нього говорив цілий повіт, і всім було цікаво на нього попасти. Закликано було безліч гостей, наварено без кінця всякої їжі й питва — словом, як в добрі часи кріпацтва. Вина лилися рікою, музика, танці, маски, надзвичайні костюми. Навіть, старим звичаєм, покликано було й «нарид»,— і цей нарид топтався між на скору руку збитих столів та їв пироги, запиваючи поганеньким пивом. Довго ще після того згадували і в місті, і на селі веселу й оригінальну забаву багатих панів.

Сердечні діла молоді теж були в блискучому стані: кожний (а) був (а) у комусь закоханий (на), а часом одразу в дві або три особи. Наприклад, студент млів у присутності Соні, але це не стояло на перешкоді йому безперестанно думати, що він кохає Віруна, і він напереміну то тій, то тій говорив глибокі слова. Соня вислухувала їх до кінця, а в Віруна не ставало терпіння й на десяту фразу, і дівчина закінчувала розмову яким-небудь несподіваним фортелем. А в Соні удавалося іноді навіть випросити *rendez vous*. Тільки одне було дивне: завжди про те якимось невідомим шляхом довідувалася Вірун, і в самому патетичному місці, коли справа вже наближалася до того, щоб поцілувати оксамитну ручку Соні — нараз, мов демон, хоч і з видом невинного янгола, з-за кущів виходила Вірун.

— Ах! — скрикувала вона й кілька хвилин стояла в безпомічній позі.

— Ах!.. Я не знала... вибачте... я хустку... тут...

Картина виходила надзвичайно ефектна. Студент тікав, а вслід йому нісся дует безжурного дівочого сміху. І так що-разу.

Даремне бідний студент ламав собі голову, звідки може о тім довідатися Вірун,—нічого не міг придумати й випрохував собі ще одне побачення, ще в дальшій алеї, в надії, що аж тепер Вірун більше не появиться. І тільки тоді, коли приїхав молодий кавалергард і одразу зайняв почесне місце в Сониному серці—тільки тоді нещасний студент зрозумів своє становище й переконався, що проти зброї й мундира нічого не попишеш. Два дні він ходив з розбитим серцем, хмурих брови й тяжко зідхав, але потім підло зрадив, бо на все життя, до самої гробової дошки закохався в сестру того ж кавалергарда.

Господин Бординський, як і завжди, цілував ручки в усіх дам і дівчиць. М-еиґ Турбаков, як і завжди, огорошував усіх якою-небудь блискучою ідеєю більш-менш незрозумілого характеру. А вчитель... учитель шукав очима за Катериною Борвіч. Раз йому здавалося, що він серйозно міг би покохати цю чудову дівчину й зробитися самому подібним до неї, а другий раз він почував власну нікчемність і говорив сам собі:

— Чи таким, як ти, лізти до цієї дівчини? Вашому брату купчиху треба. Щоб нікельований самовар у неї був та дві перині.

Йому було важко від чужої чистоти. В душі не заросли ще цілковито пориви молодости, але життєві апетити вже поклали свою печать на характер, і роздвоєння ясно показувалося самоаналізою. Свідомість своєї непристосованости до ідейного життя боляче різала душу, тим більше, що от тут же рядом жила людина, що ясно, свobodно й легко творила діло добра.

— Без слів, без фраз і бутафорії... Не проголошує тирад про засади, про служення «меншому братові»

й т. ін., а просто робить... Ах, як би хотілося бути таким же, як і вона, щоб підійти й поцілувати руку!

Але приїздили нові гості, вигадувалася яка-небудь надзвичайна забава, заводила яка-небудь пані кокетливу розмову,—і хвили житейського моря захльоскували маленький вогник, що тлів десь у душі. Та й незвичайно якимось було—довго роздумувати над собою, а тим більше приходити до якихось значних рішень.

— Добре їм, від самого господа бога одареним таким серцем, а от нам яково!

Непомітно пролетіло літо—ніхто навіть і не побачив коли. Але щось уже внеслося в тіло живого дня: ранки й вечори стали холоднуватими, панни й дами вже одягали пелерини та теплі хустки. Купатися теж уже було холодно, і часто, бувало, прийдуть панночки купатися, стануть над рікою, а вона вже не всміхається привітно, як колись, а холодним подувом стрічає їх прихід. В шепіт очерету вплітався якийсь акорд тоски, ніби підводні русалки грають на своїх цівницях, і ті пристрасносумні звуки пробиваються крізь стальову хвилю. Прощальним теплом голубить сонце землю, тим останнім, з яким так не хочеться розставатися. Любиш тоді кожний сонячний день, кожну світлу пляму небес, стараєшся надивитись на краєвид, бо хто знає?—може то і востаннє... Скоро вкриється небо сірими хмарами, завіє вітер, і пронизливий дощ вимочить тебе до кісток.

А коли випадав сірий день, якимось по-особливому хотілося тоді тепла й тихої любови. Вся родина Коншіних і всі гості збивалися тоді в одну кімнатку,

наче й справді в одній кімнатці було тепліше. Хто читав, хто потиху балакав, а т-те Коншіна зідхала й заводила розмову про Петербург, Москву і взагалі про всякі великі міста. Всі вже знали напроти чого це воно, але протест, що набирал таких бурних форм у ясні дні, тепер падав до нуля.

А перед Катрею все більш і більш неодступно ставало питання: що ж робити далі? Молодість, нераховане й неміряне багатство сил кудись кликали, давали тисячу відповідей на одне запитання, але аналіза відомих фактів, де-які аналогії підрізали крила вільній думці, і боротьба точилася. Часто тепер, прийшовши до своєї кімнатки, Катруся сідала до столу й задумувалась. В одчинене вікно широким рухом хвилясто лився теплий осінній сум, останніми квітами вбиралися рослини, і сонце, світле по-осінньому, ніби квапилося оживляти тих, хто ладився вже вмирати. «Живіть! Ще живіть!! Красуйтеся!» — кликали його промені, але не був той поклик уже весняно-могутнім і не напружував безсилених стеблів... І дивлячись на тихе вмирання природи, Катря почувала, як тонка якась отрута заповзає їй у душу, обвиває її туманом ще невилитих сліз і таємно колише неясні почуття. Тоді хотілося, щоб далеко хтось співав колісанку, аби ласкаві слова вінком пахучим обвивалися, і щоб теплі материнські сльози падали на руку, на лице, на волосся...

— Чому?.. Чому так сумно мені? — стеряно питала сама себе дівчина... і не могла дати на те відповіді. Щось стискало горло... і солодкі, змішані з незвіданим сумом сльози бризкали з очей.

Але вона вставала рішучим рухом, підіймала голівоньку й хотіла бороти сама себе. Хотілося бути твердою й суворою.

— Що за дурниці? Ну, чого я розрюмалася? Кожному своєму настроєві людина мусить знати причину;

а підлягати якимось несвідомим почуттям — то недостойно культурної людини.

Але хитав вітер ближню гілку, падав пожовклий листок, заводила вивільга десь на вершині, і дівчина забувала свої сентенції. Тихий музичний переліт мрій, зупинений рішучим натиском енергії, знову розпочинався під акомпанімент рідко посіяного щебету птахів та шелесту всякого листу.

— Ну, Катрусю, що ж ти будеш робити далі? От кінчається літо, ще тиждень-два, і всі виїдуть звідси. Що ж ти будеш робити далі?

«Їхати? Та невже ж і мені їхати звідси й кидати тут усе так, як воно й було? Приїхала, посуєтилася,— і знову назад, а ви залишайтеся тут, як собі хочете. І так само без найменшої допомоги будуть лежати хорі жінки, так само без грамоти й найменшого уходу будуть бігати діти, а вирісши — в горілці будуть шукати своїх радощів і, вернувшись п'яними з шинку, будуть глумитися над своїми забитими жінками. І ніхто не скаже їм слова правди, ніхто не покаже їм можливості іншого життя, ніхто не навчить їх хоч як-небудь інакше те життя прикрасити. Залишайтеся, мовляв, «з богом» і живіть, як знаєте. Невже я так можу зробити після того, як близько пізнала безпросвітність сільського життя й побачила необхідність присутності інтелігентної людини на селі? Невже я можу поїхати, десь там сміятися, веселитися, а тут... Та ні ж!.. Не можу я, не можу зробити так! Я мушу залишитися тут, внести хоч промінь світла. Може, тоді недурно проживеться життя, і хтось хоч згадає добрим словом...

— Але... з чим я зостануся тут? Що я знаю й чим допоможу? Чи маю я право нести в село півзнання замість дійсного світла, паліятиви й півміри — замість основної перебудови? Тут треба твердої волі, треба йти певним кроком, а не шукати ще шляхів. Сюди

мусить прийти людина, що може повести за собою, а не я, недовчена, що сама ще чую потребу в підтримці. Та я ж нічого, нічого не знаю!..

Мов стиснута між двома скелями, борсалася Катря, безсило падала на ліжко, стискаючи голову руками.

— Поможи ж мені... навчи, навчи, що робити, — шепотіла вона комусь, і не знала кому. І ніхто не приходив, ніхто не міг навчити.

Раз сиділа Катруся з Олексієм Михайловичем (так звали лікаря) на ганку невеличкої сільської лікарні. День випав тяжкий, і особливо якось приємно було посидіти, скинувши халата, на повітрі. Сонце ще не зайшло, але стояло вже зовсім низько, і всі тіні стали довгими й тонкими. Листя дикого винограду, що вився червоними пасмами по стовпах ганку, загорілося від сонця й переливалося всіма кольорами пурпурових світлотіней. Щось величезне й спокійне розлилося по землі в цьому прекрасному кінці дня.

Схилившись на руку, задумливо дивилася Катря на бовдур далекої хати й стежила, як підіймався звідти сизий димок і розтавав у світлозеленій височині. «Хто це палить так рано?» — подумалося дівчині.

— Про що це ви думаєте, Катерино Юр'івно? — нараз запитав лікар.

Дівчина не відповіла. Сиділа тихо, лице схилилося на руку, а очі дивилися вгору, і здавалося, що це не поза спочивку, а якась мовчазна глибока молитва. Лікар задивився на цей чистий профіль, високе, рівно виточене чоло з прядкою волосся над бровою, — і якесь почуття втрати нараз заскребло йому серце. Він пригадав, що ще кілька днів — і ця дівчина вже не буде сидіти тут на ганку. Ніби янгол світлих небес злетів, поглянув, освітив поглядом божих очей — і відлетів знову назад, а ти — сам, сам, як і був, як

і будеш... Довкола тільки бруд, якісь натяки на «корисну працю», а по суті—звичайна життєва буденщина. Може, здалека дивлячись, і виходить наче щось, але тут, у самій гущі—нема ілюзій. Життя й етична його вартість не підвищилися, а в кінцевому рахунку ти, брат, не виграв.

Почуття гострого болю росло. Серце мов стискав хто холодним залізом, і порожнеча довкола заповнювалася кригою. Безсильність перед звичайним ходом звичайних фактів якось ображала, гидко було почувати, що от мусиш мучитися тільки тому, що не в силі нічого змінити в простім ході простих обставин. Але—мириться треба. Зрештою, все життя—це низка примирень.

— Був я сьогодні, Катерино Юр'івно, у баби Лепестини. Балакали про це, про те. Між іншим, і каже вона мені: «Оце літо кінчається, поїде наша баришня від нас, а ми знову самі зостанемося. Приїхало воно таке гарне, таке ласкаве, обігріло нас—тай поїде собі. А ми—як були, так і будемо».

Катря стрепенулася.

— Олексіє Михайловичу! Ви ненароком зачепили болюче місце. Коли б ви знали, скільки я про це думала,—і все ж ні до чого не додумалася. Не стас в мене сил рішити це питання. Я давно вже хочу порадитися, сказати вам усе. Що мені робити? Я не можу виїхати звідци, не можу... Мені не дасть спокою, мене буде мучити думка, що я втекла звідци, від усіх їх, безпомічних, убогих. Як зможу я брати свій пай радості від життя, коли от могла, могла—і не захотіла нічого зробити для цих людей, втекла до столиці. Я вічно буду про те тільки й думати,—і це затруїть мені кожний шматок хліба. А з другого боку—боже мій!.. Я ж нічого не знаю! Яке право я маю вчити других, коли я сама ще не довчилася? Що мені дала гімназія й чого вона мене

вивчила? Перша ж річ, яка попадається мені на очі в сільській хаті — я не знаю, як її назвати; перше ж нещастя — і я не знаю, як підступитися до нього. Люди дивляться на мене з мольбою, сподіваються дістати допомогу, а я — що я дам і чим допоможу? Ах... і що мені робити, як рішити — не знаю, не знаю...

Нервово хруснувши пальцями, Катруся знову попустила голову й замовкла. Але схвилювалася дуже, важко дихала й кусала собі губи, аби не розплакатися. За хвилю знову почала говорити тремтячим голосом.

— От ви... ви прийшли на село зі знанням, сильний волею, з виробленою метою. На слідуючий же ранок по приїзді ви вже знали, що вам треба робити, і сміло взялися за ту роботу. А я?.. Коли б навіть я рішилася зостатись, то завтра ж стане переді мною питання, що робити, як стати до праці, і до якої праці. І я нічого на те не зможу відповісти, нічого...

Одразу якось обірвала й замовкла...

Мовчав і Олексій Михайлович. Потім глибоко зідхнув, узяв Катрину руку й тихо поцілував.

— Дитино моя... Мені здається, що я маю зараз право вас так назвати, бо й взагалі я вас люблю, як любив би рідну дитину. Те, що ви мені сказали зараз, я знав або, краще, бачив давно. Я знав, що прийде хвилина, коли невідступно стане перед вами це питання й буде вимагати відповіди, але... Я не хотів вмішуватися. Та й яке я право маю входити в ваше життя тою чи іншою дівою особою? Мені здається, що людина ніколи не може бути холоднокровно-об'єктивною, коли справа хоч здалека торкається її серця, а тут... Це власне так. Моя порада була б згідною з моїм бажанням, — оце власне й не дає мені права висловлюватися. Бо я, коли б насмілився радити,

то порадив би... зостатися, але це було би рівнозначне тому, аби я власній дитині сказав: «іди на ешафот, бо твоя ідея — істина». Я вжив слова ешафот. Вам, мабуть, не подобається це порівняння, але воно відповідає моїй думці. Радити вам зостатися — це значить сказати: відділи себе муром хінським від усього культурного світу, забудь, що є мистецтво, краса, поезія; відмовся від бажань власного щастя і все будуче життя тільки страждай. Не протестуйте, не протестуйте! Ви ще не знаєте, що все ваше внутрішнє життя може звестися на читання нової книжки, часопису та випадкову, по більшій часті, глупу бесіду з заїзджим знайомим. Бо для можливості в умовах сільського життя задовольнити свою жадобу прекрасного, треба бути багатим, а ви... ви багаті, та, на жаль, не тим багатством... От ви тепер молоді й не думаєте й не хочете навіть думати про особисте щастя, вважаєте це не то за розкіш, не то за пониження навіть. Праця, служба народові — от, здається вам, єдина ваша місія. Але, дитино моя! Це добре тільки в книжках, а для живої людини — боже мій!.. Ви не можете собі уявити, як людині треба бути щасливою! Можна відмовитися від щастя, можна дійсно потонути в роботі, так само як можна відсікти собі руку, але позбавитися болю від того — не можна. А ви, зоставшись тут, відгородивши себе тисячами верст від іншого, живого життя, де люблять, ненавидять, де артист тріпоче нервами перед товпою, де гремить міддю й струнами величезна оркестра, де день пролітає, як хвилина, в виру бажань, потреб, — чи не прийде ж коли спізнений жаль за зів'ялим, викинутим на шлях життям? Настане зимовий вечір. Хату вашу занесе снігом і гору цілу намете перед дверима. Лямпа накоптить, і ви, аби продихнути, одчините квартиру... Тихо, як у могилі... Все село спить... Далеко-далеко десь гав-

кає пес, а холод, кваплючися, лізе у вікно. І стануть тоді перед вами прикрашені віддаленням картини, покличуть вас за собою, всю істоту наповнять жадою життя, світла, звуків, — і чи не проклянете ви тоді й час той, і хвилину, в яку рішили зостатися тут? Усім нутром закричите: «А де ж моє щастя!»..

Лікар замовк, схвильований до глибини душі. Катруся сиділа без руху: намальований зимовий вечір привидом страшним білим стояв над нею, мов шкелет з вишкіреними хижими зубами.

Сонце зайшло. Темнуватими силуетами малювалися хати й тополі на світлому ще небі. З села доносилися передвечірні звуки, і перша згряя галок шумно знялася з місця й закрутилася над верхів'ями пишних розлогих верб. На далекій горі освітілася дорога, і теплим-теплим тоном пролягла по зелені. А на самій вершині стояла стара дика груша; її було видно здалека, і до неї завжди зверталися погляди всього села.

Олексій Михайлович заспокоївся й говорив далі:

— Хто знає, чи доведеться вам тут вийти заміж, мати сім'ю. Мої слова банальні, але теоретичні викрики про свободу, всесвітню сім'ю, оті кпини з буржуазности власного гнізда й «тепленького гною родинного щастя» — це тільки фрази. Їх, по більшій часті, повторюють або ті, хто цілком не розуміє їх значіння, або дефективні суб'єкти, що призначають свої тези для теж потертих одиниць. А прийде старість, — самотній, без родини, без тепла, будеш сидіти тоді один у своїй холодній халупі, і чим обігрієш її? Дрова дають зовнішнє тепло, а люди, як були, так і будуть далекі... Сумно... порожньо й зимно...

Катруся не витримала і, вийнявши хустку, заплакала в неї тихими сльозами. Їй уже було жаль чогось... А доктор узяв її за другу руку й говорив:

— Плачте, плачте—це гарні сльози. Легше вам буде... Не стримуйте їх.

І дівчина плакала, притулившись головою до перил. З кожною сльозою наче вага яка спадала з душі, і щось світле вже вбачалося попереду. Прокидалася надія, і дівчина пішла до себе заспокоєна, хоч чула сьогодні лиш самі сумні слова.

.
А в панськiм будинку вже цілковито запанував осiнній перелiтний настрiй. Соня, скiнчивши остогидлу гiмназiю, рвалася тепер до столицi, де в блискучих перспективах малювалося перед нею море всяких усолод. М-ме Коншина й давно вже нудилась за шумом великого мiста; про Зою Володимирiвну й говорити нiчого — вона нi на хвилю не переставала думати, що робить комусь велику ласку, перебуваючи тут серед «се мюжiк». І тiльки Вірун не думала про вiд'їзд; вона так само безумно лiтала по стежках саду, лазила ще вище на дерева, наче хотiла вiбрати в себе як-найбiльше тої краси природи. Вона нави́ть купалася досi, само собою тайкома вiд усiх. А коли їй сказали, що скоро буде вiд'їзд, вона притихла, довго ходила, iменно — ходила, а не бiгала по саду; потiм забилася в глухий кут i плакала там, як мала дитина, у якої хотять вiдбрати куклу.

Катруся чекала спосiбної хвилi, щоб сказати всiм про своє рiшення. От наче пiдходящий момент: усi сидять на терасi й бiльше мовчать. Сказати?.. Але якось... не хочеться... Так гарно заходить сонце, що жаль вiдiрвати очi. Розмова точиться тiльки коло скорого вiд'їзду, на переднiй план висуваються iнтереси мiста, його новини й пльотки. Загальний настрiй такий, що коли б не треба було спаковуватись, то всi згоднi були би виїхати хоч зараз.

Терасу всю залило золотим промiнням сонце, сад був аж пересичений запахами, зеленiло, жовтiло, чер-

воніло розкішне листя, але людей, що сиділи на терасі, не торкала якось оця вся краса. Їх душ не чіпали передсмертні зідхання природи; за беззмістовною розмовою вони не чули далеких пісень села, а їхній регіт розривав величну гармонію, сам же нікого не веселив.

— Панове! — патетично почав Бординський. — Наближається осінь, та пора року, коли все живе готується до довгої прийдешньої зими. Ми переживаємо зараз останні дні золотого літа, і от я хочу звернути вашу увагу на от який знаменний факт. Тихо!.. Silence!.. Коли ми тут, на оцій самій терасі, зібралися вперше, ми були (слухайте! слухайте!) в тім же самім складі, що й зараз. Ви тільки вдумайтеся в це, панове! Невже ви не бачите в цьому факті величезного символічного значіння?

— А справді! Дивіться, от дивно!..

— Скільки людей перебувало за літо, а от...

— Тому, панове, — перекрикував усіх Бординський, — в пам'ять такої величезної події я пропоную поставити пам'ятник.

— Монумент! Монумент!..

— Моноліт!..

— Фагоціт!..

Катрусю чомусь дратувало оте все балакання на тлі догорілих кострів сонця та жовтих плям на деревах. Вона й відчувала, що неправа, що кожний говорить, як уміє, і може говорити, що йому хочеться, але пересилити себе не могла й постаралася непомітно вийти в сад.

Тут її одразу огорнув інший настрій. Наче увійшла до безконечного, величного храму. Повільним, але певним кроком наближалася осінь. Здалека ще донеслося її дихання, а вже які лякливіші листочки зісохлися й упали на землю. В кущах бозу оголилася середина, наче випалив хто листя. Дерев стало

наче менше, і сад здавався просторішим, хоч і менш глибоким. Там, де око ще так недавно зустрічало густу зелену стіну, що здавалася непробитною, тепер уже видно окремі гілки й їх перепліт. А на стежках, поміж зметеного в купи листя, лежали перші жертви осені — зрізані гілки; то садівник приготує вже собі паливо на зиму.

Катруся йшла, шелестіла сухим листям, прислухаючися до звуків того шелесту. І сум, і радість, і якесь нез'ясне тепло переповняли зараз її душу. Її очарувало це повне незримої печали перетчуття смерті в природі, а разом з тим до болю жаль було отої краси, що одне літо, одне тільки літо сяла над землею, а тепер... мусить щезнути, як і все, що живе.

— Чому й краса мусить вмирати? — питала сама себе й не знала, як на те відповісти.

Зупинилася й прислухалась... Тихо... Тихо... Десь у галузях злякано писнула якась пташка й зразу ж замовкла. Ледве чути було, як на селі, десь дуже далеко, набирали воду скрипучим журавлем, — і щось осіннє сумно ніс із собою той протяжливий звук. В непорушнім вохкім повітрі м'яко лежали хвилі запахів, останніх запахів останніх цвітів, і небо теж горіло останніми вогнями; тільки де-не-де крізь стіни стволів видко було те догорання неба. Сад затих, і в тій чудотворній тиші наче чувся рух сфер, життя планет і кожної билинки, наче зливаєшся з усією вселенною й космос увесь обіймаєш душею. Щось живе проповзе під листям, і стрепенуться від того шелесту нерви...

Схвильована всім тим, Катруся сіла на диванчик. Прямо перед нею на світло-зеленому шматочку неба рельєфно вирисовувалося яскраво-жовте дерево. То був клен. Червоне, жовте й пурпурове листя його тепер, під прощальними поцілунками сяйливих стріл, загорілося особливими кольорами, і Катруся не могла

одірвати од того зачарованих очей. Тут же розіслася широка поляна, обставлена деревами, а на неї зігнуто ліг розкішний килим цвітів: білий гютюн усміхнувся теплому вечору й широко розкрив свій кубок, наповняючи запахом повітря; резеда, пізній левкой, айстри й петунії на тонких стеблах — усі вони скорбно дивилися жалібними очима на решту дня й літа і, тоскливо просячи тепла, кивали голівками.

— Ми не хочемо вмирати. Поглянь на нас, невже ми не так пахнемо зараз, як пахли весною? Не те хіба листя, не ті кольори в нас? Завіщо ж ми мусимо гинути? Так мало, недовго гріло нас сонце, так мало напувала роса. Не надивилися ми ще на небо й зірки, на рухливі промінні сонця, — і от уже мусимо вмирати.

І Катрусі хотілося молитися з ними й за них.

— Нехай живуть... Нехай радують ще чийсь очі,— звучало в її душі, і тихі теплі сльози потекли по щоках дівчини. Жаль було їй отих цвітів... цвітів їй було жаль...

Вот и последние звуки несутся,
Скоро и птички домой соберутся,
Вот и последняя зелень полей...

А тим часом захід погас. Ще трохи ворушилася полоска червоного неба, але потім і вона вмерла, закутавшись в блакитняво-зелений саван. Але небо й хвилини не могло бути без краси, і тому з другого боку в м'яко-срібній авреолі вийшов нараз місяць-побідник, а хмарки розступалися перед ним. Він стомився в довгій боротьбі, але усміх всепрощення грав на його блідім обличчі. І скоро, замість вогненних кольорів, що будили до життя і вміли прикрасити навіть власну смерть, все потонуло в матово-блідих тонах, перемішаних з темними плямами. І там, де багрове проміння нічого-нічого не вміло схо-

вати — вже поховалося щось, а півобнажені кущі знову почали здаватися повними, густими й непроходимими.

Довго ходила Катря найдальшими, найбільш зарослими стежками. Вже давно тільки місяць і вона були в саду, давно повиростали чорні стіни впереді, а вона все ходила, все думала... Час-від-часу думка її переривалася страхом. Коли вона зупинялася під тінню густих гілок, так і здавалося їй, що от-от протягнеться з тьми біла рука й схопить її за плече. І дівчина, нервово здригнувшись всім тілом, знову спішила на залиту місяцем поляну й там вільно й глибоко зідхала та всміхалася півсвідомою усмішкою.

В душі йшла остання боротьба. Хтось давно вже рішив, на чийй стороні буде перемога, але все ще знаходились непокірливі повстанці, підіймали нараз голос і хитали рівновагу твердого рішення. Катруфі здавалося навіть, чи не занадто уважно прислухається вона до тих сплесків останньої боротьби. Але згодом, усе припинилося. Спокій певного знання невидимо злетів на душу, і тільки хотілося, щоб хтось... бог чи янгол його, благословив на початок далекого шляху.

І бог благословив її... великий бог гармонії...

Здалека, ледве чутні, прилетіли до неї звуки і, обнявши, зупинили дихання. Наче зачарована, втопивши очі в сріблясто-блакитний місяць, прислухалася вона й завмерла...

Це далеко-далеко, в панській квартирі, що стояв там десь у непроглядній тьмі, грали на скрипку... То був «Романс» Чайковського... Прощальні, повні неземної, якоїсь спокійної туги перші акорди, мов саван миротворящий накидали на все минуле. Наче сцілющий бальзам життя приносили вони з собою й лагодили біль стомленої в боротьбі молодої душі. І підіймалися й знову щезали у тьмі, і неслися в небо, де

розкриті вже були чиїсь обійми назустріч теплим дівочим сльозам... І не боялася вже Катруся ні зимових вечорів з виттям вітру в бовдурі, ні самотності, ні всіх інших страхів. З усмішкою побіди, сплітши руки над головою, притулилася вона до дерева і вся поринула в ласкаві хвилі звуків. Не чула вже вона нічого: ні сліз, що самі котилися з очей, ні листочка, що впавав їй на голову й заплутався в волосся, ні тих променів місяця, що короною з срібла одягли її гарну голівку й самі собою залюбувалися...

Фраза Катрусі: «ні, я не їду з вами, я застаюся тут»,—зробила вражіння вибуху, що розітнуввся нараз серед мирної товариської бесіди.

— Як?.. Що це ви вигадали?.. Та ви жартуйте?..

Питання сипалися з усіх боків. Ніхто не хотів вірити.

— Ні, я не жартую. Я серйозно рішила зостатися тут.

— Та що ж ви тут будете робити?

— Буду вчителювати й працювати в лікарні.

Де-кілька хвилин ніхто не знайшовся нічого сказати. Нарешті Зоя Володимирівна перервала мовчання. З невимовним призириством вона сказала:

— *Quelle drôle fantaisie!* — і відвернувшись, почала дивитися в сад.

— Ні... та це просто неможливо! — говорила м-те Коншіна. — Що за ідея прийшла вам до голови? Це ж все одно, що заживо себе поховати!

— За-ради хвилевої філантропії ще немає смислу зоставляти себе гнити в селі,— додавав ще хто-небудь.

— Без книжок, без журналів, без бібліотеки...

— Без театру, без усяких розваг...

Катруся знала, що все буде йти власне так, і спочатку приготувилася жартами відповідати на всі ті натяки й вирази співчуття, але ніяк не могла спасти на жартливий тон.

Що-хвилини їй ставало все ясніше й ясніше, що ці люди таки на правду щиро її жаліють, — і це схвилювало її.

Нерви не витримували співчутливих інтонацій; пробуджувалося якесь почуття, якого Катря не хотіла й боялась. І щоби не розплакатися перед цими всіма жалісливими душами, вона попросила дозволу піти до своєї кімнатки.

— Ах, яка шкода! — сказав хтось півголосом.

— Вона завжди була ексцентричною, — додала Соня.

Катруся прийшла до свого покою і, не засвічуючи світла, сіла на ліжко. Руки були міцно стиснуті на колінах, погляд непорушно віткнувся кудись у темний куток. Знову прокляте питання змією заповзало в душу й кричало:.. «Що ти робиш? Добро, чи зло?» — а молода воля не могла відігнати.

— Чому ж власне ти, ти мусиш „нести на собі гріх всесвіту?» Хіба ти Христос? — саркастично питав демон, і рисував скорботні картини в дальшому, картини, повні розчарувань, несли й важкої-важкої втоми.

Самітність, глуха, давуча, як могила... Там далеко грають на прекрасних інструментах, парами ходять закохані, в щастю прийдешнім черпають сьогоднішню надію... А тут — холодно, жутко... вітер виє осінніми ночами... стукотить дощ в вікно...

Справді щось застукало, тільки не в вікно, а в двері.

— Хто там? — швидко спитала Катруся.

— Це я... Можна до вас?

— А-а, Вірун! Іди, іди, голубко.

Дівчина відчинила двері й зупинилася. Вона не бачила зразу, де сидить Катруся, але розібравши, кинулася їй на шию й омочила сльозами щоку.

— Чого ти? Що з тобою?—питала Катря.

Тихо схлипуючи від стриманого плачу, тремтячи всім тілом, Вірун шепотіла:

— Мила моя... сонечко мое... гарна моя...

Катруся зрозуміла почуття, що так схвилювало це гарне дівча. Тихо глядячи її по голівці, Катруся сіла разом з нею на ліжку, і так, обнявшись, сиділи вони в півтьмі.

— Господи!.. Коли б я могла бути такою, як ви! Голубонько моя, навчіть мене бути такою, як ви. Ні-ні-ні, я не зможу... Ви—янгол, янгол!—і Вірун знову гірко плакала.—От ви все літо працювали... Скільки ви добра зробили людям... А я? Тільки бігала та турнір отой проклятий влаштувала. У-у, щоб ти провалився, проклятуший!—і Вірун погрозила кудись кулаком.

— Ну, годі тобі, годі. Заспокойся. Ти ж іще дуже маленька, тобі треба ще вчитися. А от коли ти виростеш, ти теж будеш помагати людям. Бог дав тобі добру душу, теплим вогнем запалив серце; тільки не гаси його, а бережи, як дорогоцінність.

І довго ще говорила Катруся й—дивна річ!—з кожним словом, що малосвідомо виривалося в неї з уст, наче сила яка прибувала на його місце. Щезли сумніви, наче все рішилося вже давним-давно без усяких протестів, самим натиском волі, що твердо знає свій шлях.

Як часто дужі позичають сили у слабших!

Минуло кілька день. Усе було, нарешті, вияснено, розв'язано й підписано. Стискаючи плечима, дивуючися й недоуміваючи, всі погодилися, нарешті, з тим, що мусить бути так, а не інакше. Було вирішено, що поки звільниться помешкання сільської вчительки,

поки зроблять там відповідний ремонт, Катруся житиме в панській квартирі. М-те Коншіна, правда, пропонувала дівчині й зовсім поселитися в квартирі, але це було незручно з багатьох причин, і Катря рішуче від того відмовилася.

Швидко проминули дні приготувань до виїзду, і настав, нарешті, останній день. У покоях панував страшенний нелад: коробки, вузли, картонки, солома, вірвовки, ящики й ящички—все те валялося на кожнім кроці; усі бігали, суєтилися, часом без толку й смислу; одним словом усе пішло так, як і мусіло йти, коли виїждять кудись дами.

Катруся помагала всім і була весела. Вірун не відходила від неї ні на крок, аж Зоя Володимирівна звернула на це увагу м-те Коншіної й натякала щось на можливість поганих впливів, але м-те Коншіна тільки рукою махнула.

Що ближче надходила година від'їзду, то все більше й більше обгортало кожного почуття якогось суму розлуки: не хотілося кидати цієї веранди, цих пожовклих кленів і, загалом, цього привітного багатого дому. Учитель під впливом того почуття бродив по порожніх алеях саду й там ще раз починав обдумувати причини власної нікчемности; йому було дуже боляче від ураз власного ж критицизму, але переробити себе не ставало сил.

Нарешті, все було уложене, всі потрібні розпорядження дано. Віз із сундуками, корзинами, корзинками й т. ін. давно вже пішов уперед. Пилип, як сфінкс, сидів на козлах. Уся двірня знову зібралася коло під'їзду.

— Ну, давайте ж сядемо перед від'їздом, щоби все добре сідало,—запропонував Бординський і сів верхи на крісло.

— *Restez vous*,—пробувала було запротестувати Зоя Володимирівна, але за літо звикли вже на неї не звертати уваги.

Всі примостилися, хто де попав. Зібрана коло ганку двірня теж розмістилася: хто на траві, хто на решітці, хто тільки присів. М-те Коншіна сиділа на найвищому місці і, як цариця на своїх підданих, поглядала на всі ті групи.

Вона ж, як і помагається, встала першою й голосно сказала:

— Ну, діти, прощайтеся з людьми, з Катериною Юр'івною та й пора їхати.

Тихо підійшла до подруги Соня; очі в неї були повні сліз. Вона хотіла стримати себе й попроситися більш-менш офіційно, але не змогла. Сльози бризнули в неї з очей, і Соня схилилася Катрусі на плече.

— Чому я не можу бути такою, як ти? — ледве прошепотіла вона.

Вірун голосно ридала, схлипуючи по-дитячому, і без кінця цілувала Катрю, а відірвавшись, стрімголов побігла до фаєтону й уткнулася лицем у подушку. Де-які баби, дивлячися на таке незвичайне прощання, і собі почали втирати очі фартухами.

Підходили всі; хто цілував, хто сердечно стискав руку. Навіть Зоя Володимирівна оскалила свої чорні зуби на прощання. Учителю чекав останньої черги, трохи довше затримав руку Катрусі в своїй і, понизивши голос, сказав:

— Спасибі.

Катрусю здивовано скинула очима.

— Завіщо?

— За мовчазний або, краще сказати, несвідомий урок.

Але дівчина не зрозуміла, що він тим хотів сказати, та й взагалі вона якось мало чула з того, що робиться довкола. Дивний настрій не то рівнодушності, не то якогось скам'яніння опанував її, і вона й усміхалась і відповідала на запити якось цілком

автоматично. Ця хвилина рішила все її життя,— і свідомість того кудись щезла.

Нарешті всі попрощалися. Двірня кинулася до панів. Знову почалося цілування рук і нещирі причитування на тему — що ми будемо робити без вас, хоча в душі кожний тільки й думав о тім, коли ж то, нарешті, панів чорти заберуть, щоби зідхнути спокійно.

Гості й господарі розмістилися. Пилип дістав наказ рушати, і коні шарпнули з місця. За фаетоном пішла лінейка з Семеном на козлах.

— Прощайте!.. Прощайте, Катерино Юр'івно!.. Всього вам кращого!.. Всіх благ, небесних і земних.

Катруся кланялася. Фаетон сховався за парканом. Катруся зійшла на ганок. Екіпажі знову показалися. Мужчини махали шляпами, Катруся відповідала хусточкою. Двірня шуміла, розіходячись.

За перевалом сховався спочатку фаетон, потім лінейка. Катруся востаннє махнула хусточкою,— і це був останній рух єднання.

Спокійним кроком увійшла вона до покоїв. Порожнечю глянули вони на неї й хотіли обвіяти холодом залишеного житла; але Катруся не помітила цього і, вся захоплена своїми думами, сіла на перший стілець... Промінь сонця упав їй на голову...

VIII

Він бив собаку.

Цими словами вже сказано все: «він бив собаку». Бо людина, що може вдарити собаку, цим уже сама себе характеризує. Бо це все одно, що вдарити жінчину. Або малу дитину.

А він іще й бив не по-людському. Прив'яже грубим ремінем до чого-небудь і б'є. Систематично, з насолодою. Бідна животина в'ється від болю, тихо скімлить, а заскавучати не сміє, бо він кричить: «Циц!» і б'є тоді ще дужче.

Вже навіть сусіди вступалися. Спочатку жінки:

— Ну, як вам не жаль? Бідна собачка...

— За що ви її б'єте? Вона ж вам нічого не зробила. — Се ті, що хотіли пробудити почуття жалю. Але в тих грудях жалю мабуть не було, бо на такі сентенції він відповідав сатанинським якимось сміхом і, тут же підкликавши до себе собаку, бив ногою в живіт. Сусідки обурювалися й кидали:

— Ви просто звір якийсь.

— Ненормальний!

— Психопат.

А він сміявся їм услід і тріпав собаку по шерсті. І невідомо було, чи се знак ласки, чи знову який підлий жест, аби дошкульніше образити. А Нера (так звали псицю) з невимовним почуттям блаженства чує на собі ту жорстоку діявольську руку, і, здається,

кожна шерстинка на ній тоді говорить: «ну, і що ж... ну, і б'є... ну, і нехай б'є... за те він уміє й поласкати, як ніхто».

А за півгодини— знову ляскання ремінного нагая (був нагай такий спеціальний), знову тихе скімління й судорожне перебирання лапами.

Бралися сусідки до іншої тактики. Говорили йому:

— Це ж, нарешті, невиносимо. Наші нерви не витримують. Не жалієте своєї собаки, то пожалійте хоч наші нерви.

Але він не жалів дамських нервів. Не боявся він і мужських погроз. Бо дами, нічого не вдіявши самі, почали наштурхувати мужчин. Ті спочатку відмахувалися руками, казали:

— Ну, чого ти до мене пристала? І яке моє діло, що хтось там б'є свою собаку чи жінку?

Але недурно складено поговорку: жіноча настирливість і камінь довбе, і мало-помалу чоловіки починали здавати позиції. Спочатку наче не хотючи, крізь зуби, казали:

— Послухайте, ви... Чи не можна би теє... припинити. Це ж, коли хочете, всіх непокоїть.

Не мало впливу.

Тоді починали грозити поліцією, судом, а один, найгарячіший, так той прямо заявив:

— Як що ти, сукин син, іще раз посмієш бити собаку, я відберу в тебе отой нагай і самого тебе виб'ю.

Але жодні заяви не мали наслідків. Навпаки, чим вони були настирливіші, тим гірше платилася за це Нера своїми боками.

Тільки от що усіх найбільше дивувало: Нера не лише не ображалася на свого лютого хазяїна, не тільки не протестувала, не намагалася втікти, а навпаки: наче ще більше прив'язувалася до свого мучителя, ласкаво скавуліла, побачивши його, і при-

сівши задом, біла хвостом об землю. Коли хто з мужчин, як отой нетерплячий, підіймав голос на її хазяїна, Нера настобурчувала шерсть і урчала, оскалюючи зуби. Найменший рух — і гострі ікла вип'ються в литки. Інстинкт самоохорони велів уже говорити: «та хай вам чорт обом, хто там вас розбере», — і тікати геть.

Така прив'язаність дуже часто була предметом розмови представниць прекрасного полу. Робилися вільні догадки:

— Чи він яке слово собаче знає, що вона так...

— І дивіться ж, кумоньки: і не огризнеться, і не гавкне на нього. Що друга б собака... та що й говорити!

— Баба, одно слово баба. Всі ми такі. Як би це був кобель — ого! Так би руку йому й одхвотив би. А то — баба.

А мучительства не припинялися. Ні від жіночих балачок, ні від мужських погроз.

Останніми часами «він» вигадав іще один спосіб: підвішував собаку вниз головою й так зоставляв висіти годинами. Бідна животина смикала ногами, скавуліла тихо й жалібно, пробувала держати голову, але далі мускули слабли, голова звисала, і наступало важке омління.

Тоді він здіймав Неру з гака й клав на підлогу, а сам сідав пити горілку. Він любив пити. Але неможна сказати, щоби він мучив собаку тільки поп'яному, ні. Це завжди було на тверезу голову.

Коли хтось уперше побачив крізь вікно оту сцену підвішування, — зразу ж пішло по всьому будинку, що «він» збожеволів. Що й раніше його не вважали цілком нормальним, а тепер і поготів.

Сусідки зробили конференцію. Були пропозиції закликати лікаря «для сумашедчих», але це зв'язувалося з певними розходами, а їх ніхто не хотів

нести. Тоді зупинилися на потребі закликати городового.

— У мене єсть знайомий городовий, Міхал-Іванич,— визвалася одна.— Я його попрося, то він прийде.

— До кого? До «нього», чи до тебе?— не втерпіла кума.

— Спочатку до нього, а потім і до мене,— граючи очима відбила та.

— Та годі вам... Тут про діло... Я думаю, так буде добре. Він як тільки побачить городового, то злякається.

— Такий злякається,— сумнівалася одна.

Рішено було спробувати нацькувати Міхал-Іванича.

За кілька день Міхал-Іванич справді прийшов. Бабський синкліт обсів його густим кільцем і ту-ту-ру, аж у бідного Міхал-Іванича голова замакіт-рилася.

Вирочім, він не дуже заглиблявся в деталі, задовольнився тим, що схопив суть, а решту уваги звертав, разом з очима, на куму.

Напустивши на себе максимум солідності, Міхал-Іванич постукав у двері. Синкліт попрутулявся на сходах у найрізномродніших місцях і в найрізномродніших позах. Сподівалися... а хто й зна, чого сподівалися. Усього. Може бути драка: Міхал-Іванич буде тягти «його» за шиворіт, а той упиратиметься. Може за-свистить свисток, а може й ліварвер доведеться витягати (синкліт не знав, що в городових у кобурах дерев'яні револьвери, а гроші, що відпускаються на ремонт зброї, ідуть куди їм слід, бо й справді: хіба ж можна ремонтувати дерев'яний револьвер.)

Але... впрочім, не будемо попереджати подій.

Міхал-Іванич постукав у двері,— він був людина політична й знав усяке політичецькоє обхожденіє. Відповідь почувлася не одразу.

— Увійходьте.

Міхал-Іванич делікатно відчинив двері й увійшов. Але... якось одразу зняковів. Чому — і сам би не міг оповісти. Може тому, що його ніхто не злякався.

А справді його не злякалися... «Він» лежав на ліжку й не поворухнувся при вході такої важної особи. Це одразу обсікло Міхал-Іванича. Він думав, увіходячи, побачити переляк, похопливу угодливість, спішні відповіді на суворим тоном заданий запит,— і от нічого з того. Марсовий вигляд Міхал-Іванича сам собою якось зблід, заготовлені окрики застряли в горлі, і, на превелике власне здивовання, Міхал-Іванич не знав, з чого розпочати.

Не знав з чого розпочати, і розпочав як найгірше — поздоровкався.

— Драстуйте...

Відповідь уп'ять прийшла не одразу.

— Драстуйте.

Далі говорити було нічого. Міхал-Іванич чув, що тратить «положение» (як у шахах), чув, що стояти й мовчати—це прямо «смерти подобно», але не знав, з чого розпочати, і тому мовчав. Ганебно мовчав.

А на ліжку теж мовчали, і це мовчання звідти по-хоже було на нашішку.

Далі так іти не могло. Міхал-Іванич насупив брови, набрав повітря в груди й почав найбільшим басом, на який тільки спромогався:

— Ви той... Тут жалуюця суседі і протчії, как прямо невозможно, кажутъ, жить. Ви, той... собаку б'єте немилосердно... собака сотворяеть крик, почему просходитъ безпокойство для жильцов. Ёто вже есть нарушение тишины й порядку, почему должно привести у спокойство. А ежели хто не хочіть, так у нас другое средство найд'ються.

І хоч з малою дозою надії, а все ж чекав Міхал-Іванич, що зараз почнуться виправдання, обіцянки —

більше, мовляв не буду і т. ін. І от — нічого. Так таки нічогісінько. Повне мовчання.

Міхал-Іваничу стало не по собі. Він попробував напустити на себе сердитість.

— Слиш? Я кому говорю?

У відповідь те ж мовчання.

Властиво Міхал-Іваничу зоставалося тільки одне — повернутися й піти. Але це мало того, що вбивало його гордість, тут було щось гірше. Міхал-Іванич знав, що під дверима слухає синкліт, і в нім кума. Вона, мабуть, перша притулила вухо до дверей і приготувилася слухати торжество свого всесильного кума,— і от такий скандал.

Міхал-Іванич вже не на жарт розгнівався. Кров кинулася йому в лице, жили на шиї надулися. Він ступив крок у напрямі до постели й збирався вже гаркнути: «коли з тобою разговарюють, так ти должен устать і стоять, как шалнер», як тут сталося знову щось несподіване.

Властитель собаки, як пружинний, скочив з ліжка й став перед городовим. Хто й зна звідки взялася Нера й стала поруч з хазяїном, оскаливши зуби й урчачи.

— Ви вже скінчили?

Городовий не знав, що відповісти.

— Я що ж... наше дело малінькое: што нам приказують, то ми должны спольнять.

— Так от я вам приказую зараз же вийти геть. Я нікого не вбив, не ограбував, і вриватися в чуже помешкання ви не маєте права по закону.

— Воно канешно... ну, только как обіжающа суседі, так я должен внімать обращеніе... і тово...

Це говорив Міхал-Іванич, уже задкуючи до дверей. І тільки відчинивши двері, крикнув начальницьким тоном:

— Так штоб ето било прікращоно, а то ми свої средства знайдьом.

Це було для куми. Але становища не спасло, бо синедріон справді слухав під дверима, отже чув по-срамленіє на власні вуха. Кума тільки фиркнула на пропозицію Міхал-Іванича «зайтіть посідеть».

Отже, затія з городовим не дала позитивних наслідків, і мучительства йшли далі. Розпочався свого роду спорт: населення будинку постановило за всяку ціну добитися свого, а «він» ще з більшою злорадністю терзав нещасну, вимучену вже до краю псицю. Жаль було дивитися на бідне сотворіння: воно все тремтіло, ледве стояло на ногах, але очі горіли все тою ж ласкою й безконечною відданістю.

А синедріон не міг заспокоїтися. Знайшовся хтось із чоловіків, що знав назву «Общество покровительства животным». Правда, саму лише назву; чи воно навіть існувало в даному місті—і те було невідоме. Про членів таємного того товариства говорилося всяку всячину: вони уявлялися якимись всемогутніми істотами.

— У нього, брат, значок за лацканом. Як одворотить і покаже, хто б ти не був—ти вже арештований. Грах—грах, князь—князь, усьо одно. Таку вже власть їм дадено.

— Значить, і нашого може арештувати?

— А чого ж ні? З полним удовольствієм.

— Невелика цяця.

— От було б добре! Хоч би на місяць посадити сукиного сина. Ато ж прямо жить не дає.

— А де ж його шукать, того члена?

— Хто й зна...

— Спочатку вочество треба знайти.

— Обратно ж, і вочество шукать хто й зна де.

— Може його й зовсім нема, один толькі розговор?

— І то могло бить.

— А пошукать треба.

— Треба, що й говорить.

На тім бесіда закінчилася. Але думка про «вопчество» не вмерла. Хтось десь ходив, хтось когось питав, і в результаті Правління товариства відрядило одного зі своїх членів перевірити, чи справді є на лице особливе мучительство.

Член Правління, молодий, елегантно одягнений чоловік, ледве знайшов будинок і помешкання. Зайшовши до кімнати, представився, показав документи, пояснив де-які пункти статуту й попросив позволення сісти.

«Він» вів себе теж чемно й стримано, зовсім не так, як з городовим. Говорив більш-менш так:

— Мені, право, неловко, що вас потурбували ради таких дурниць. Річ у тім, що в мене з обивателями цього будинку здавна йде ворожнеча. Сказати просто, вони не хотіли, аби я забрав се нужденне помешкання, в яким маю честь приймати оце вас. А я вліз, насильно вліз, бо мені нікуди було діватися. От з того часу вони мене й ненавидять. Виливають цю ненависть, як тільки можуть. Вікна мені б'ють, кидають у хату вонючі препарати, а оце, бач, вигадали ще один спосіб—психологічний. Запевняю вас, що це все неправда, що вам про мене наговорено. А на доказ—от: Нера!

Псиця вибігла з кутка і, лашучися з усією собакою відданістю, сама демонструвала повну гармонію у своїм відношенні до хазяїна. А він тріпав її по спині й говорив:

— Бачите? Я міг би говорити що угодно, і ви б не знали кому вірити—чи мені, чи тим, хто мене чернив перед вами. Але от вам доказ. Безмовний, без слів і запевнень, але доказ рішучий і неомильний. Сама «мучениця» вам доказує, що все наговорене вам про мене, вибачте за грубе слово—брехня. Преці ж ви бачили б ненависть, злобу, або в усякім разі страх, звичайний страх перед мучителем,—і от що ви замість того бачите. Нерочка... Нера...

А Нера не знала, куди діватися від щастя. І стри-
бала, і лизала руку, і тихо щасливо підвизкувала.

Докази були занадто очевидні, і членові «вопче-
ства» нічого більше не зоставалося, як попросити
вибачення й скромно віддалитися.

А по відході в кімнаті можна було бачити таку
картину. З перекошеним від злоби лицем «він» поволі
простягав руку до гарапника, а Нера, вся завмерши
від передчуття катувань, притулилася до підлоги,
й повзла, повзла до його ніг. І знову чули сусіди
свист гарапника й тихе скавуління мученої животини.

А потім, і то дуже скоро, все це нараз переміні-
лося. І то от з якого випадку.

Находила весна. Прийшов один такий день, що
вдарив дощик, звіяли теплі вітри, і крига на річці
зразу якось обм'якла; потратилися сили, що в'язали
всі ті маси в одне ціле.

Вночі піднялася справжня буря з дощем, і кригу
на річці почало ламати. Свист вітру, рев води, що ви-
ривалася на волю, шум дощу, а до того всього гар-
матні вибухи криги, що ламалася величезними ски-
бами, — все те творило страшну музику стихій. В таку
ніч мало хто виходив із хати, не то що нама-
гатися перейти річку.

А отже був один такий чудило, що пішов. Се був
«він». Засидівся з приятелями, був під доброю мухою,
а в такому стані море й то по коліна, а наша річка
й поготів, хоч, властиво, наша річка тільки що не
дуже велика, а глибока й зрадлива.

На березі не було ні душі, коли «він» зробив пер-
ший крок на піскувату кригу. Не пройшов і десяти
кроків, як сталася перша пригода: кригу, по якій він
ішов, відірвало від берега. Він не зразу помітив свою
біду, а коли помітив — було вже пізно: між кригою
й берегом взялася широка полоса води.

Це одразу викинуло йому хміль з голови. Нерви напружилися, мозок почав гарячково працювати, але безпорадність становища була очевидною.

Кригу, на якій він стояв, зачепила друга, і обидві вони почали вертітися на воді. Це віддаляло «його» ще більше від берега. То була надія, що може вдасться приблизитися до суші й чи перескочити, чи кинутися вплав, а добитися твердої землі, — тепер надії тієї не було. Та й взагалі кидатися вплав було небезпечно: не тільки з огляду на те, що в намоклій одежі можна було піти на дно, а головним чином, тому, що більші й менші шматки криги що-хвилини пробігали по воді, і яка-небудь з них могла свobodно вдарити по голові.

Становище було критичне. Даремне «він» оглядався, шукав виходу, — його не було. За хвилину небезпека збільшилася вдвоє: крига, на якій «він» стояв, переломилася надвоє, і тепер ці два шматки крутилися окремо. Той, на якому «він» стояв, був менший і слабо витримував вагу людини: то один, то другий край похилився в воду, треба було добре балансувати, аби не сковзнутися в воду.

Шукати більшої криги. Щоб нанесло на більшу кригу. А як не нанесе? А як і ця переломиться? Жах почав заповзати в душу, але якось віра в невтратимість життя не переставала освітлювати порожні груди.

От більша крига. Вибравши слухний момент, «він» скаче. Вся сила мускулів усього тіла влилася в цей стрибок, але краї тої крижини були снігові, і «він» з розмаху провалився в воду. Якимось чудом задержався на ліктях і скажено почав робити ногами десь там під кригою, та це ні на йоту не зміняло становища. Вилізти було ніяк: ні під ліктями, ні під ногами не було опори. Лікті при найменшій руху вгрузали в мокрий сніг, а ноги просто блукали собі в воді, не достаючи dna.

Він рішив не тратити сил на даремні рухи, а чекати, що буде далі. Але вже через кілька хвилин непорушності почув, що холод сковує його члени. З-під ліктів мороз в'їдався гострими голками в кожний шматок тіла, а ноги просто враз одубіли, не частинами, а в цілому. «Ревматизм»,— чогось промайнуло в голові.

Він думав, що стане краще, коли він буде рухатися, але вийшло навпаки: коли почав ворушити ногами, почуття холоду збільшилося втриє й відразу скувало організм до повної неможливості порушитися. «Отепер кінець»,— заворушилося в голові, і чомусь захотілося плакати.

Але це ще не був кінець. Тимчасовий рятунок прийшов несподівано. Нараз він почав чути під собою, під ногами, щось тверде. І се тверде не була земля, бо рухалося і — на превелике здивовання — підіймало його вгору. І підіймало з такою силою, що скоро він опинився тільки трохи вище колін у снігу. Се якась велика крига похилила бік у воду, попала під ту крижину і тепер, вирівнюючися, підіймала свій край, а разом з ним — і «його».

Скориставши з моменту, «він» почав вилізати зі снігу. Це було нелегко, але нарешті він вибрався на твердий слід і зідхнув з полекшою.

Та з полекшою тільки фізичною, бо загалом становище не покращало. Той же дощ, той же вітер, та ж тьма, і та ж промерзлість до самих кісток. Нічого, окрім почуття безмежного холоду.

З тоскою він оглядівся — і нічого. Крига попала на саму вже середину річки, і мало було надії на те, щоб вона пристала до берега. Скакати — от уже була одна спроба.

І нараз так йому захотілося жити, життя представилося в таких прекрасних формах, що він завив від тоски.

І це вовче виття з людських грудей, врізавшись в какофонію голосів природи, дало жуткий настрій, який перелякав «його» самого. Він одразу урвав своє виття й почав вглядатися в тьму, чи не знайдеться якого порятунку. Але рятунку не було.

Апатія поволі заволодівала всією істотою. Чорт з ним. Махнути на все рукою, сісти отут, на кризі, у воду й сніг, і сидіти. Нехай діється що хоче.

Але в цей момент він побачив якусь купу криги коло лівого берега. Може, то безпереривний міст? Може, справді можна перебігти?

Він напружено вглядався, але ві тьмі добачити нічого не було можна. Чи се тільки тут стовпилася купа криги, чи тягнеться до берега. Бачив тільки, що його кригу, ту на якій він стоїть, несе прямо на ту купу. І він рішив стрибати. Нехай діється що хоче. Може провалиться, може ногу зломить, голову розтрончить,— нехай.

Напружився ввесь і чекав. Крижина поволі наближалася, крутячися. Яким боком черкне?

Попробував розрахувати й перейшов на відповідну сторону. Хвилини здавалися роками. Але от — удар. Сильно відштовхнувшись ногами, перескочив. Тверда крига!

Бистро перебіг далі. Чи є сполучення? Є!..

Біжить далі... ще... ще... От невеличка протока. Перескочив. Далі! Далі!... І нараз — нема криги. І берег вже недалеко, а криги нема. Бурлить брудна жижа, по ній що - хвилини пливуть шматки льоду.

Крик одчаю вирвався в нього з грудей. Але він міг кричати скільки угодно, — ніхто його не почує, ніхто не прийде на рятунок.

Безумно, не пам'ятаючи сам себе, кинувся він у воду й поплив. Він ніколи не вмів добре плавати, а тут то просто бовтав по воді руками й ногами. Тонув, захльобувався, виринав знову, встигав щось крикнути

в бездонну тьму, і знову поринав. Якась крижина боляче двинула його вбік і хвилину волокла за собою. Потім наскочила друга і вдарила по голові. Він крикнув і, втрачаючи свідомість, почав потопати. З нелюдським зусиллям махонував ще раз руками, вдарив ногами й на момент один вирнув наверх. І в цей момент почув коло себе щось тепле, чиюсь морду.

— Нера! — крикнув він у дикому приливі якоїсь безмежної радості й знову обезсилів. Руки, ноги відмовилися служити, він потопав, але блаженне почуття свідомості, що не потоне, огорнуло вже всю його істоту і, коли би можна так сказати, він потопав спокійно. Останній проблиск свідомості був той, що він перестав іти вниз, що якась незрима сила потягла його догори, а за тим усе потонуло в тьмі забуття.

Як Нера опинилася на березі, як вона попала саме туди, де потопав її хазяїн, хоч се було досить далеко від дому, — того ніхто не розкаже, це таємниця інстинкту, чи ще чогось. І як вона в бурхливих хвилях, серед криги, що неслася безпереривно вниз, могла тягти важке півмертве тіло, вона, обезсилена що-денним катуванням, хронічною голодовкою — це теж таємниця.

Але витягла. Аж до берега. Та поки тіло було в воді, тягти було легше, але от воно торкнулося землі — й одразу обважніло. Тягар став над сили.

Нера тягла свого хазяїна за плече, добре що матерія на пальті була міцна й витримувала. Голову одразу вдалося витягти на суше, але решта тіла лежала в воді, і вода поволі завертала ноги по течії.

Нера вискочила на беріг. Вона не нервувалася, не суєтилася без толку; вона одразу зрозуміла ситуацію. Ясно було одне: ні на чию поміч надіятися не приходиться, треба в собі знайти сили на весь чин. Зоставити тіло так неможна, треба за всяку

ціну витягти його на беріг, а потім уже думати про інше.

Нера одразу орієнтується. Коли зараз потягти за ноги — голова неминуче сковзнеться в воду, а Нера ясно знає, що того неможна. Значить, треба витягти більше голову на суше, — і Нера починає тягти. У неї кров показалася на зубах, пальто не витримувало й рвалося, вона перехоплювала зубами далі, аж набився повен рот матерії, — і тягла, тягла. Голова трупа зачіпалася за землю й не давала тягти, Нера відкидала ту голову бистрим рухом ноги й знову тягла. І нарешті витягла на беріг плечі й частину спини. Тоді аж, обезсилена, впала на землю й важко та бисто дихала, висолопивши язика.

А ріка вже бушувала в максимумі. Там десь лізла крига на кригу в весіннім пориві, гримотіли розломи ледяних пластів, сильно плюскали в воду цілі простороні криги, б'ючи фонтани в усі боки. Вітер свистів і поривами кидав дощ то на один бік, то на другий: швиргоне нараз тисячу крапель на одне місце, що вони аж не поспішаються падати, а потім розхвіяно закрутить дощові струмки, і вони знову розгубляться, не знаючи куди легіти. Як глупий полководець із салдатами.

Нера відпочивала недовго. Вона знала, що вода буде прибувати, і зробленого мало. Відважно кинулася в воду й почала заносити ноги на беріг. Це було легше, і скоро тіло стало рівнобіжно з лінією води.

Тоді Нера кинула ноги й почала знова затягати голову далі на сушу. І так кілька разів, аж поки все тіло не опинилося досить далеко від краю берега.

Переконавшись, що вода, як би не прибувала, вже не досягне тіла, Нера побігла. Бігла певно, наче весь вік жила на цім березі.

Пробігла сажнів з двісті — халупа. Небалований життям чоловік загородив собі закуток і жив, з тяж-

кою бідою годуючи сім'ю. Окологдок прийшов був раз, запитав, яким правом построи́вся на чужій землі? Хто тобі позволив? Але чоловік нічого й не відповів навіть. Та окологдок і сам бачив, що тут нічим не поживи́вся, махнув рукою, пішов та більш і не приходив.

От до цієї халу́пи бігла Нера. Прибігла й почала скребти лапами в двері. Спочатку не дуже, потім дужче, настирливіше, а нарешті вдарилася всім тулубом об двері. Вони одчинилися — видимо не замикалися ніколи.

— Хто там?— почувся спокійний голос. Так спокійно серед ночі могла говорити лише людина, яка і в думці не припускала можливості лихого вчинку над собою.

Чиркнувся сірник, у сіни вийшов мужчина. Нера почала так виразно припадати до землі, скавуліти, обертатися до дверей, що нетрудно було її зрозуміти.

— З ким ти там?— почувся жіночий голос.

— Спи спокійно, Настю. Це собака. Видимо, з кимось сталося нещастя.

— Так ти підеш?

— А як же? Та я недовго. Може там уже й не треба людської помочи.

Чоловік зачинив двері, але скоро вийшов у якомусь теплому, старому піджаці з палкою в руках.

— Ну, ходім. Показуй дорогу.

Нера побігла вперед. Йй все здавалося, що чоловік не досить скоро поспішає.

От беріг. Одна людина похилилася над другою. Нера з виразом безконечного запиту дивиться в вічі.

Мужчина слухав серце. Видимо, воно функціонувало, бо мужчина звернувся до Нери.

— Нічого, не бійся: твій хазяїн буде жити.

Нера зрозуміла й двічі радісно гавкнула.

Мужчина ще похилився над півтрупом. Увагу його звернули на себе подрані плечі пальто й низ брюк.

— Еге, собачко! Так ти його й з води тягла? Молодець! Ну, тепер же йди за мною.

З трудом підняв півмертвого на плечі й поніс до своєї халупи.

Нескоро «він» виходився після того купання. Чи треба говорити, що життя Нери змінилося цілковито?

* * *

Далеко-далеко, на Сході, аж за Каспійським морем, може хто чував, живе численний нарід — киргизи. «Нас—що піску на березі морському. Подивись: вітер хмарами цілими жене його з місця на місце, а піску все не меншає. Так і нас!»— кажуть вони про себе. І називають вони себе не киргизами, а кхзаками. «Ми казаки»,— кажуть. Але всім вони відомі за киргизів, і так їх усякий і має.

Живуть вони серед широких степів, вільно носячись по них зі своїми отарами. Мало води в тих степах, дуже мало: часто від одного колодязя до другого треба їхати де-кілька днів, терплячи спрагу вдень і вночі. А приїдеш, кинешся до того колодязя, а там повно вонючого падла: чиясь злодійська рука не зупинилась і перед таким поганим ділом. І знов іде караван у випалену сонцем пустиню, знову мучаться люди й скотина. Чим далі йдуть, тим більше скидають тягарів з коней та верблюдів, стараючися хоч тим їм допомогти, але даремно: от упав один «корабель пустині» і, підвівши очі під лоба, важко дихає; от і другий теж упав, там і третій... а впереді пустиня й пустиня без кінця...

Але що се?.. Он недалечко видно ціле озеро, повне щерть води. Деревя млосно похилилися над ним і листом не ворущать; трава вохка, зелена, неначе просить спочити на ній... Кинеться подорожній туди, квапиться, забуваючи втому, з останніх сил б'ється,—

і бачить страшну річ: все далі й далі неначе уноситься озеро те... й дерева підіймаються вгору... туманіє, туманіє... от ледве видко його... от і зовсім шезло... Це мара (міраж), що часто там мучить людей у пустині... І розпач заповзає в душу чоловіка, хочеться лягти в цей розпалений сонцем пісок і, не підіймаючи голови, віддати себе на волю долі.

А скінчиться пустиня зі своїми страшними пісками та спекою, — почнуться солончаки, «сор» по киргизському. Білою-білою сіллю укривається земля, — кінь іде, так і сліду не видко. А в дощ сіль розпускається, і цілий степ стає багном, зав'язнути можна.

Землі ж, способної до хліборобства, дуже-дуже мало в киргизів; так хіба де-небудь озерце невеличке, або річечка тече в ярку, то, дивись, і деревце яке виросте й травиця на світ божий вигляне; а то все тільки самий полин по степу колихається та ще трави «сольник» та «солянка», що на солоній землі ростуть: червоні вони такі, неначе виростили з кров'ю політої землі. Та киргизи й не беруться до хліборобства, це в них за останнє діло вважається, і в «ігенчі», себто в хлібороби йде уже тільки той, хто прожився зовсім, або в кого розбійники угнали всю скотину, ограбували все до ниточки. І не дивно: дуже вже трудно достається хліб киргизові, далеко трудніше, ніж у нас. Нам треба тільки виорати землю гарненько та засіяти, не лінуючись, а киргизові того мало, йому треба перекопати все поле канавами («арик» у них називається канава), напустити туди води з ближчої річки, та не раз, не два, аж поки земля пересякне водою, — і тоді вже тільки сіяти. А там, дивись, розлилася від дощів річка, прорвала заставу в головному «аріку», — і пішли хвилі на поле, знищуючи в одну годину все, над чим бідний киргиз працював невтомно цілі місяці. Та й мало хіба ще чого може статись із засівом? От тому киргизи й не

дуже ходять біля хліборобства, а все більше скотину розводять: коней, овець, верблюдів, кіз, най-більше — овець. І такі жирні, важкі барани в них, здоровенні: діти навіть на них верхи їздять. А перед у стаді завжди ведуть кози. Часто зимою трапляється, що побіжить легка коза по замерзлій річці — й нічого їй, а як сунуть важенні барани за нею, — тисячами цілими тонуть та гинуть під кригою.

Та й з скотиною небагато краще, ніж з хліборобством. Цілий рік вона не знає, що таке хлів, загорода, і ніхто за нею не дивиться. Найде яка пошесть, — і старцем завтра встає той, хто ліг сьогодні багатирем. Киргизи не запасають сіна на зиму, і скотина сама себе повинна годувати. От вона й годує, розкопуючи сніг ногами. Киргизи так роблять: поперед пускають на пашу коней, бо коні зривають верхів'я трави; потім верблюдів, котрі з'їдають середину; і нарешті вже овець, — вони вже замалим не з коренем виривають усе. І біда-біда, як настане ожеледь («джут», як вони звивають): скотина не зможе пробити товстої криги, голод мучить її, — і цілими тисячами гинуть коні, вівці і все багатство киргиза.

А то, буває, навалить снігу на аршин, підійметься хуртовина-низовка, — і жене страшенний вітер вздовж степу скотину, — аж казиться, бідна, від жаху; мчаться тисячами з диким проханням, з жалібним меканням, і кидаються в яруги, в ополонки озер.

Багато бід та нещастя валиться на бідного киргиза та на його майно в степу. Але все ж між ними бувають страшенні багаті — числом голів скотини. Вони іноді самі навіть не знають, скільки тисяч голів у них у степу випасається. Та й те сказати: багатому, як уже не як, а все ж трудніше збідніти, ніж бідному забагатіти. А до того ще такі звичай існують у киргизів: багатий віддає де-що із скотини бідному на харч; той повинен ходити за скотиною, берегти її;

що приплодиться, він бере собі, але за те на випадок пошести, або другої болісти — він уже з кожї повинен вилізти, а віддати те, що йому було доручене колись. І виходить так, що в багатого скотина ані падає, ані хуртовина її не замітає, ані в яри не провалюється, — гуляє собі та росте в степу.

От такий жив колись, давно вже, один киргиз, на прїзвище Бекмембет. Багато тисяч овець ходило в нього по степу, самих дійних кобил було двї тисячі, і вони давали йому своє молоко на «кумис» (це особливо заквашене молоко, найулюбленіше питво киргиза). На багато-багато десятків верстов навколо можна було бачити скотину, помічену «тамгою» Бекмембетовою¹.

Сам Бекмембет був, як то називається в киргизів, «біла кістка», себто дворянин киргизький; уважав себе нащадком самого Чин-гиз-хана, страшного татарського завойовника. Жив Бекмембет, як і всі киргизи, серед степу; біля нього розташовувались цілими десятками родичі, сродники, так що разом з кибитками жінок його та слуг — «теленгутів» по-киргизькому — виходив чималий хутір-аул. А кибитка — це й єсть киргизька хата. Робиться вона з жердки аршинів у півтора заввишки, а до цих жердин прив'язують бичівками з верблюжого волосу зігнуті хворостини, що йдуть і за стелю й за покрівлю разом. Потім усю отаку кибитку обвивають кошмами — це таке товсте сукно, котре киргизи сами валяють з овечої шерсти; зоставляють маленьку дірочку вгорі, щоб дим виходив, — от тобі й хата готова. А обридло кирги-

¹ Кожний киргизький рід (усі киргизи діляться на роди) має особний знак для своїх стад, і цей знак узивається «тамга»; він кладеться з лівої сторони; найбільше тамгують коней та верблюдів; вівцям та рогатій скотині не випалюють тамг, а нарізають вухо.

зові сидіти на одному місці, виїв товар усю траву навколо, — в десять хвилин розібрано кибитку, нав'ючено добро на верблюдів, — пішов киргиз знову степом шукати доброго місця для аула.

Цей Бекмембет, про якого річ іде, змолоду мав чотири жінки, — це їм дозволяється законом (киргизи кажуть про себе, що вони мусульмани, як і турки). Але старша жінка Бекмембетова — золото, мабуть, була — так наструнчила свого чоловіка, так хитро та зручно повела все, що той повернув усіх жінок у робітниці, а сам почав жити тільки з тією старшою, що звали її Каліпа. Дітей у нього було багато, але всі перемерли, зостався один тільки син, на прізвище Балумбай.

Та й дитина вродилася! Увесь, як єсть, у матір удався та ще й кращий був. Щоб він пройшов мимо собаки та не штовхнув її ногою, так це й не він буде. А що вже бідній птиці та вівцям від нього доставалося, так і не розказати всього. Візьме, було, баранчика маленького, повісиць його за задні ноги вниз головою, та й слухає, як воно, бідненьке, кричить, а сам регоче-заливається, аж за боки береться. Отаке дитинча було.

Недалеко від Бекмембетового аулу кочував один бідний чоловічок, киргиз теж, на прізвище Агеділ. Цей Агеділ великий приятель був Бекмембетові: вони навіть побраталися колись, обнявшись через шаблю, після чого вже називали один одного «тамир». Не раз Агеділ вирятовував свого «тамира» з біди неминучої, не раз ставав йому в великій пригоді; та й Бекмембет поважав свого побратима, навіть сина його Джума-Галі, ровесника своєму Балумбаєві, взяв до себе, а потім і усиновив його. Це часто робиться в киргизів; закликають свідків і при них дають баранячу кістку тому, кого хочать усиновити. Той, держачи її в руках, повинен обгризти, — от і все. Після смерти батька

такий син теж має право на спадщину, хоч і на меншу частину, ніж рідні діти. Коли трапляється, що хочуть одв'язатись від названого сина, то при тому ще менше турбації: треба йому дати тільки коня для від'їзду, — і він може собі забиратись на всі чотири вітри.

Тиха й покірна дитина був цей Джума-Галі. Ніколи не скаже слова поперек, всякому догодить, та все так непомітно, любо. Сидить собі в кибитці, що-небудь майструє, пісеньку мугиче, Тихо-тихо навколо в степу. Пара від землі підіймається, лоша десь вдалечині заїрже, матери шукаючи, а ще далі в небесах, із тихим клекотом, пливе могутній орел. Нараз належить Балумбай, — і крик, і галас! Джума-Галі зараз за вухо, роботу його понівечить, поб'є й викине геть та й самого вижене на сонце й шапки не дасть. А спека влітку стоїть там велика, голову киргизи бриють догола. І плаче, було, бідний Джума-Галі, гіркими сльозами плаче...

Дуже любив Джума Галі свого батька, хоч і рідко з ним бачився. Здалека, було, примітить свого «аке» (отець), кинеться до нього, лащить його притуляється ніжно, а на очах слізки блищать... Ст захотілося раз Джума-Галі порадувати чим-небудь свого батька. Думав він, думав, і надумав нарешті — сплести йому невеличкий килим із різних лоскутків, щоб було чим скриню покривати. Хоч це в киргизів звичайно жінки роблять, але такий уже Джума-Галі вдався, що знав усі жіноцькі роботи. От і взявся він за той коц. Випрохав у Каліпи різних лоскутків, зелених і червоних стрічок, виплітав, обшивав край жовтеньким шнурком, приладжував, прострочував і все думав, любуючися своєю працею — який то радий буде батько, коли матиме такий дарунок від сина. А що вже Балумбая того берігся, так уже й не казати! Як ото рибка срібляста кидається на дно, коли сплеснеш

ненароком водою, так і бідага Джума-Галі ховався від свого злого товариша. Та на біду не встерігся

Сидів він раз у холодку за кибиткою і, щось про себе насвистуючи, вплітав уже останні стрічки в свій килимець. І не примітило навіть бідне хлоп'я, як перед ним, мов сатана з-під землі, виріс Балумбай.

— Що це ти робиш? Ану, покажи!

Джума-Галі стояв з повними сліз очима й тільки злякано дивився на свого названого брата.

— Що це ти робиш?— знова крикнув Балумбай.

— Батькові...— тільки й міг виговорити Джума-Галі.

— А-а!.. Так ти в нас стрічки крадеш та своєму батькові килими шиєш? Так ти, може, в нас і баранів крадеш?— закричав Балумбай і, вихопивши з-за пояса свій «тіяк» (невеличкий, вершків у чотири ніжик, що в кожного киргиза завжди за поясом), кинувся до килима. Джума-Галі, всім тілом закривши свою роботу, плакав, простягав руки до Балумбая, прохав:

— Не ріж... Прошу тебе... не ріж...

Але Балумбай— здоровий був бецман— як курча відкинув Джума-Галі вбік, ухопив килимець, порізав, порвав його й навіть шмаття розкидав по степу, а сам знову повіявся кудись... І довго, плачучи, ходив Джума-Галі по степу, все збирав шматочки, але вони були такі попсовані, що їх довелось геть викинути.

Отак і росли побратими. Обидва стали вже парубками. А треба вам сказати, що в киргизів є такий звичай: ще маленькими, а іноді навіть і до народження, засватують вони своїх дітей. Поки засватані підрастають, батько хлопчика виплачує своєму сватові так званий «калим» за дівчину, скільки там умовляться, по договору, — багаті більше, бідні—менше. І як тільки «калим» виплатять, так і весілля зараз, бо в киргизів взагалі рано женяться: там часто трапляється, що дівча віддають заміж дев'яти-десяти років.

Так і старий Агеділ: ще дитиною засватав свого Джума-Галі за дочку одного киргиза Фатіму, і повинен був виплатити її батькові шість халатів, вісімдесят баранів, двадцятую коней і двох верблюдів. Але через бідність свою не виплатив ще й половини, як Джума-Галі вже й парубком став, пора б уже й весілля справляти; та й Фатіма, його заручена, теж виросла, вирівнялась і стала красунею на всю округу. Не багатий був її батько, не було в неї оксамитових «чапанів» та самоцвітного каміння, а все ж, було, як надіне на голову шапочку з совиными перами та качуровими кучерями, що носять киргизки на знак дівочої чести, прибереться в малинового кольору «чапан» та підв'яжеться поясом, кованим сріблом, — любо глянуть! І співала вона добре та складно, а це не кожна киргизка може, бо пісень у них так, сказати б, як у нас, і немає зовсім, а співають вони про те, що на вічі попадеться. Їде, наприклад, киргиз степом, вільно навколо, нічого не видко, — от він і тягне: «широкий степ! Гарні степи в нас, ні в кого таких немає, як у нас кхазаків», — і тягне, тягне отаке, аж поки не обридне йому.

І роботяща, хазяйновита була Фатіма! Кибитку розбере й знов збере так швидко, що й не зчуєшся. У киргизів уже так спокон віку ведеться, що чоловік тільки й знає валятися на своїх «кошмах», п'є кумис, їсть «бішбармак» (кришене сало з баранини), і їсть його прямо всіма п'ятьма (тому й їжа ця так називається, бо «бішбармак» по-киргизькому означає п'ять пальців) та спить. А жінки та дівчата все роблять, навіть коней батькові та братам сідлають. Жінки валяють сукно, загортаючи шерсть у роґожі та підкидаючи цей згорток угору багато сотень разів; жінки вимочують у кислому молоці конячі шкури, мажуть їх баранячим салом, прокопчують і довго потім мнуть руками, щоби зшити, нарешті, з тієї

шкіри «даху» або «ярчак» від дощу. Жінки, сидячи на землі та заснувавши на кілочках основу, тчуть верблужий волос; жінки в'яжуть поводи, копають і збирають марену¹. Одне слово, киргизки роблять усе, а чоловіки їх тільки вилежуються, попиваючи кумис та товстіючи що-денно; у них чим товщій, тим за поважнішого вважається.

Отак і Фатіма робила в рідного батька й без міри любила свого Джума-Галі, який, хоч і не дуже часто, ну а все ж наїздив до неї. У киргизів уже так водиться, що парубок може приїзджати до своєї судженої («калиндик») або сам, або зі старшим братом. А їхати степом небезпечно, бо коли стрінуть на степу барантачі (розбійники), то хоч убити й не вб'ють може, а попов'ються вже добре та ще й роздягнуть зовсім, не роздивляючись, чи то літо, чи то зима.

А приїде, було, Джума-Галі до Урмана, батька Фатіминого,— там уже стоїть окрема кибитка, а біля неї, мов та галич, понасідали баби. І тільки він до кибитки, зараз крик підіймається: «Ти хто такий? А чого ти в чужу кибитку лізеш? А де твоє місце, сякий-такий?» Мусить хлопець кинути тим бабам кілька хусток дешевеньких, шовку моточок, стрічок, намиста. Це він неначе викупає кожен раз у бабів свою суджену.

Увійде він до кибитки,— і радісно-радісно стане йому на душі. Посеред кибитки, на розшитій квітами білій кошмі, сидить його голубка Фатіма й добрим поглядом ласкаво дивиться на нього... І сядуть вони рядочком, обнявшись, і розмовляють довго-довго, аж поки баби знов не застукотять у кибитку, виклика-

¹ Рослинка така, з якої добувають червону краску й красять потім овечі та козліні шкіри для чоб'т; тільки киргизки не товчуть цієї краски й не кришать її, як то робиться звичайно, а жують: кажуть, буцім від того краска кращою виходить...

ючи дівчину спати. А совине пірце все в шапочці в Фатіми, а гвоздики та червона шовквинка, загорнута в папірець, все в неї в кешені, бо чиста вона й не має віддавати усього того молодому¹.

А ранком, ще сонечко спить, виїзджає, було, Джума-Галі додому: удень їхати сором, треба так виїздити з аулу, щоб ніхто й не бачив,—так звичай велить. А то як забачать—засміють навіки. А то й коня відберуть,—доведеться пішки йти...

Радісно на серці в Джума-Галі. Щастя бачиться впереді, душа розкрита на все добре. І хочеться йому, щоб швидче вже батько віддавав «калим» за Фатіму. Так що ж... Знає він, на біду, що в батька й на прожиток обмаль: там, окрім Джума-Галі, дітей ще повна кибитка, а коли ще й «калим» віддати, то хоч зараз іди в «байгуші», як киргизи старців узивають. А все ж надія не кидає, все ж віриться в краще. Але чоловік гадає, а не все так стається.

Підійшли якось у Бекмебета роковини по якомусь родичеві. У киргизів уже так заведено, що поминки робляться в сороковий день після смерті родича, потім у сотий, далі через рік і, нарешті, через дев'ять років.

Бекмебет, як багатир, закликав на свій великий бенкет («чунгач» по-киргизькому) усіх, хто тільки жив навколо, верст сотень на п'ять. Побудовано було багато кибиток для гостей, убрали їх як найпишніше: білими кошмами, дорогими бухарськими килимами, стрічками, хустками. Зарізано було де-кілька десятків баранів, забито двадцять кобил, і величезні шкура-тяні мішки вцерть було налито кумисом. Багато заготовлено було прокопчених конячих ковбас і ніг, багато насушено й насолено овечого сиру («крут»

¹ Дівчата киргизькі, на знак своєї дівочої честі, носять у кешені гвоздику та червоний шовк, а на шапочці — совине пірце.

у них називається). На заїдку готовився «баурсак» (невеличкі шматочки тіста, запечені в баранячому салі), горіхи, «урюк» (персики), насушено було довгенькими шматочками дині (називається «каун», а наш кавун вони називають «карбуз») — усього-всього було наготовлено стільки, що аж страшно було дивитись. А коли додати ще до того всі їстивні дарунки, що кожен з гостей повинен принести господареві, так трудно собі й уявити, скільки то всякої їжі малося пожерти на цих поминках. Ну, та киргизові їсти не звикати: серед них бувають такі молодці, що можуть і цілого баранця з'їсти, запиваючи його кумисом.

От поз'їзджалися й гості (їх узивають киргизи «сюякчи»). Ці «сюякчи», по звичаю, мусять мати від усіх велику пошану й повагу: в дорозі, наприклад, за грабіжку гостя, що вертався з похорон або з поминок, кара призначається більша, ніж взагалі за якого дорожнього.

Почалось бенкетування й тяглося кілька день. Гості пили, їли, грали; ввечорами співав закликаний співець «джирчи», взагалі всім, як здається, було дуже гарно.

От устануть, наприклад, уранці. Зараз же збираються до окремої кибитки. Та й увіходять туди не як-небудь, а поперед старіші, більше поважні; входять і сідають прямо проти дверей на шовкових подушках; за ними вслід ідуть менш багаті й сідають праворуч та ліворуч; а біля самих уже дверей сідає біднота, — їй, мабуть, усюди честь однакова.

А в кибитці розвішують на вірьовках усе добро покійного: одіж, сідло, нагайку, зброю. Сидить тут же найнята плакальщиця і, нахилившись уперед усім тілом, підперши боки обома руками, починає вити:

Я плачу, земля й небо плачуть!.

Я не плакала б так,

Але з коханцем моєї душі розлучив мене бог.

Майно, що ти зібрав, зосталося в степу, укри-
тому куривою;
Твоя жінка зосталася справоруч.
Коли твої руки не зв'язані богом — біжи, як вер-
блюжа, додому.
Хто тепер дивиться за добром, що ти зібрав?
Твоя жінка зосталася вдовою, твоя дитина сиротою.

А потім помовчить-помовчить, передихне,— і знову своє:

Ти точив свій спис на гарному камені,
Твоя сила розбивала скелі в дріб'язок,
За віру ти бився з ворогом,
Ти роздавав своїм воякам золотії шаблі,
Ти орошав ті шаблі червоною кров'ю.
За їзду верхи ти двадцяти років брав халати,
В тридцять літ ти сидів на покуті й судив нарід.
Ти між киргизами був начальником п'яти тисяч
кибиток,
Серед народу ти з'являвся у новій одежі,
Ніхто краще тебе, я знаю, не грав на балалайці...
Я тепер так плачу, що аж сльози висхли...

І довго-довго тягнеться таке причитування... А вдова покійного, зап'ята чорною хусткою, сидить нерухомо біля ліжка...

А посеред кибитки розстилають широкий килим, на нього кладуть червону або білу хустку, а вже на хустку ставлять великий, відра в три, кадівбець для кумису (він у киргизів «сава» називається); і в нього виливають кумис із шкуратяних мішків та, розбовтавши мішалкою, розносять в маленьких дерев'яних чашечках усім гостям; а ті, узявши чашечку в обидві руки, смокчуть цей кумис, плямкають,— і видно, що немає для них нічого й кращого в світі, як це питво.

Потім приносять у великих коритах «кулламі» або «бішбармак»—різану шматочками баранину з салом,— і отут почнеться об'їдання. А потім один набиває собі

цим бішбармаком кешеню, другий зав'язує в хустку або в пояс, а є й такі, що зав'яже штанину біля ноги внизу та й напхає повну цим їжвом... А предсідатель бенкетовий (сам господар вважається гостем на поминках, уступаючи своє місце якому поважному родичеві; а за порядком дивиться хто-небудь з молодих, що називається тоді «тавакші») тільки й знає, що походжає по кибитках та припрохує більше їсти. Та ще візьме жменю «бішбармаку» й пхає в рот гостеві, а той повинен одразу все проковтнути. Хоч очі рогом, мовляв, лізуть — ковтай!

Потім, як насмокчуться вже добре всі гості, і «буза» (горілка з проса або з рижу) почне вже робити своє діло, виходять із кибиток, і починаються усякі забави. Обличчя в усіх веселі, маленькі очі блищать, сміх розкочується степом. Зійдуться двойко товстопузих: «Давай, кучук, поборемось!» — «Давай» — і зараз же, закинувши дружка дружці пояса за спину, замотають у нього обидві руки, упруться один в одного правими плечима й починають вовтузитись доти, аж поки не гримне який з них об землю так, що свічки в очах засвітяться.

А тут друга купка затіє скакати на конях, хто кого пережене. Зараз скакають на своїх жеребців і скільки духу несуться в степ, а ті, що zostались, аж надсідаються та кричать, плещуть у долоні, тюкають — підганяють товаришів. Тут же недалечко двоє молодців затіяли «сеїс»: сіли на гарних коней, побрали списи в руки і, розігнавшись, стараються вибити дружка дружку з сідла.

Але от утихомирюються всі, починається «байга», себто біг навипередки. Це вже поважніш буде діло: на цих бігах у Бекмембета будуть скакати більш двохсот чоловіка на вісім «ташів» («таш» — вісім верст), а всіх нагород тридцять. Перша — дев'ять пар: двоє верблюдів, дві міхові шкури, два парче-

вих халати, пара коней, два прості халати, дві вівці, двойко ягнят, дві кози й пара козенят. Закладаються на великі гроші: частенько буває, що киргиз на такій «байзі» програє все, що в нього є, навіть жінку іноді, або сестру.

Всі, що приймають участь у бігах, давно вже поїхали вперед, щоби шагом та підтюпцем дібратись до призначеного місця. З ними де-кілька проводирів («айдаучі») з палками — удержувати гарячих коней, щоби не вихоплювались уперед.

От приїхали. Трішки спочили, вирівнялись і, після окрику проводирів «Алла акбар» («бог великий»), усі одразу летять назад по тій же дорозі, по якій їхали сюди.

На вибраному місці, на могилі чи на пригорку, стоїть суддя. От видно вже — скачуть!.. Летять в увесь дух! Дико скрикують б'ють коней нагайками, ногами, а коні й без того вже витяглись у нитку. Хто закладався — кричить, дорікає або хвалить: де-які нетерплячі назустріч вискакують... От долетів перший, кинув під ноги судді свою шапку. Радісний веселий скрик виривається з сотень грудей, невгамовний свист, тупотіння, іржання коней, — все це зливається в дикий гомін, що несеться над рівнодушним степом...

А молодь затіває свою гру, без якої ні один празник не обходиться. Яка-небудь дівчина сідає на високе, укрите подушками та килимами сідло й починає скакати по степу, носячись між хлопцями та підлещуючи їх своєю нагайкою. Не встерезеться який, то вона так його вгріє, що довго свербітиме.

От і не викріпить який хлопець, стрибне й собі на коня й летить за дівчиною, а та тікає від нього, щоби він не нагнав її та не доторкнувся хоч пальцем до її грудей. Бо коли вдасться це йому, тоді він має право обняти красуню, і вона не повинна пручатися. А як намагається та не доторкнеться, —

тоді хоч плач: жене й жене вона його перед собою, не даючи йому вбік звернути, креше своєю «камчі» (нагайкою), куди схочеться. А всі гості й глядачі регочуть, аж за боки беруться!

От і тут, на поминках у Бекмембета, затіяла молодь цю гру. Одноголосно вибрали Фатіму. Кинулись до неї, так вона, як кажуть, і руками й ногами. Ну, тут уже всі як причепилися до неї, і молоді й старі,— уже нікуди було діватись, треба згоджуватись.

Бекмембет звелів привезти кращу із своїх кобил, осідлати її, як слід, і Фатіма, мов пір'їнка стрибнувши на коня, вітром винеслась у поле.

Хороше було дивитись на цю молоду красуню, на її білу шапочку з темнозеленим верхом та золотою китицею на боці, на її тоненький стан, обтягнений малиновим «чапаном», і на всю її горду постать! Гарно було дивитись!..

Щось заворушилося в серці в Балумбая, коли він зобачив на коні таку красу. Гикнувши на свого солового жеребця, він вихопився з натовпу і, набиваючи коня в боки, полетів у поле за Фатімою... Дух у нього забивало від скаженого бігу, а перед очима, виграючи, носилася біла шапочка з темнозеленим верхом.

От він наганяє вже дівчину, от уже його кінь ударився мордою об зад її кобили. Балумбай, радісно скрикнувши: «Ага-га», уже простяг руку, як Фатіма легким рухом звернула ліворуч, дуже вдарила коня нагайкою й одразу на де-кілька сажнів одлетіла вбік. А Балумбай, нічого не бачачи перед собою, далеко пронісся вперед, і коли встиг повернути свого солового, Фатіма вже аж ген-ген летіла, розвиваючи поли свого «чапана».

До вуха Балумбаєвого донісся регіт напівп'яних гостей, — і злість блиснула в хлопця в очах... Він увесь якось почорнів і погнав коня прямо на Фатіму,

але та замість того, щоб утікати, повернула просто на нього й повною ходою їхала назустріч. Коні були око в око. Здавалося, ось вони налетять один на одного, стукнуться головами. Але не встигли вони ще зійтись, як Фатіма нараз звернула вправоруч від Балумбая і, крикнувши щось, перед самими очима його коня махнула нагайкою. Кінь шарпнувся вбік, і Балумбай, не встигши виплутати праву руку з повідів, уп'ять далеко пронісся вбік і вп'ять чув регіт натовпу, що виднівся біля «тірме» (кибиток).

Запеклося серце Балумбаєве. Без жалости б'ючи коня нагайкою, погнався він утретє за Фатімою, учетверте, уп'яте.— і все вона, мов в'юн, виприскувала в нього з рук і далеко відлітала в поле, але обличчя її було бліде, і їй страшно чогось ставало... А Балумбай чув регіт, що все міцнішав іззаду. Регіт цей дзвенів у нього в ушах, а стук копит Фатіминого коня мов бив його в виски,— і він, немилосердно поганяючи свого жеребця, поїхав геть у поле, далі від того реготу, від тих насмішкуватих скриків...

Фатіма за ним не гналась. Вона, важко дишачи, під'їхала до натовпу, зіскочила з коня й хотіла пройти до кибитки. Але всі гості, вихваляючи її, знову причепились, аби вона їхала, і як вона не відмовлялась, та врешті мусіла згодитись. Підвели їй другого коня, трохи не силоміць посадили в сідло, і вона знову виїхала в степ.

Але прохати,— просили всі, та не знаходилося ні одного «джигіта», що схотів би набратись такого сорому, як Балумбай.

Джума-Галі, що досі, затаївши дух, стежив очима за Балумбаєм та Фатімою, журно дивився тепер на свою суджену, і його не кидала думка: «А що як наздогонить її хто? А що як наздогонить її хто?».

Нараз хтось ударив його по плечі... Він навіть здригнувся.

— А ти, кунак (приятель), що ж не візьмешся?

Це був Узумбай, товариш його батька, високий, тонкий киргиз із вищипаним на щоках та трохи на підборідді волоссям. Невеличка, буцім причеплена борідка його вся була в салі, очиці весело підморгували.

— Та в мене й коня такого немає,— журно відповів Джума-Галі.

— Ах, ти!.. Та візьми мого! У мене такий кінь, такий кінь, що я його за весь Бекмембетів косяк не змінюю. Візьми!—і Узумбай свиснув. Розумна тварина, що паслась недалечко підбігла до хазяїна, а той підвів коня до Джума-Галі.

— Сідай, сідай,— казав йому Узумбай, і Джума-Галі, хоч і сором було йому сідати на чужого коня, все ж ускочив у сідло. На хлопцеві був простий чорний чапан із срібними застібками на грудях, невеличка барашкова шапка на голові; широкий кований пояс стягував його стан.

— Ай да джигіт! Ай да батир!— закричали гості, коли Джума-Галі, здавивши коня ногами, виїхав наперед...

Зачервонілася Фатіма, коли зобачила свого судженого на коні і, гикнувши, понеслася в степ; Джума-Галі за нею.

Та чи то вже кінь попався їй гірший, чи їй так хотілося втекти, як мені вмерти, тільки щось дуже швидко нагнав її Джума-Галі,—і під скрики киргизів, тихо щось нашептуючи на вухо своїй голубонці, їхав до кибиток.

А Балумбай об'їхав тимчасом зборище з другого боку. Він бачив, бачив усе те,—і скрипів зубами...

Після поминок пристав та й пристав Балумбай до батька, щоб узяти за себе Фатіму. Бекмембет хоч і був «бієм», чи то суддею по-нашому, хоч і поважним був господарем, але тут покривив душею. Йому теж не подобалось, що на грищі взяв вверх Джума-

Галі, а не його син, і він думав собі: «Бач! Я його виродував, виростив, а він он ба як»...

Як прочув Джума-Галі про те, що Балумбай хоче сватати Фатіму, кинувся до батька свого Агеділа. Молить його, плаче, щоб виплатив швидче «калим» за його суджену. А тому, бідолазі, де ж його взяти, коли й самому круто приходиться. Подумав-подумав Агеділ, і надумався: піти до свого «тамира» Бекмембета та прохати його гарненько, щоб не слав сватів, не переходив шляху.

Але Бекмембет не той уже став, що був колись. Коли Агеділ прийшов до нього і, простягаючи по киргизькому звичаю обидві руки, промовив: «селям алейкюм» (здрастуйте), Бекмембет навіть і не поворухнувся, суворо дивлячися в землю. Агеділ почав:

— Бекмембете! Дай мені сказати, щоб ти міг вислухати. На віщо ти робиш неправду? На віщо ти наївся болота й відбиваєш у мого сина його єдину втіху, його суджену? На віщо ти дозволяєш духові зла заволодівати твоєю душею, казати твоїми вустами? Не будь грішником перед богом... Невже між людьми вивелось добро? Не вірю. Ні, це не ти так хочеш. Ти хочеш доброго, а це злий дух, що сидить у тобі, хоче злого... Не роби так, Бекмембете... не роби...

— «Теленгут, туренде кут» (слуго, бережи свого пана),— відповів Бекмембет і не дивлячись на Агеділа. А той у своєму потертому халаті, в «тюбетейці» (маленька шапочка, схожа на ярмулку), що стирчала на його бритій голові, журно дивився на свого «тамира» й з докором кивав головою.

— А пам'ятаєш, Бекмембете, як я відбив тебе від «барантачів», що напали на твій аул?

Бекмембет мовчав.

— А пам'ятаєш, Бекмембете, як я вихопив тебе з барсових пазурів у комишах над річкою?

Немає відповіді.

— А пам'ятаєш, Бекмембете, як я напоїв тебе, коли ти вмирав від спраги серед палючої пустині, а я віддав тобі свою останню воду?

Мовчанка.

Важко зідхнув Агеділ і сказав:

— Немає в тебе серця, Бекмембете, там у тебе камінь лежить.

Сказав і вийшов із «тірме».

На дверях його стрів Джума-Галі й повними сліз очима дивився на батька. Той тільки вимовив:

— Ходім, сину, з цього дому зла.

— Так кінець усьому...— прошепотів Джума-Галі й тихо додав: — Не піду я, тату, відсіль. Бекмембет мене вигодував, і я хоч дітям його повинен відробити.

Агеділ здвигнув плечима й пішов до свого аулу.

Через тиждень до Агеділа було відігнано вдвоє більше баранів, ніж він заплатив уже Урманові, батькові Фатіминому, а сама Фатіма сиділа, киргизьким звичаєм, у окремії кибитці, з обличчям, закритим рожевою шовковою хусткою. Волосся в неї було заплетене в дрібушки, на голові красувався великий убір, а сльози градом лилися з-під покритих хусткою очей...

Джума-Галі недовго був на весільному бенкеті. Він тільки подивився на молодого, одягненого в білий з полосками халат, в сині зі сріблом штани, у чоботи з окованими закаблуками та загнутими передами, в які було вставлено маленькі золоті китички. Подивився на його червоний оксамитовий чапан, шитий золотом із широкими застібками на грудях, на розкішний битий пояс, з якого висів кремень, кресало й ніж «тіяк». Потім подивився Джума-Галі на Фатіму, що з запухлими від сліз очима сиділа в рожевому, теж оксамитовому «чапані», з золотим шитвом

і в бухарських чоботях із зеленими розводами.. Подивився-подивився на все те Джума-Галі,— і подався в степ блукати...

Довго бенкетували та п'ячили гості на весіллі в старого Бекмембета, але всьому буває кінець,— скінчилися бучні бенкети, пороз'їзджалися гості, і знов настало в аулі попереднє життя. Тільки однією скорботною журною істотою стало більше в Бекмембетових кибитках; тільки в одній із «тірме» часто можна було підслухати й тихе придушене ридання, і покірну молитву до «худая» (бога)...

А Балумбай мстився на бідному, ні в чому неповинному Джума-Галі, допікав на кожному місці, в чім міг. То звелить заганяти табун, а шкапину дасть таку, що тій, мовляв, у суботу сто год минає, щоб вимучився Джума-Галі, ганяючися по степу за табунном. То за яку-небудь провину не дає їсти, б'є по голові, лає, скаржитья батькові. А Бекмембет і сам собі не радий був; то він вважався за чесного, шановного чоловіка, багато людей приходило до нього за поміччю, за радою, а тепер хоч звичайно поганенькі людя й заглядали йому в вічі й хвалили його, але старі люди вже не так часто заїзджали до нього в аул і не так одверто поводитися з ним. Та й він сам почував у душі, що негарне, неправе діло зробив,— і серце його непокоїлося. А все ж признатись у тому перед усіма він не хотів: сором, бач, було. Ну, так воно і йшло все через пень-колоду аж ось до якого випадку.

Раз Балумбай — не сиділось, мабуть, йому дома — поїхав кудись у степ. Ну, звичайно, не раз воно так робилося, то ніхто й не звертав на те уваги. Тільки немає його три дні, немає чотири, п'ять, немає й тиждень цілий...

Тут уже всі заворушилися. Каліпа, мати Балумбаїва, волосся на собі рве, Бекмембет ходить похнюпившись, а Фатіма журно гадає: кому то вона тепер достанеться, бо по киргизькому звичаю жінка після смерти свого чоловіка достається або його братові або, коли його немає, якому родичеві. А додому вона не може вернутись, бо інакше батько її повинен віддати назад той «калим», що взяв за дочку.

Зібралось де-кілька чоловіка найкращих «батирів», молодців киргизьких, забрали кожний по парі найбистріших, найкращих коней; Бекмембет дав їм усякої зброї, і поїхали вони відшукувати пропалого Балумбая.

Джума-Галі теж узяв пару коней; він думав, що Балумбая або вбито, або «барантачі» взяли в полон, бо вони саме тоді шалалися всюди по степу. Коли його вбито, то труп напевне знайдеться, а коли його захоплено в неволю, то певне розбійники кочують десь поблизу, аби вибрати хвилину чи самим напасти на Бекмембетів аул, чи завести переговори про викуп Балумбаїв. Так думаючи, виїхав Джума-Галі потихеньку, щоб коней не потомити, бо ще здадуться мабуть.

На другий день, під вечір уже, приїхав він до однієї балки. Дивиться—дим видко. Балка величенька, вода мабуть на дні, і табуни ходять по той бік. Відїхав він уп'ять у степ, щоб ніхто не побачив, кинув там коней, сплутав їм ноги. «Ну, як набіжить хто,—думалось йому,—та покраде коней»? Але інакше нічого неможна зробити. Пішов до балки.

Почало вже смеркатись. Він ішов, поки можна було, потім ліг і поповз...

Підліз, дивиться... Майдан величенький, купи гною, сміття,—виходить, давно вже стоїть аул тут. Собаки ходять, нюхають. Щастя Джума-Галі, що вітер був з аулу на нього, а не навпаки: зараз почули б собаки,

що не їх духом, не їх аулом понесло, — і пропав би тоді Джума-Галі ані за тріску.

Дивиться Джума-Галі — біля однієї з кибиток сидять двоє киргизів і так ліниво про щось балакають. Дівчинка маленька принесла їм їсти; вони повечеряли, і один з них пішов усередину, а другий простягся поперек плетених дверей і скоро захріп. «Мабуть, там,» — подумалося Джума-Галі.

Сонце вже зайшло тим часом, присмерк бисто насувався, — там взагалі дуже скоро смеркається. Де-не-де запалали вогнища; чутно було, як хтось грав на «кобизі» (це в киргизів робиться довблянка невеличка, натягують на неї три струні й риплять тоді по цій вигадці смиком). Потім усе стихло по-троху, вогні позагасали, замовкли собаки, і тільки чутно було, як вітер шепотів щось степовій траві, шумів на дні балки очерет, колишучись, та «джикдай» ворухив свої сріблясті листочки... Степ засипав...

Джума-Галі роздягся ввесь як єсть, щоб собаки не почули запаху чужої одежі; взяв у зуби ніж, прошепотів якусь молитву до худая й поповз униз.

Тихо повз; тільки коли обривався з-під ніг шматок землі, притихав і, придержуючись за куці, перецікував, поки затихне шум.

От він уже і внизу. Ніч була світла, і легко було обходити кибитки. Наповз ненароком на собаку, собака відскочив від нього, гавкнув де-кілька разів, але Джума-Галі ліг на землю, не ворухачись... Пес підійшов, обнюхав голе тіло, і ставши над ним, довго, з протягом завив. Жахом відізвалося це виття в серці Джума-Галі. «От почують... от вискочать! Балумбай пропаде»...

Але собака, повивши ще трохи, відійшов і ліг біля однієї з кибиток, а Джума-Галі, зідхнувши з полегкістю, поповз далі.

От, нарешті, і та кибитка, де лежить Балумбай... Тихо-тихо підповз Джума-Галі до кибитки ззаду, розпоров кошми й просунув голову в дірку.

На нього війнуло важким, вонючим сопухом і задхлими воловими шкурами. В кибитці було темно, хоч око коли, і тільки зверху, у дірку, що зоставляють киргизи для диму, падало трішки тремтячого, невірненького світла. Але очі Джума-Галі скоро звикли до темряви, і він роздивився, що Балумбай лежить зв'язаний, а далі до дверей спить вартовий, загорнувшись у кошму.

Джума-Галі підповз, як кішка, до Балумбая і, тихо взявши його за руку, прошепотів: «Балумбай, Фатіма, Джума-Галі»... Балумбай одкрив очі,— і в ту ж хвилину Джума-Галі перерізав віршовку, що зв'язувала Балумбаєві руки. Той, почувши руки вільними і вслухавшись в знайомі слова, одразу зрозумів усе, тихо-тихо піднявся й сів. Руками вниз показав Джума-Галі, щоб той перерізав віршовки й на ногах. Джума-Галі перерізав і ті. Балумбай знаками прохав ножа, очевидно, бажаючи перерізати горло вартовому. Але Джума-Галі ножа не дав, а обережно поповз геть. Балумбай за ним, як дитина...

Вибравшись з кибитки, вони поповзли аулом, але тепер уже не так щасливо: якийсь пес, стрибнувши вбік, залився на весь аул. Це на Балумбаєві була ще та одіж, в якій його схопили.

Роздумувати було ніколи, і обидва киргизи, миттю схопившись на ноги, побігли, скільки сили, геть з аулу... Собаки цілим стадом за ними. Аул заворушився, і коли Джума-Галі з Балумбаєм добігли до своїх коней, вони вже чули, що серед аулу все піднялось на ноги...

Джума-Галі віддав Балумбаєві свіжого коня, а сам сів на того, що їхав уже раніше, і вони обидва, скільки сили було, понеслися степом, а за ними,

чутно вже було, як гнались і скиглили де-кілька десятків киргизів. Коні в наших були гарні й бігли швидше вітру. Балумбай кінь вирвався вперед, а Джума-Галі почав потроху відставати.

Довго вони скакали так. Тільки бачить Джума-Галі, що приставати став кінь під ним, що не так уже біжить, і піна падає з нього клаптями. А Балумбай далеко вперед, знай лупцює коня по ребрах та летить, не оглядаючись.

Ті, що гналися за ними, всі вже поодставали, і тільки трое завзятих неслися на них, щось галдячи по-своєму. Бачить Джума-Галі, що не втекти йому, вже близько чує погоню за собою, а все надія не вмирає в нього в душі, все поганяє він коня... Тільки спотикається вже кінь його... тяжко дишає... Балумбай оглянувся... І бачить Балумбай, що погоні за ними тільки трое, і бачить, що ті, наспіху, тільки нагайки вхопили з собою, і бачить, що багато всякої зброї висить у нього біля сідла, бачить це він, а все поганяє свого коня, все лупцює його по боках...

От спіткнувся кінь Джума-Галі, трохи не впав... Забилось серце в Джума-Галі, але тільки що виправилась коняка, як свиснула петля, що захопив з собою один з киргизів, обвився аркан біля шиї,— і Джума-Галі гепнувся з коня на землю... Падаючи, бачив, як Балумбай все поганяв свого коня... А Джума-Галін кінь підбіг ще трішки і, не чуючи більше їздця на собі, став, важко дишачи й хитаючись...

Під'їхали киргизи, зіскочили з коней і з дикою злістю, безмилосердно почали бити нагайками Джума-Галі. Били вони його по голові, били по животі, топтали ногами, і тільки тоді вже опам'ятались, коли він неживий, не дишачи, простягся перед ними... Тоді вони рішили, що він умер, пожалкували, що не довелося взяти його в неволю; потім полаялись, до-

рікаючи один одному. Один каже: «ти вбив», а другий каже: «ти вбив». Тут під'їхали ще киргизи, покричали, помахали руками й поїхали назад додому, zostавивши Джума-Галі серед степу, збитого в один кривавий шматок м'яса.

І лежав він так, не дишачи, а сонце пишно сходило над степом, золотило небеса, заганяючи зірки спати, і скоро, піднявшись, почало немилосердно палити голого Джума-Галі. Все вище й вище підіймалось воно, розпалюючи пісок; відкілясь взялись мухи і повзаючи по закритих очах, по виду, шукали крові собі. Високо в небі стояв орел наче роздумуючи — летіти, чи не летіти йому на це падло. А Джума-Галі все лежав і лежав, а сонце все дужче й дужче пекло його...

Балумбай прискакав до аулу під вечір, розказав все батькові, Фатімі... Фатіма з призиством подивилася на свого чоловіка. Бекмембет насупився, і тільки Каліпа й не чула й не розуміла нічого: все сина свого обіймала...

І сказав Бекмембет:

— Не ждав я й не думав, що мій син кине товариша в біді.

Сказав і, повернувшись, відійшов геть.

Заговорило щось в серці в Балумбая. Щось чуже заповзло йому в душу від докірливого погляду Фатіми,— і він, змінивши коня та взявши де-кілька «теленгутів» (челяди) з собою, виїхав з аулу.

Джума-Галі знайшли в тім же стані. Синій-синій лежав він серед степу, запеклася кров на тілі, груди не підіймалися більше, і очі не дивилися в небеса...

Здавило щось серце Балумбаєві, сльоза блиснула на очах... Зліз він з коня й журно-журно стояв над своїм побратимом, дивився на його рани...

Але ось один зі старих киргизів підійшов до Джума-Галі, притулив вухо до його грудей і сказав, устаючи: «Живий буде»...

— Живий, — прошепотів Балумбай, і радістю наповнилось його серце. Він наказав беріжно везти Джума-Галі до аулу, а сам поїхав уперед, щоб зробити там потрібний розпорядок.

Довго ходила Фатіма до Джума-Галі, поки він видужав; довго приходив до його кибитки киргизський «бакси», ворожбит по-нашому: все обкладав його якимись травами та стрибав біля нього, завиваючи. А коли Джума-Галі зовсім видужав, його ждала невимовна радість: Балумбай зрікся Фатіми. У киргизів легко розвестися: варт тільки при «мулі» (піп киргизський) тричі сказати: «талак койдим» (себто: «я дав розвід») і більш нічого. Так і зробив Балумбай. Віддав Фатіму Джума-Галі, а сам узяв собі другу жінку і став зовсім іншою людиною, бо ніхто вже потім не чув від нього лайки, не бачив бійки й злого діла. Тихо стало тепер в Бекмембетових аулах, і він сам, старий Бекмембет, утішається онуками.

Не дурно сказано: «добром усе переможеш»*.

* Писано десь 98 чи 99 року. В році 1899 було видруковане окремим оповіданням п. заг. «Добром усе переможеш» за авторським псевдонімом Гнат Галайда у видавництві народніх книжок Вс. И. Гуртом. У російським перекладі п. заг. «Добром усе переможеш» було видане «Харьковским Обществом Грамотности» року 1900.

IX

У сні, в останньому, ранковому сні стояв я сьогодні на горі, по той бік світу, з важницею в руках, і важив світ.

(Ніцше).

Сумно вертався я з товариської принципіальної балаканини додому і йшов площею. Там постановили недавно балаган, увесь обвішаний розмальованими фігурами всіляких звірей, птиць, гадів, — то був звіринець. На великих полотнищах порозписувані були й укротителі в акробатичних убраннях, що вкладали кучеряві голови в пащі хижих, з кривавими очима левів; гієни й шакали, що простибували крізь вогняні обручі; вовки спали разом з вівцями; лисиці носили на носі курей, — все таке надзвичайне, що може своєю надзвичайністю зробити вражіння на безпосереднього глядача. Обіч висіла картина охоти на тигра; якісь дивовижні араби зчепилися з тигром, кров лилася. Звір встромився пащею в груди білому коневі й повис на ньому, а араби в білих бурнусах цілились і стріляли з рушниць. Далі йшла охота на лева, на слона: увесь уतिकаний стрілами, ламаючи дерева, слон нісся вперед, під ногою в нього корчився голий дикун, а другий, неймовірно розкривши рота, кричав, звиваючись у хоботі розгніваного велетня,

Взагалі, фантазія доморослого «живописця» не скупилася на страшенні ефекти, підкреслюючи те, що певно й найбільше могло б ударити по нервах. Дивлячись на ці дикі картини, можна було би сказати, що надаремне наш вік зопалу назвали нервовим, що він, навпаки, має дивовижну силу опору всіляким зовнішнім афектам і вражінням; і в тих впливах, котрі даються на душу стражданнями нам подібних, нерви репрезентантів двадцятого віку не тільки не згостряться, а будуть тупіти з кожним днем, з кожною годиною, бо число псевдо-нервових панн ще зовсім не є показником більшої чутливості народів.. Але такі гадки, мабуть, самі були продуктом важеної товариської бесіди про добрі засади й гуманні бажання, і вже слідуючий день я, мабуть, не видав би їх за свої..

Біля звіринця стояли купами робітники, камінщики, селяни й так собі люди; вони роздивлялися ці художні утвори, сипали критичними замітками, іноді остільки гострими, що регіт розкочувався й розливався навколо, і тоді до веселої купи підбігало ще де-кілька цікавіших, вони всовувалися в саму гущу й спішно розпитувалися. що тут скоїлося, чого сміються, — всім їм чомусь хочеться сміху... А з-за тоненьких полотняних стін неслися всі можливі звуки: турчав слон низькими октавами, пищали й завивали гієни, тужливо проносився крик шакала, гикав осел, скавучали собаки, верещали папуги, — і надо всім царював хоч і охриплий, а все грізний оклик царя звірів. І дивовижно було серед грому й торохтіння фіякрів, коляс, серед звуків трамвайних рогів, під світлом електричних ліхтарів чути цей могутній голос пустині й пісків..

Схотілося розвіятись від вражінь гарних слів, добросердечного блягузкання і, взагалі, від усієї тієї м'якушки й ховзкости, що залишили брудний слід на

душі. Віддавши де-яку мзду, я одержав право роздвигатися те, що було скрито полотняними стінами...

Безцвітний якийсь чоловічок стояв біля завіси; я тільки що хотів роздуматись, яких то не утворено на землі професій, що кожна ж тобі кожнісінька пародійка на людину може, врешті, знайти собі відповідну професію й почувати себе значною, але не встиг ще розширити своїх гадок на так звані інтелегентні професії, як прислужливий чоловічок відкинув блискучу, обвішану бісером і скляними бусами завісу, я зрозумів, що це іменно є пунктом нашого єднання на землі і... увійшов; обидва ми зробили, що було нам призначено зверху...

Важкий, особливо важкий якийсь дух ударив одразу в голову, ніби в вухах одразу задзвеніло. Першим моїм рухом було вийти, вибігти відтіль, щоб не давив той страшний запах, але якась цікавість, ніби навіть повинність штовхали мене вперед, і я пішов вздовж рядків заґратованих кліток і в'язниць.

Справоруч від мене в вузьких здавлених клітках сиділи птиці; були тут і кондори, грифі, альпійські орли, альбатроси; всі вони сиділи в своїх тюрмах, даремно іноді силкуючись розправити крила; їм хотілося змахнути ними, вирватись у височінь, до сонця, до сивих хмар, але доводилося лише тріпатися безпомічно обсмиканими перами. Може раніше й билися вони, в вільних рухах ламали крила, клювали злісно ґрати, але міцно держать скріпи тюремні, і не літати вже більше вільним царям повітря, радісно не дзвеніти пером попід променем сонця.

А от клітка, в ній разом сидять пінгвін з чайкою морською... Вільна, граціозна, задихається вона в задушній атмосфері звіринця, хочеться їй море безкрайого повітря вдихнути в себе, розбити хвилю крилом, з веселкою чарівною й ніжною гратись, купаючися в перламутрових краплях і бризках; хочеться їй

стрілою влетіти і встромитись у блакитне небо, цілувати хмару пурпурову від сонця, що зайшло — а тут навколо мерзотно так... сіро і брудно: задушне повітря висить, і з боку рівнодушний вонючий сидить пінгвін. Опасисте обличчя його завжди попущене вниз, і він оживає трохи лише тоді, коли зачує, що от скоро принесуть йому свіжої риби, і він зможе ковтати її й жерти, жерти...

Під маленькими клітками тяглася одна велика й низька; в ній лежало маленьке, різве й жартовливе шотландське поні. Тоненькі ноги, біла шерсть, оксамитна грива, що граціозною хвилею звисла на сторону й тремтіла від найменшого руху, — все те було схоже на іграшку якусь... І може то й справді була б іграшка, коли б мука не світилася в тих лагідних, повних сльозами очах... Тісно було в клітці... Коли хотілося іноді скочити і, розмахнувши головою, навперегонку з вітром понестися полем — голова билася об стелю, бо клітка була низька й вузька; в ній не можна було ні випрямитись, ні повернутись...

З утомою серця, з думою про життя, пішов я далі по звіринцю, хоч що мене примушувало йти — не знаю... От дві гієні в узенькій-узесенькій клітці заперті; щоб рухатися, вони високо підстрибують уверх, перелітаючи одна через одну... Обіч, у другій клітці, барс стоїть на задніх лапах і безугавно, безутомно барабанить передніми в стінку; вовк крутиться, іноді підвигаючи; вузькими очима дивиться лисиця. От бурий ведмідь колишеться всім своїм тулубом, одноманітно, журливо, мов вагadlo; зупиниться, повагом просуне лапу крізь ґрати, міцно потрусить їх і, упевнившись, що тут не pomoже сила, забурчить щось про себе. А от білий ведмідь... Двадцять хвилин уже, мабуть, стою я біля нього й дивлюся, а він усе хитає своєю сивою головою; рот у нього розкритий, душно йому, полум'ям здається кожний ковток по-

вітря з звіринцю, і він усе хитає, й хитає і хитає головою... А спробуй підійти до нього, щоб відібрати оте повне мучення й журу життя, як він заричить і буде рвати твоє тіло за твою жалість...

Ось зебра; понуривши голову, мов думає журливу думу яку, стоїть вона, красиво виділяючися своїми пасмугами на сірих тлах; олень віє гіллястими рогами; сарни й газелі притулилися одна до одної; як сестри, жаліються вони й плачуть дружка до дружки, розуміючи й співчуваючи. Слон, посірілий, з вилізлими плямами на боках, стоїть і чекає на ласку пшюта чи дівчини, що кинуть йому шматок білого хліба чи яблуко, а потім він буде розходити свою силу на вертіння ручки в органа, а свій розум на ходіння по пляшках...

Клітка з королівським тигром... Гнучкий, жилавий, увесь в узлах з мускулів, легко лежить він, виставивши лапи з-під клітки й прищуливши пронизувати очі; він дивиться кудись поверх голів, над людьми, що проходять повз клітку. Худе його тіло звилось, як змія, по клітці, а кріпкий хвіст, ніби жгут, скручений з осталевих дротів, нервово б'є по стінах і долівці. Увесь спокійний ніби, нерухомо лежить тигр, очі навіть не моргають, ні один мускул не двигнеться, лише хвіст б'є крішко й одрубно по залізних листах...

Ще далі пішов я й став перед кліткою лева. Він, царствений в'язень, теж лежав, звисивши лохмату голову і... щось спокійне, ніби примирене з власною долею й обставинами вбачалося в усій його фігурі. Він немов уже надміру добре взяв, якими ґратами його окуто, надміру ясно побачив силу річей,—і не хотів більше печалуватись над власною долею... Коли не зуміли допомогти сила, швидкий притиск з рухом смілим, то не візьмуть уже верху плач, бідкання та стогони печали. І тільки кожну ніч, як спить лев, сниться йому тоді... кожну ніч сниться йому... піщана

пустиня без краю, вся облита грою променів місяця, оаза в пальмах похилених, в ній ручай, що потік з того місця, де вмер святий... Тихе журчання... Заліг у зарослі й чекає... От зачувся м'який шелест, тихе тупотіння,— то стадо сарн спішить до водопою. Роздулися ніздри в лева, увесь напружився він—і стрибнув одразу з ревом та криком на безшасну жертву... Все врозтіч розсипалось стадо, а він з побідним урчанням запускає пашу в криваву рану... Але хрипко звучить той рев під полотняною покрівлею звіринця, і він сам, цар звірей, безпомічно б'ється ві сні об залізні ґрати головою...

Далі! Далі від цього поругання сили й могутности!..

Мало чого! Залізо кріпше мускулів і довше існує, ніж серця биття. То не перемога залізом, то не чесний бій! Ні! ти бийся рівний з рівним, однаковою зброєю, обидва прямо перед сонцем, не ховаючись і не криючись від чесного світла його. Без панцирів і кольчуг! Груди на груди! Без хитрої отруєної стріли! От тоді побачимо, хто збере! Далі ж, далі!..

От малпам то краще, мабуть... Справді, добре їм у клітках. Бач, як граються вони й кривлять кумедні пики. З них досить, коли біля них порегочуться, коли вони зможуть з когось бриля стягнути, украсти хустку, кинути мокрою соломою. Смішити других вважають вони своїм призначенням, і коли рідшає біля них товпище й менше сміються гуляючі глядачі, їм це не подобається, і вони тоді ще більше кривляються й ще поганші пики виставляють, аби знов на ласку сміху здобутися. Добре їм і в клітках...

А обіч — папуги! Ще щасливіші вони, і ще краще їм живеться! Вони вважають себе вільними, та й не інакше, бо не можна ж уважати за пута отого маленького ланцюжка, котрим папузі прикував ногу до жердки хазяїн. Добрий він — ще, бачите, і позолотив навіть ланцюжок той. Чого ще треба папузі? Вільно

сидить на жердці, подостатком і води й зерна, — і ще підсипають та підливають звідусюди; на папузі красне вбрання, всі гості милуються, дивуючися, як то ловко вміє папуга сказати: «дурень». І весело папугам!.. Голосніше за всіх кричать вони, заглушаючи всі останні звуки, і не хрипнуть ніколи. А як радіють і підстрибують біля них діти, коли такий красивий папуга з висоти своєї жердки та крикне їм: «дурні!» і ще раз скаже: «дурні», і потім ще безліч разів скаже: «дурні, дурні, дурні!»

От вийшов якийсь тип, породження звіринця, теж один із тих, що знайшов собі професію «укротителя»! Ламаною мовою голосно він крикнув: «Зараз почнеться годівля звірів».

Ласа до всіляких новин, публіка натовпом сунулася до того краю, переганяючи одне одного, відпихаючи, штовхаючи. «Укротитель» узброївся здоровенним гаком, а з-під розшитої порт'єри двоє чоловіка витягли коші, повні здорових шматків кривавого м'яса... Чиєсь живе тіло розпотрошили в шмаття, розіклали на ношах і несуть тепер годувати другі тіла... А! тепер я догадався, що то за скімління чув я весь час з-під кліток: там у темноті переховувалися собаки, кішки, старі коні, взагалі все те звичайне, відоме, чого не показують за гроші, що віддало вже комусь свої сили й молодість, а тепер гідне лише до годівлі звірів.

А в звіринці, як тільки внесли криваве м'ясо, знявся страшенний галас, рев і вискотіння. Усі звірі рикали, скребли кігтями долівку, гризли ґрати, завивали, стогнали... Лев піднявся грізно в увесь зріст, тигр блискавицею скочив на тонкі ноги, шакали, гієни забігали, пума заскреготів зубами, ягуари, леопарди, вовки, ведмеді, рисі — все забилося, затріпотіло, застогнало, заревло... Птиці захлопали крилами, заурчав слон, затупали копитами навіть покірні звірі,

заскількили малпи, закигикали чайки, орел заклектів,— і все збилося в один палючий неперестанний крик голоду, мук жолудка... А прислужник-укротитель бив палкою звірів, штрикав гострим списом, кричав, стьобав.

.
. Я біг, закривши голову, із звіринця, а в ухах немилосерно, безжалісно, мов рух ката, звучали стогони й скрики мук голоду, мук неволі, страждання й усяких других мук, мук... Та невже ж, окрім мук, немає в звіринці нічого?.. Невже тільки папугам та малпам тут добре живеться?..

* * *

Величний, чорний відбитим світлом, простягшися на широких крилах своїх, летів він над світом і гострим, як жало, зором дивився вниз. Погляд той пронизував землю до дна, а від кожного змаху крил віяв вітер і свистів поміж кумирів і кумирень землі. Ах, як добре було би вічно, вічно летіти так в безконечностях і вічностях!..

Але так недовго було, та й не могло бути так довго. Скоро зморщилися крила, сам він увесь скулився і впав дрібненьким, повним страждання шматочком, таким малим, що міг поміститись в одну сльозу. Упав — і загубився серед тупоту ніг, під визкотіння блоків і поліспаств життя. На блоках тих підіймалися й спускалися знову тіла людей, зачеплені гаками за різні частини тіла, і смішно іноді підіймався чоловік за ногу, наприклад... або за ніс...

Загубився, присипався порохом у сльозі. І тисячі тисяч їх таких і подібних теж присипалися порохом у сльозах... І давно... Дикі пси приходили іноді на ці кладовища, розривали лапами пісок, жерли щось і потім довго сумно завивали, — то єдина тризна була над тими мерцями... І на ребрах могил їх росла лише

пожовкла мертва трава, а коли намагалося рости яке дерево, то не встигало ще воно розмахнутися короною вшир, як уже чорнів унизу кінчик кореня і, підтяте в початку, знаходило воно кінець... Падало, а на ховзькому, политому новими й старими краплями крові, трупі широко розкладався лишай; гриби й цвіль спішно вкривали дрібненьке гілля, і скоро, з'їдене всередині похопливим черваком, кудись дівалося все деревце, а з ним разом і його веселощі, і шум зелененьких його листів, і запах його бростей та пуп'янків...

А все також стирчало сонце і мертвений місяць у небі, все також безглуздо блимали дрібно зірки, вертілася земля, на ній віяв вітер знічев'я, море гралося в прилив і відлив, зі скуки вибухував вулкан і струхував нарости та бородавки з себе

О, навіщо ти, ноче, така темна безпробудно й тягучо?.. Вкрита вся чорними, густими, мов сік, туманами... Туман—сік землі. В ньому плавають люди взад і вперед, безсило хапаючися за все, що тільки мимо пливе. В клубах диму, в тьмах страждань і непорозуміння, блукають вони.— Їхні очі зав'язані, хоч здаються розкритими, і не бачать ними вони нічого, нічого... Відкілясь — не знають вони — налітає на них... не то сум, не то острах якийсь, шум від льоту й руху других світів. Ловить він безсилу душу їх, вертить швидко, кидає в гру собі і в жарт, — і вони ніхто не розуміють, що це з ними. З гупо-серйозним виглядом роздивляються вони в мікроскоп і шукають; роблять дотепні гіпотези, потім сміються самі над собою за власну темноту, і знов простягають уперед, у темряву тоненькі руки, блудять, блудять, блудять... у клубах диму, в тьмах страждань...

Увесь у помилках, мов у струпах, увесь у бруді незнання, опльований кожною найдрібнішою, наймізернішою вічністю та істиною, стоїть чоловік на невідомому роздоріжжі й на стовпі читає напис

смерти собі; стоїть і, брязчачи кайданами, просить о дрібку милостині—знання... хоче розжалобити ранами, старець безщасний... А в час його безглуз- дого стояння все проходить мимо й пролітає, зву- чить; миша й слимак сміються з нього, гризуть неві- домі паразити, гнуть нечувані таємні сили. Ніщо величне йому недосяжне: почуває він лише те, що більше мінімуму, а менше максимуму, і мало ступе- нів між тими двома непорушними мурами. Він леже тільки середню кістку... Мільйони звуків летять повз вухо його, і він не чує їх; мільйони променів прекрасних б'ють його в око, силкуючись від- дати себе, і він не бачить їх, о сліпий! Вся простор- інь повна дивних запахів тонких, як мисль, і він не знає їх, бо в цю мить панує перед ним сморід гнойової купи з задворок.

Люди... Смысл власного буття шукають вони; ду- мають, що він є... Те, чого не розуміють, називають силою, несвідомим бажанням, болем, хотінням, на- строем,—і повинуються покійно всьому тому, незна- ному... Хтось кине їх у безодню, поцупить уверх, зігне вправоруч, витягне на Прокрустовому ліжку... І що... і відкіля — невідомо... В безсилій злості на самих себе, розривають вони власну одержу, поси- пають попелом безщасні затуманені голови, кидають питання і вверх, і вниз, і вбоки, але ці питання їм же на голову зараз падуть... а вони все шукають і повзають... Багато вже вишили вони, шукаючи повних плодів, і кинули потім лушпиння від них під ноги собі; багато вже вони побили божків, шукаючи богів, багато висушили річок, спалили гаїв, розвалили роз- кішних будинків... От видко, як вони, мов миші, мов кроти, мов шашель, підкопуються хитро під величний будинок, точать і точать, і точать його безліччо зубів, хитають, висмикують стовпи і, коли впаде на- решті храм,— як скрикнуть ураз всі вони, кинуться,

нанесуть на те місце всякого бруду й сміття, і на видному місці повісять уразливу табличку... І навіть той, хто любив це місце, хто чув себе тут щасливим колись, хто говорив тут душею — навіть той, проходячи мимо, не насміє подумати, що власне тут усе те було. А ті, веселі руйнівателі, потягнуть найкращі дошки й цегли й залізні скріпи вбік, скоро внесуть там легкомісну мавританську альтанку й на розкішному троні посадять там голу богиню розуму, тішачи її веселим, дрібним співом... Гуди, скільки хочеш, величну мелодію орган під стрільчастими сводами готичного храму,— в твоїх звуках не знайде вже розпачу й прекрасних рухів неспокійна душа; ти густимеш тільки для мертвих та для обдертих стін. А там уже, за ворітьми, чекає нетерпляче товпище, вже бухають кулаками й чобітьми в двері, вже рвуться, щоб валити, руйнувати, перекидять...

• • • • •
О, сліпі!.. О, безногі!.. Хто скалічив вас так то там, то там! Яка сила чи сили які?.. От тягнуться вони, всі в поросі, по відомих і невідомих шляхах, немічно заповзають у будинки, у храми, на кладовища і в усі місця, де грають такі ж, як і вони, актори,— і всюди стогнуть і плачуть, мішаючи свої сльози з брудом, жаліються на важкі сакви свої за плечима, на важку мудрість того, що їм подають... А потім, над вечір, сідають вони, де попадеться, чи під деревом, над кущем, чи на купі гнійній, чи над річкою. Сіли й виймають з саков те, що довелось їм назбирати... Легке й смачненьке поїли вони раніше, зосталося їм лише те тверде й міцне, що кидали вони з серцем на дно торби, а тепер хоч-нехоч, а треба їсти, бо більше немає чого. І з перекривленим іронічно обличчям починають смоктати вони, відкусювати дрібненькі шматки і... дивуються самі й на себе, і на те, що держать у руках, бо

знаходять такий смак, про який і не думали раніше... А на ранок знову бредуть, безсмачно вибираючи кольори й тіні, знову просять і знову скаржаться на власну безсилість...

Одні бредуть і бродять, а другі, в клітках, здушені, здавлені, печалуються крізь ґрати. Сковані до купи в ріжницях, в огидливості, і роз'єднані на тисячі верст у відповідностях і симпатіях, рикають вони в голос і хитаються збоку вбік, і тріпляють у повітрях перебитими лапами, і просять трофеїв хоч із зубів та кісток. І все в них просить трофеїв та прав: гнилий мозок хоче бути царем, рана хоче бути здоров'ям, вершок хоче бути сотнею миль, глупота хоче бути розумом. Прав за підлоту, трофеїв за трусливість, тріумфів у німбах слави за мозолю на сидінню! А між тим сморід з помийних ям і з других місць, атмосфера з льохів, де розпадається падалина — то звичайне повітря їх кімнат і відносин; на чистих же просторонях, у галях бліднуть вони... від світла з листків; скупавшись в густосолоному безбережному морі, падають і сохнуть від єднання з тією величністю. І тому бояться вони.. всього бояться... Страх — то їх культ, то їх бог, то їх смисл. Страх перед вітром, перед водою, перед сонцем, страх перед собою, страх перед батьком і братом, сусідою, перед звіром і мікробом, страх перед ідеєю, перед образом її, перед абстракцією навіть — всюди страх, страх, страх... Найбільше ціняться хоробрі, найкраща пісня — «безумства їх», але чому? чому так, а не інакше? — вони не знають того. Вони знають лише, що немає на землі більших достоїнств, як ті, що хоч на краплю й мить бережуть їх від генія жаху... Як усі трусливі, повзають вони на колінах, їдять порох і гній, підлещуються до кожного явища й фігури; підло, з обманом вихоплюють у природи тайну її, а потім, хитро здобувши, розмахують нею на виду

у всіх, співаючи голосно про свій розум і міць. Потім розпусно танцюють навколо вогнищ, розкладених з минулих похибок, справляють жакливу вакханалію торжества,—і протягом танцю нараз примічають, що знова помилилися, що не тут, зовсім не тут треба було їм розкласти вогнище, не тут танцювати... Бідні!.. Самі сини обманів та ілюзій, вони саму ніч і п'їтьму повернули в прозорчасту ілюзію, чтять відбиті на екранах образи, преклоняються перед брехнею луни й далеких відгуків. Самі породження фантомів і сну, вони більше всього люблять сон з його фантомами, люблять розмальовані марева на далеких обрїях, уважають ефектовний вимисел вищим за реальний образ, рутину спокою кращою за прекрасний рух. У великому сні, у великій темноті, у великих слизьких туманах, у великому Ніщо блудять вони.

Блудять, і натикаються, і топчуться в п'їтьмі на нижчих і вищих ступенях; у відповідну хвилину збивають один одного з ніг, віддавлюють і підло відгризають пальці. За один верхній ступінь, за право на волосинку піднятися вище над шапками сусід—губиться власна душа й плаче, кинута... І всі ті, котрим не довелося вилізти вгору, з вишкіреними зубами, з висунутими пазурями гладять лапками того, хто встиг, а між тим держать за пазухою камінь і під ноги підставляють залізний, хитро придуманий капкан. І навіть сама нерозумна природа перейняла в них науку ставити мудрі капкани й робить тепер з того спорт собі.

Унікаючи всіх можливих перепон, пролазячи й проповзаючи, все йдуть та йдуть вони мільйонами, тисячами міліярдів. Устилають трупами кожний шматок землі, як листя осінне її вкриває, збільшують число поранених, розвивають хитрощі, називаючи їх наукою,—і на всьому тому висить величний ярлик—поступ!.. І всі вони за віщось ненавидять одне одного,

за віщось мстяться, і в культурі помсти дійшли величких результатів. Ні одну зі своїх наук не розробили вони так детально, і ціною крові сотень безневинних дітей, ціною болісної смерті бідних і безневинних, знайшли вони конечний пункт, квінт-есенцію помсти. О, дорого дістався їм елексир той, і ревно бережуть вони краплі дорогоцінної трути, убиваючи нею лише надто достойних... То—помста невидна, то помста, коли всі вони, змовившись—не змовлявшись, з'єднавшись—неєднавшись, узброюють себе в усе найкраще, що в них є, беруть тимпани й кімвали й бучно йдуть армією почитателів... на невидну помсту то йдуть вони... І краще їх тоді—отрута, світліше їх тоді—смерть, і здоровіше їх тоді—те ж смерть... Смерть, смерть... Тяжка, необхідна!.. В кожному бажанню, в кожному співі, в радощах, в гімнах слави, в поросі преклонення—всюди, всюди смерть... Безневинна й більше недостойна, ніж від їх куль і призириства,—бо то підла, невидима помста...

Натовп гуде, хвилюється збоку набік, радісний, задоволений із сили своєї... Іде хтось з гори в безмовній гордості... Увесь закутаний в чорний плащ самотності, насунувши берет на зморщене чоло, хоче він спішно протискатись через натовп, хоче далі від реву товпи, від її мотивів до танцю, від арлекінів, полішинелів... під своди мислі, в дім знання, до світла з вікна безконечності... Але ні! Сьогодні в гуморі, в веселому настрою товпище, і ти—гей, незнайомий! ти теж повинен узяти участь у радощах і танцю загальних. Що? Не хочеш? Так певно ти не любиш людей, і рідного співу, і радощів, тих, що так мало й рідко дає їм на вжиток доля. Певно ти ненависник лихий, і хочеш братів усіх своїх укинути знову в безодні смутку! Повісить його! І сина його теж повісить!.. Ні, краще скувати його кайданами

наших розумінь і в'язнею нашої спілки! Ні, ні, ні!.. Примусити краще його самого зараз танцювати й стрибати з нами, отут під деревами цими...

І зі сміхом, з нахабством накинулося жартливе товпищеня прохожого, смикають за плащ; збивши з голови, граються беретом, а під п'яти кладуть розпалені мідні копійки... Він і рветься, він не хоче, він береже себе й те, що під плащем у нього. «Не віддам!.. Не віддам!»—усім життям своїм кричить він, але вони хотять бачити власне те, що під плащем у нього. Тисячі рук простягаються, кожна з них робить один тільки малесенький невинний рух; а між тим у шмаття дрібне розірвався плащ в одну мить, а з плащем і тіло, а з тілом і життя незнайомого. Він упав трупом під ноги їм, але те, що так щиро ховав він під плащем, улинуло невидимо з останньою хвилиною дихання... Вони ж нахиляться над тілом, обмацають і розріжуть кожну дрібничку, подивляться з усміхом один на одного і, здвигнувши плечима, промовлять: «нічого там, бачите, і не було». І забудуть зараз же про труп, штурхнувши його ногою в загальну могилу, знов затанцюють, затупають знов під місяцем та під зорями...

І всюди, на всіх поганих місцях танцюють вони свої розпусні танці. От наблизились вони й до затруєних джерел. «Бережіться»,—крикне їм хтось зі сторони,—«ті хвили отрутні, чистота їх—омана, прохолода їх—кінець»!... Але ті, що танцюють, також сміються, як і ті, що течуть: звикли до приємної отрути вони, смерті не бачать, бо очі малі й закислі, а отрута та солодка й завжди теплим вогнем ллється по жилах. Той же, хто чистий, коли непомітно для себе краплю одну проковтне тієї отрути—вмить холодніє й терпне, а люди говорять: «безсилий»... Безсилим же люди не люблять, хоч власне—то чистих не люблять вони, безневинних...

Але недовго йде так... От уже меркнуть і гаснуть, один за одним, всі поборені світильники, темрява міцніше здавлює мускулом своїм, чад від загаслих жертвників стелеться низом до легенів і очей... Замирають один за одним усі гасла й скрики, звук безсило тоне у млі, мов залізний якір у морі, і порвалися навек уже ланцюги ті, котрими можна було б знов витягнути його наверх. Блимаючи, догорає вже останнє поління; летить, перекутившись, сірий акорд; птиця не ріже крилом безсилового неба... Темрява-темрява... і тиша, тиша... Глибоко десь у землі стогнуть, чутно, мільйони мерців і ворушаться сухими кістками; одноманітно точать краплі, хвиля скребе камінь, і визкотить залізо по скелі... скоро перетреться, і те, що висить ще на залізі, булькне зараз у глибину... далеко... на дно...

І в бідную душу не летять уже зовсім безневинні голуби, очі малих ще дітей уже світяться жагою всіх темних бажань,—і скоро не буде вже зовсім дітей... замість них спородить машина криві істоти... Ларви та інкуби, під заголовком людей, держатимуть життя в кривавих і покалічених руках своїх, і лише стогоном тихим, пожовклим листком упадуть і пролинуть над переповненими пустинями прекрасні душі... На них відкілясь знизу безумно будуть дивитись пожадливі, величезні випуклі очі, і в них не буде вже кольорів, буде саме безцвіття... А власники тих очей, тих безумних, злісно й зі стогонами труситимуть спустілі дерева, битимуться між собою за кожний сухий плід до крові й смерті, зубами витягатимуть зерна й хлібні, і перлові, хоч перлів далеко більше буде, ніж зерен. В шматку їх їжі повзатимуть черви, і вони обопільно їстимуть одне одного...

Журливо впаде й прозвучить остання крапля, перевариться в камінь послідне зерно, останній пожовклий промінь сонця проніже слідами світла й тепла

густий туман мряки,—і застогнуть, заб'ються в безсилості всі руки й кістки.. У великій безвихідності потопне все... Битимуть в груди, залізом окуті груди, малими руками, кинеться істота на істоту з металевими мечами й зубами, стрілами й порохом, блискавицею зв'яжуться й переплетуться і, звившись в одну кулю роздратованих скорою смертю скорпіонів, з воплем нечуваним, зі страшенними муками, в корчах і слині, загинуть, умруть усі вони... Вся наскрізь просмердить земля, і на мільйони мільйонів верст кине в просторінь сморід свій великий... Жатимуться її, мертвої, всі зірки й планети, коли вона хитро наблизиться до них...

І серед величної ночі віків все летітиме в смороді земля, стогнучи від ваги трупів і молячи, щоб хоч по атому в тисячеліття розвіювався сморід той... сморід... сморід... серед ночі... величної ночі...

